

Bütün Eserleri 4

Prof. Dr. Adnan Demircan

İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde
Arap-Mevali İlişkisi

2. BASKI

BEYAN

Adnan Demircan, 1964 yılında Mardin'in Ömerli ilçesinde doğdu. 1987'de Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Aynı yıl Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde İslâm Tarihi ve Uygarlığı Bilim Dalında Yüksek Lisansa başladı. 1989 yılında Yüksek Lisansı, 1994 yılında aynı Enstitüde Doktorayı tamamladı.

Ocak 1992'de Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne İslâm Tarihi Araştırma Görevlisi, 1994 yılında Yardımcı Doçent olarak atandı; Ekim 1996'da Doçent, Şubat 2003'te Profesör oldu. 1994 yılından 2011 yılının ortalarına kadar İslâm Tarihi ve Sanatları Bölüm Başkanlığı görevini yürüttü. Aralık 2012'den beri İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde çalışmaktadır.

Çalışmalarını İslâm Tarihi'nin ilk dönem siyasî tarihi, özellikle de muhalif gruplar üzerine yoğunlaştıran Demircan'ın yayımlanmış birçok kitabı, müşterek çalışmalarda bölüm yazarlığı ve makalesi bulunmaktadır. Ayrıca çeşitli çeviri ve telif projelerinde editörlük yapmaktadır.

Beyan Yayınları'ndan Çıkan Eserleri:

1. *H. Ali'nin Hilafet Hakkı Meselesinde Gadir-i Hum Olayı*, 1996; 2. Basım, 2014.
2. *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri*, 1996; 2. Basım, 2015.
3. *İslâm Tarihi'nin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, 1996; 2. Basım, 2014.
4. *İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*, 1996.
5. *Nebevî Direniş Hicret*, 2000.
6. *Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*, 2000.
7. *Ali-Muâviye Kavgası*, 2002; 2. Basım, 2010; 3. Basım, 2014.
8. *H. Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt*, 2008; 2. Basım, 2014.
9. *Cahiliyeden İslâm'a Kadın ve Aile*, 2015.
10. *Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna*, 2009.
11. *Kerbela: Keder ve Belâ*, 2014.
12. *Tarihin Akışını Değiştiren Son Peygamber*, 2014.
13. *Râşid Halifeler*, 2015.
14. *Cahiliye Arapları*, 2015.
15. *Fitne: Kardeşlerin Savaşı*, 2015.
16. *İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Önderler ve İhtilaflar*, 2015.
17. *Emevîler*, 2015.
18. *Allah'ın Elçisi ve Mesajı*, 2015.
19. *Çağdaş Hâricîlik Düşüncesi* (Ahmed M. A. Celi'den çeviri), 1997.
20. *Nehcü'l-Belâğa: H. Ali'nin Konuşmaları, Mektupları ve Hikmetli Sözleri*, Derleyen: eş-Şerîf er-Radî, 2006; 6. Basım, 2013.

İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Arap - Mevali İlişkisi, Beyan Yayınları'nın 231. kitabı olarak yayına hazırlandı; dizgi ve sayfa düzeni Ahmet Yanar (0537 287 36 38); kapak, Yusuf Kot; baskı ve cild, Erkam Yay. San. Tic. A.Ş. (Sertifika: 19891 İkitelli OSB Mh. Atatürk Bulvarı Haseyad 1. Kısım No: 60/3 C Başakşehir - İstanbul Tel: 0212 671 07 00 -Pbx-) tarafından gerçekleştirildi ve Haziran 2015'de İstanbul'da yayımlandı. ISBN 978-975-473-164-4

Sertifika No: 14723

Gözden Geçirilmiş 2. BASKI

BEYAN YAYINLARI

Ankara Cad. 21 • 34112 Cağaloğlu-İstanbul

Tel: 0212. 512 76 97 - Tel-Faks: 0212 526 50 10

www.beyanyayinlari.com.tr / bilgi@beyanyayinlari.com

www.facebook.com/beyanyayinlari

www.twitter.com/beyanyayinlari

Prof. Dr. Adnan Demircan

İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde
Arap - Mevali İlişkisi

BEYAN

İçindekiler

Yeni Basıma Önsöz, 9

Önsöz, 11

Giriş, 13

Araştırmaların Kaynakları, 13

Mevali Kelimesinin Anlamı, 16

İslâm'dan Önce Araplar'da Mevali, 17

Velâ Çeşitleri, 17

Arap Kabilesini Meydana Getiren Unsurlar, 24

Mevalinin İctimaî Durumu, 26

H. Peygamber ve Hulefa-yi Râşidîn Döneminde Mevali, 29

İslâm Döneminde Velâ Çeşitleri, 29

İslâm Döneminde Mevali Kelimesinin Anlamı, 34

Arap Olmayanlara Mevali Denmesinin Sebeplerine Dair Farklı

Yaklaşımlar, 35

Arap Olmayanlara Mevali Denmesinin Sebepleri, 37

H. Peygamber Döneminde Mevali, 38

Sosyal Hayatta Mevali, 38

İdarî Hayatta Mevali, 42

Râşid Halifeler Döneminde Mevali, 43

Sosyal Hayatta Mevali, 43

İdarî ve Siyasî Hayatta Mevali, 44

Atıyye Dağıtımında Mevali, 45

Emevîler Döneminde Mevali, 49

Sosyal Hayatta Mevali, 49

Araplaşma ve İslâmlaşma Süreci, 51

Nüfus Hareketleri ve Toplumsal Yapının Bozulması, 54

İslâm Toplumu ve Kabilenin Unsurları, 56

Hür Anne Babadan Doğmayan Kişilerin Toplum İçindeki Statüleri, 57

Araplar'la Mevali Arasındaki Evlilikler, 58

Arap Kadınlarının Mevali ile Evlilikleri, 58

Mevali Kadınların Araplar'la Evlenmeleri, 62

Sosyal İlişkilerde Mevaliye Karşı Takınılan Tutum, 63

Mevalinin Namaz İmamlığı, 64

İdarî ve Siyasî Hayatta Mevali, 67

İdarî Görevlerde Mevali, 67

Valilik, 67

Komutanlık, 71

Divanlar, 72

Divânü'l-Hâtem, Divânü'r-Resâil, 72

Divânü'l-Harâc, 74

Divânü'l-Cünd, 76

Kâtiplik, 77

Kadılık, 79

Muhafızlık, 80

Hâciplik, 82

Şurta, 84

Vergi ve Zekât Memurları, 84

Beytülmal Görevlisi, 85

Diğer Bazı Görevler, 86

Savaşlarda Mevali, 86

Ekonomik Hayatta Mevali, 88

İş Hayatında Mevali, 88

Çeşitli İş Kollarında Mevali, 88

Ticarî Hayatta Mevali, 91

Vergiler, 91

Cizye, 93

Harâc, 95

Haccâc'ın Vergi Tatbikatı, 99

Atıyyeler, 101

Ganimetler, 103

Mevalinin Mülkiyet Edinmesi, 104

İlimler ve Mevali, 104

Hadis ve Mevali, 106

Fıkıh ve Mevali, 109

Kıraat ve Mevali, 112

Tefsir ve Mevali, 112

Tarih ve Mevali, 113

Arap Şiiri ve Mevali, 113

Arap Diliyle İlgili Çalışmalar ve Mevali, 114

Musikî ve Mevali, 114

Gelenekler ve Mevali, 115

İsyanlar ve Mevali, 116

Şiî İsyanlarında Mevali, 118

Muhtâr es-Sekafî'nin İsyanında Mevali, 118

Zeyd b. Ali ve Mevali, 120

Abdullah b. Muâviye ve Mevali, 121

Haricîler ve Mevali, 123

Doğudaki İsyanlar, 123

Kuzey Afrika'daki İsyanlar, 123

Abdullah b. ez-Zübeyr ve Mevali, 125

Abdurrahman b. el-Eş'as ve Mevali, 125

Yezîd b. Mühelleb ve Mevali, 128

el-Hâris b. Süreyc ve Mevali, 130

Endülüs'te Berberî İsyanları, 131

Abbasî Hareketi ve Mevali, 132

Fırkalar ve Mevali, 134

Dinî-Siyasî Fırkalar, 135

Şîa, 135

Haricîler, 137

İtikadî Fırkalar, 137

Mutezile, 137

Cehmiyye, 138

Cebriyye, 139

Kaderiyye, 139

Fıkhî Mezhepler, 140

Şuûbiyye Hareketi ve Mevali, 141

Sonuç, 145

Bibliyografya, 149

Dizin, 159

Yeni Basıma Önsöz

Mevalinin İslâm medeniyetindeki yeri ve önemi konusu, araştırmacılar tarafından çoğu zaman ihmal edilmiş konulardan biridir. İslâm Tarihi'nin ilk döneminden itibaren birçok alanda, özellikle ilimlerin doğuş ve gelişim sürecinde mevalinin önemli bir ağırlığı ve etkisi olmuştur. Öyle ki ilk asırlarda rivayetlerin tespit ve anlaşılmasında üstlendikleri rol, din anlayışımız üzerinde de önemli bir etkiye sahiptir.

Elinizdeki kitap, mevalinin Emevîler dönemi sonuna kadar İslâm toplumundaki konumunu tespit etmek üzere hazırlanmış bir çalışmadır. Çalışmada, temel kaynakların yanı sıra bu alanda telif edilmiş belli başlı çağdaş kaynaklardan da yararlanılmıştır. Burada tespit edilen hususların daha kapsamlı çalışmalarla ele alınması hususundaki beklentimiz devam etmektedir. İslâm medeniyetinin sosyal, siyasî, dinî, hukukî, ekonomik ve kültürel serüvenini sağlıklı bir şekilde değerlendirebilmemiz için kitapta ele alınan her başlıkla ilgili müstakil ve tahlilî çalışmalara ihtiyacımız vardır.

Kitabın yeni basımında, özellikle kitabı daha akıcı ve istifade edilir hale getirmek için bazı düzeltme ve tashihler yapılmıştır.

Yerel ve etnik kimliklerin daha da belirginleştiği ve öne çıkarıldığı bir dönemde, ümmet olarak kendimize doğru bir istikamet çizmemiz temennisiyle...

Adnan Demircan

Şubat 2015/ Başakşehir

Kısaltmalar

b.: ibn [oğlu]

Bk., bk.: bakınız

bt.: bint

çev.: Çeviren

DGBİT: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi

Ed.: Editör

H., h.: hicrî

İA: İslâm Ansiklopedisi

krş.: karşılaştırınız

s.: sayfa

(s): Sallallahu aleyhi ve sellem

ŞİA: Şamil İslâm Ansiklopedisi

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

thk.: Tahkik Eden

t.y.: Basım tarihi yok

vd.: ve diğerleri, ve devamı

y.y.: Basım yeri yok

Rahman ve Rahîm Olan Allah'ın Adıyla...

Mevali kelimesi, hem Cahiliye döneminde hem de İslâm'dan sonra Araplar arasında çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Kelimenin İslâm'dan sonra kazandığı en yaygın anlamın “Müslüman olan gayr-ı Arap unsurlar” olduğu söylenebilir.

Bu çalışmamızda, Cahiliye döneminden Emevîler dönemi sonuna kadarki zaman diliminde mevalinin durumunu incelemeye gayret ettik. Bu arada mevali kelimesinin Cahiliye dönemindeki anlamı üzerinde de durmaya çalıştık. Cahiliye döneminde mevali kelimesinin çeşitli anlamlarda kullanıldığı ve mevali olarak isimlendirilen kimselerin, sahip olduğu velâ şekline göre bir konuma sahip olduğu görülmektedir

Resûlullah (s), kurduğu yeni toplumun temeline inancı yerleştirdi. Dolayısıyla kişilerin mensup olduğu ırkın veya kabilenin bir üstünlük ölçüsü olmadığını tebliği boyunca Müslümanlara anlattı. Onun getirdiği dine göre üstünlük takvadaydı. Çalışmamızda Hz. Peygamber döneminde mevalinin içinde bulunduğu durumu örneklerle açıklamaya çalışacağız.

Bilindiği gibi Râşid Halifeler döneminde, -özellikle Hz. Ömer'in hilafetinde- Müslümanlar, giriştikleri fetihlerde önemli başarılar elde ettiler. Bu fetihler sonucunda Müslüman Araplar, başka milletlere

mensup insanları hâkimiyetleri altına aldılar. Gerek fetihler sırasında, gerekse fetihlerden sonra Arap olmayan milletlere mensup insanlar, çeşitli nedenlerle İslâmiyet’i kabul ettiler. Bazıları İslâm’ı hak din olduğuna inandıkları için benimserken, bir kısmı da ekonomik ve siyasî nedenlerden ya da toplumdaki statülerini yitirme korkusundan dolayı Müslüman olma ihtiyacı hissettiler. Râşid Halifeler dönemi, devlet yönetimi ve icraatlar açısından büyük ölçüde Hz. Peygamber döneminin devamı olduğu için, bu dönemde de mevalinin durumunda dikkat çekici olumsuz bir gelişmenin olduğu söylenemez.

“*Müslüman olan gayr-ı Arap unsurlar*” manasındaki mevaliye karşı Emevîler devrinde *takınılan* tavır hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bir taraftan Emevîler’i tamamen ırkçı bir politika izleyen ve bunun tabîî sonucu olarak mevaliye İslâm’a aykırı çeşitli hareketleri uygun gören bir devlet şeklinde gösteren bir görüş bulunmaktadır, diğer taraftan Emevîler’in -selefleri gibi- İslâm dinine sarıldıklarını, dolayısıyla İslâm’ın hoş görmediği ırkçılıkla suçlanamayacakları şeklinde bir görüş mevcuttur. Bu görüşe göre Emevîler’in ırkçı olduklarına işaret eden rivayetlerin büyük bir kısmı muhalifleri tarafından uydurulmuştur. Biz bu çalışmamızda Emevîler hakkında ileri sürülen bu iki görüşü çeşitli yönleriyle ele almaya gayret edecek ve Emevîler’in mevaliye karşı takındıkları tutumu izah etmeye çalışacağız.

Çalışmamızda konu hakkında hazırlanmış olan temel kaynakların yanı sıra, çağdaş eserlerden mümkün olduğunca yararlanıp yukarıda değindiğimiz görüş ayrılığını anlamaya gayret ettik.

Yüce Allah’tan çabalarımızı boşa çıkarmamasını niyaz ediyoruz.

Adnan Demircan

1996/ Şanlıurfa

Araştırmanın Kaynakları

Çalışmamızda, incelediğimiz dönem hakkında bilgi veren en eski kaynaklardan başlamak üzere günümüzde yazılmış olan eserlere kadar pek çok kitaptan yararlandık. Bu arada Batulıların yaptıkları çalışmalara da imkânlar ölçüsünde müracaat ederek bu konudaki görüşlerini öğrenmeye gayret gösterdik.

Halîfe b. Hayyât'ın (240/854) *Târîh*'i, İbn Habîb'in (245/859) *Kitâbü'l-Muhabber*'i, İbn Abdilhakem'in (257/871) *Fütûhu Mısır ve Ahbâruhâ'sı*, İbn Kuteybe'nin (276/889) *el-Ma'ârif*i, el-Belâzürî'nin (279/892-3) *Fütûhu'l-Büldân*'ı, ed-Dîneverî'nin (282/895) *el-Ahbâru't-Tıvâl*'ı, el-Ya'kûbî'nin (284/897) *Târîh*'i, et-Taberî'nin (310/922) *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*'u, İbn Abdirabbih'in (328/939) *el-Ikdü'l-Ferîd*'i, İbnü'l-Esîr'in (630/1232) *el-Kâmil fî't-Târîh*'i, İbn Kesîr'in (774/1372) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'si ve İbn Haldûn'un (808/1406) *Târîh*'i, zikredebileceğimiz temel kaynaklarımızdır.

Emevîler'in mevali ile ilgili tatbikatları hakkında günümüze ulaşan olumsuz rivayetlerin büyük bir kısmı İbn Abdirabbih'in eserinde yer almıştır. Başta müsteşrikler olmak üzere birçok tarihçinin önemle üzerinde durduğu ve genel hükümler çıkarmaya çalıştığı bu rivayetlerden yola çıkarak Emevîler'in mevali ile ilgili tatbikatı hususunda umumi bir değerlendirme ortaya koymak kanaatimizce doğru bir yaklaşım değildir. İbn Abdirabbih, bu hususta kendisine ulaşan rivayetleri

“Bâbü’l-muta‘assibîne li’l-Arab [باب المتعصبين للعرب]” başlığı altında nakletmiştir.¹ Başlıktan da anlaşılacağı gibi konu Arap ırkçılığı yapanlarla ilgilidir. Bunun için de bütün Araplar’a şamil kılınamaz.

Kuşkusuz münferit olaylara dayanarak olumlu veya olumsuz genellemelere gitmek, hâdiseleri yanlış anlamaya neden olur. Elbette Emevîler’in bazı olumsuz tatbikatları vardır. Biz bu tatbikatları -aşâğıda eserlerinden bahsettiğimiz kimi Arap yazarların yaptığı gibi- inkâr ederek Emevî Devleti’ni katıksız bir İslâm devleti olarak gösterecek değiliz. Ancak şu soruyu soramadan da edemiyoruz: Acaba mevali tatbikatı, bilinçli bir ırkçı politikanın tezahürü müydü? Bu soruya olumlu cevap vermek güçtür.

Araplar’ın mevali politikası hakkında çok şey söylenmiştir. Bunların çoğuna ileride değinilecektir. Bilindiği üzere Emevîler’in ırkçılık yaptıklarına ve Arap olmayan Müslümanları tahkir ettiklerine dair çeşitli rivayetler vardır. Bununla beraber Emevîler’in mevaliye karşı bu yaklaşımını, devletin resmî politikası olmaktan ziyade hâkim sınıf ile diğer güç odakları arasındaki rekabetin bir yansıması şeklinde değerlendirmek mümkündür. Nitekim Emevîler, mevali tarafından Arap hâkimiyetinin mümessili olarak kabul edilmiştir. Ancak Haccâc’ın yaptığı gibi onlara karşı yürütülen şiddet politikası ve ırk faktörü, aradaki rekabeti etkilemiş; sonuçta bu rekabet, mevali grupların Emevîler’i devirmek için girişilen bazı isyanları desteklemelerine yol açmıştır.²

Mevalinin Emevîler dönemindeki durumu hakkında bildiğimiz kadarıyla ülkemizde yapılmış müstakil bir çalışma yoktur. Bununla birlikte konu, gerek Batılıların gerekse Arap araştırmacıların dikkatini çekmiş ve bu konuda birçok araştırma yapılmıştır.

1 İbn Abdірabbіh el-Endelüsî, Ahmed b. Muhammed (328/939), *el-Ikdü’l-Ferîd*, thk. Muhammed Saîd el-Uryân, Dârü’l-Fıkr, y.y. (t.y.), III, 326-330.

2 Yiğit, İsmail, “Emevîler”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 101.

Mevali hakkında yapılmış çağdaş çalışmalardan biri P. Crone'ın *The Mawali in the Umayyad Period* adlı doktora tezidir. Bu çalışma daha sonra *Slaves on Horses* adıyla yayımlanmıştır.³

Arap dünyasında hazırlanmış çalışmalardan biri, Muhammed Tayyib en-Neccâr'ın *el-Mevâlî fî'l-Asri'l-Ümevî* adlı çalışmasıdır. Diğer önemli bir çalışma, Muhammed Bedî Şerîf'in *es-Sırâ beyne'l-Arab ve'l-Mevâlî* adlı doktora tezidir. Araştırmacı, bu çalışmasını Araplarla mevali arasındaki mücadele üzerinde yoğunlaştırmıştır. Çalışma, Arap milliyetçiliğini ön plana çıkaran bir özellik taşımaktadır. Yazarın çalışmasını Nazi Almanyası'nda hazırlamış olması, konuya yaklaşımının sebeplerini açıklamaktadır.⁴

Önemli çalışmalardan biri, Cemâl Cevde'nin *el-Avdâ'u'l-İctimâ'iyye ve'l-İktisâdiyye li'l-Mevâlî fî Sadri'l-İslâm* adlı çalışmasıdır. Bu çalışma, 1983 yılında Almanyada doktora tezi olarak sunulan çalışmanın Arapça çevirisidir. Cemâl Cevde'nin emek mahsulü çalışması, bu konuda hazırlanan önemli çalışmalardan biridir.

Son yıllarda hazırlanan bir çalışma da Mahmûd el-Mikdâd'ın *el-Mevâlî ve Nizâmü'l-Velâ mine'l-Câhiliyye ilâ Avâhiri'l-Asri'l-Ümevî* adlı çalışmasıdır. Çalışma, araştırmacının Şam'da hazırlamış olduğu Yüksek Lisans Tezinin bir bölümüdür. Araştırmacı, gayretinin büyük bir kısmını, Emevîler'in mevali politikası hakkındaki bazı değerlendirmelere cevap vermek için harcayarak Emevîler'i temize çıkarma çabası içine girmiştir.

Cemâl Abdullah Muhammed el-Mısırî'nin *el-Mevâlî Mevkıfı'd-Devleti'l-Ümeviyye minhum* adlı kitabı, başka bir çalışmadır. Çalışma, klasik İslâm Tarihi kaynakları esas alınarak hazırlanmış özlü bir çalışmadır. Çalışmanın baş taraflarında mevali meselesinde Emevîler'e yöneltelen ithamlara cevap niteliğinde, müsteşriklerin ve onların

3 Cemâl Cevde, *el-Avdâ'u'l-İctimâ'iyye ve'l-İktisâdiyye li'l-Mevâlî fî Sadri'l-İslâm*, Ammân 1409/1989, s. 8.

4 Bk. Cemâl Cevde, s. 9.

fikirlerini destekleyen çağdaş Arap araştırmacılarının görüşleri tenkit edilmiştir.⁵ Müellif, eserinde Emevîler'i savunmaya azami gayret göstermiştir.

Abdülaziz Muhammed el-Lümeylim'in *Vad'u'l-Mevâlî fî'd-Devleti'l-Ümeviyye* adlı çalışması, son yıllarda yayımlanan araştırmalardan birisidir. Müellif eserinde, yabancılarla evlenen Arap kadınları, cizye, para ve divanların Arapça'ya çevrilmesi gibi konuların yanı sıra mevalinin durumu açısından Emevîler dönemi ile Abbasîler dönemi arasında bir mukayese yapmaktadır. Lümeylim, mevali meselesinde Emevîler'i savunmak için büyük bir gayret sarf etmiştir.

Mevali Kelimesinin Anlamı

Mevlâ (çoğulu: mevali) kelimesi, (vly) kökünden gelen ve birçok anlamı olan bir kelimedir. Bundan dolayı kelimeye verilen anlamlar hususunda daha sonraki dönemlerde bazı tartışmalar olmuştur.

“Mevlâ” kelimesinin, birbirine zıt anlamlar da dâhil olmak üzere yirmiden fazla mana taşıdığı sözlüklerde kaydedilmiştir. Kelime, “mâlik, köle, köle azat eden, azat edilmiş köle, sahip, amcaoğlu ve benzeri akraba, komşu, oğul, amca, birisinin yanına inmiş kimse, misafir, ortak, kız kardeşin oğlu, veli, rab, yardımcı, nimet veren, kendisine nimet verilen, muhib, tâbi, damat” anlamlarına gelmektedir.⁶

İbn Manzûr birçok kişiden nakilde bulunarak kelimenin şu anlamlarına değinmiştir: “veli, asabe, halîf [anlaşmalı], amca çocuğu, azat edilen, yardım eden, kız kardeşin oğlu, komşu [câr], ortak, rab, mâlik, efendi, nimet veren, azat eden, seven [muhib], tâbi olan, antlaşmalı [akîd], [evlilikten doğan] hısım, köle ve kendisine nimet verilen”.⁷

5 el-Mısırî, Cemîl Abdullah Muhammed, *el-Mevâlî Mevkîfû'd-Devleti'l-Ümeviyye minhum*, Ammân 1408/1988, s. 15-22.

6 el-Feyrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb eş-Şîrâzî (817/1414), *el-Kâmusü'l-Muhît*, 2. Basım, Beyrut 1407/1987, s. 1732.

7 İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukkarrem el-İfrikî el-Mısırî (711/1311), *Lisânü'l-Arab*, Beyrut (t.y.), XV, 408-409. Ayrıca bk. ez-

Mevali kelimesi, kavram olarak hadis ilminde de yer almıştır. Kelime, hem “azat edilen kimse”, hem de “azat eden efendi” anlamında kullanıldığı için hadis ilminde bunun anlamını bilmenin gerekli görülen hususlardan olduğu ifade edilmiştir.⁸ Ancak hadis ıstılahlarında ve özellikle isnatlarda ricâl isimleriyle birlikte sık sık rastlanan mevla tabiri, azat edilmiş köle manasında kullanılmıştır.⁹

Araplar’ın dilinde veli ve mevla kelimeleri birdir.¹⁰ Bundan dolayı kelimelerin zaman zaman birbirlerinin yerine kullanıldığı görülmektedir.

Hz. Peygamber’in “Ben kimin mevlasıysam Ali de onun mevlasıdır.” hadisinde kullanılan mevla kelimesinin anlamı Ehl-i Sünnet ve Şîa arasında tartışmalara neden olmuştur. Bu hadisin hem “mevla”, hem de “velî” kelimesiyle gelen varyantları mevcuttur.

İslâm’dan Önce Araplar’da Mevali

Velâ Çeşitleri

Mevali kelimesi, İslâm’dan önce de Araplar arasında kullanılmakta ve kelime, farklı kullanımlara göre birkaç mana taşımaktaydı. Cahiliye döneminde mevcut olan velâ çeşitleri şunlardır:

- *Velâü'l-Karâbe [Akrabalık Velâsı]*

Velâ kelimesi, başlangıçta aynı kabile fertleri arasındaki akrabalık bağına delâlet eden bir kelimeydi. Kelime Kur’ân-ı Kerim’de¹¹ de aynı anlamda kullanılmıştır.¹²

- *Velâü'l-Hilf [Anlaşma Velâsı]*

Zebîdî, Muhibbuddîn Ebî Fayd Muhammed Murtazâ el-Hüseynî el-Vâsîf, *Tâcü'l-Arûs, Dârü'l-Fikr*, y.y. (t.y.), Tâc, X, 399.

8 Koçyiğit, Talat, *Hadis İstılahları*, 2. Basım, Ankara 1985, s. 222.

9 Koçyiğit, s. 222.

10 İbn Manzûr, XV, 408.

11 Bk. *Nisâ* 4/33; *Meryem* 19/4-7.

12 Cemâl Cevde, s. 13.

İslâm öncesinde Araplar arasında en yaygın velâ şekli, hilf velâsıydı.¹³ Bu velâ, taraflar arasında yardımlaşmak ve birbirlerine destek olmak için yapıldı.¹⁴

Bu akdin yapılmasının sebeplerinden biri, Cahiliye döneminde yaygın olan kan davalarıydı. Kabileler arasındaki rekabet de bu velâ çeşidinin sebeplerinden birisi olarak gösterilebilir. Ayrıca işlediği bir suçtan dolayı veya kabilesinin istemediği bir şeyi yapan veyahut kabilesine karşı çıkan kimse, başka bir kabileye sığınma ihtiyacı hissediyordu. Arap Cahiliye toplumunda ferdin korumasız, bir kabile-nin desteğini sağlamadan yaşaması mümkün değildi.

Bu velâ çeşidinin yapılabilmesi için tarafların Arap olması şartı aranmadığı gibi, din şartı da aranmazdı. Araplar'ın Arap olmayanlarla yaptıkları hilfe örnek olarak Yemen'de Ebnâ'nın¹⁵ Hemdân kabilesiyle hilf yapması gösterilebilir. Yine Yahudiler'in Medine'de Arap kabileleriyle hilf yaptıkları bilinmektedir.¹⁶ Ancak İslâm'ın, Mecusi, Yahudi ve Hristiyanların mevali sahibi olmalarını, “*Ey inan-lar! Yahudi ve Hristiyanları dost edinmeyin. Zira onlar birbirle-rinin dostudurlar. Sizden kim onlara dost olursa, o da onlardandır. Allah zulmeden kimseleri doğru yola eriştirmez.*”¹⁷ ayetiyle yasak-ladığı belirtilir.¹⁸

Mekke'de Arap olmadığı halde anlaşmalı olan [Mevla'l-Muvâlât] kimseler vardı. Kendilerine Mekke'de ikamet edip oranın tüccarla-nyla hilf yapmayı sağlayan şey, ticari imkânlarıydı. Bunlar arasında

13 Cemâl Cevde, s. 16.

14 Bk. Cemâl Cevde, s. 17-21.

15 Ebnâ, İranlı askerlerin Yemenli kadınlarla evlenmesinden doğan etnik ve sos-yal bir zümredir.

16 Bk. Cemâl Cevde, s. 31.

17 Mâide 5/51.

18 Güç, A., “Mevâlî”, ŞİA, İstanbul 1991, IV, 168.

el-Velîd b. el-Muğîre'nin mevlası el-Hakem b. Keysân, Abdullah b. Cüd'ân'ın yeminlisi olan Suheyb er-Rûmî¹⁹ sayılabilir. Onların ekonomik durumları, sosyal konumlarını yükseltmiştir. el-Hakem b. Keysân'ın Osman b. Affân'ın kız kardeşiyle evlendiği de söylenir.²⁰

Hilf yapan taraflar, taraflardan öldürülen birisinin öcünü almak veya diyetini istemek hususunda yardımlaşarlardı. Evs ve Hazrec arasında meydana gelen savaşlar, Evsliler'den birisinin Hazrec'in halîflerinden (anlaşmalılardan) birisini öldürmesi üzerine vuku bulmuştu. Halîflerin adam öldürme diyetlerini ödeme hususunda birbirlerine yardım ettiklerine dair pek çok örnek mevcuttur. Öte yandan bir kabile kendi halîfinin diyetini alma hakkına da sahipti. Ekseriyetle kişilerin kendi aralarında yaptıkları hilf, birbirlerine varis olabilme olanağı da tanıyordu. Bazen bunu hilf sırasında, "Sen bana varis ol; ben de sana varis olayım." şeklinde açık olarak belirtmekteydiler.²¹

Medine'deki kabileler arasında bir halîfin diyeti, kabileye kan bağıyla bağlı olan birisinin diyetinin yarısı olup beş deveydi. Yine onlara göre kan bağıyla kabileye mensup olan biri, halîf olan bir kişiye karşılık kisas edilmek üzere öldürülemezdi.²²

Hilf yapmak isteyenler her zaman desteğe ihtiyacı olan sıradan insanlar değildi; aksine bunlar arasında iyi biniciler ve savaşçılar, güzel konuşma kabiliyetine sahip olan hatipler, şairler, meliklerin çocuklarından olan saygın kimseler ve tüccarlar vardı.²³

19 Suheyb b. Sinân b. Mâlik'in babası Sinân, Kisrâ'nın Ubulla'daki amiliydi. Rumlar tarafından esir edilen Suheyb, Kelb tarafından Rumlar'dan satın alınıp Mekke'ye getirilmiş ve orada Abdullah b. Cüd'ân tarafından satın alınmıştır (Bk. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (276/889), *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe, Kahire 1992, s. 264-265). Suheyb'in Arap olmayanlardan zikredilmesi, herhalde nisbesine bakılarak yapılmış bir hatadır.

20 Bk. Cemâl Cevde, s. 51-52.

21 Bk. Cemâl Cevde, s. 32-34.

22 Cemâl Cevde, s. 37.

23 Cemâl Cevde, s. 39.

Hilf yapanlar arasında evlilikler yoluyla akrabalıklar kurulabilmek-
teydi. Ayrıca halîf olarak kabul edilenler, evlat olarak da alınabiliyordu.²⁴
Ancak bunlar her zaman meydana gelen hâdiseler değildi.

Kabileler arasında yapılan anlaşmalar iktisadî hayatı da etkiliyor;
bu sayede panayırlar ve pazarlar kurulması imkân doğuyordu. Hilf
sayesinde, kişilerin başka yerlerde mülk edinmeleri de mümkün olu-
yordu. Nitekim Kureyşliler’le Sakûfliler arasında yapılan hilf sayesinde
Kureyşliler’in Tâif’te mülk edinmelerine imkân doğmuştur.²⁵

İslâmiyet’in gelişinden sonra toplumun kamplara bölünmesine
ve sürekli iç mücadelelere neden olan hilf velâsı kaldırılmıştır. Hil-
fin ne zaman kaldırıldığı hususunda kaynaklarda farklı rivayetler var-
dır. Bazı araştırmacılar, bu rivayetlerden hareketle Hz. Peygamber’in
Velâü’l-Hilf’i tedricî olarak Velâü’l-Akîde’ye [İnanç velâsı] dönüş-
türdüğünü söylemektedirler.²⁶ Resûlullah’ın (s) Velâü’l-Akîde ile il-
gili bazı uygulamaları şunlardır:

◆ Müslümanlar ve Velâü’l-Akîde’ye tabi olanların kanlarının denk-
liği sağlanmıştır. Oysa daha önce halîfin diyeti, sarîhin [yani kan ba-
ğıyla kabileye mensup kimsenin] diyetinin yarısıydı.

◆ Kâfirin diyeti, Müslümanın diyetinin yarısı oldu.

◆ Bir müminin bir kâfire karşı öldürülmesi yasaklanmıştır. Daha
önceki velâ şeklinde halîf olan kimseye karşılık sarîh öldürülmezdi.
Burada insanların, “İslâm dinini kabul edenler” ve “kabul etmeyen
kâfirler” şeklinde ayrılmış olduğunu söyleyebiliriz.

◆ Müslümanların en zayıfının komşuluk hakkı verebilmesi müm-
kün hale geldi. Daha önce halîf olan kimse sarîhe komşuluk hakkı
veremezdi.

24 Cemâl Cevde, s. 40.

25 Bk. Cemâl Cevde, s. 28.

26 Bk. Cemâl Cevde, s. 68-69.

◆ Hz. Peygamber, bu velâ çeşidinin kaldırıldığını ve İslâm'da hilf olmadığını açıkça ifade etmiştir.²⁷

Hilf'e izin verilmemesi, Müslümanların tek ümmet olarak mütalaa edilmesinden ve kâfirlere karşı birbirlerinin velisi olmalarından-
dır. Toplum, Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar şeklinde iki büyük topluluğa ayrıldığına göre Müslümanlardan bazılarının bazılarıyla hilf yapmasının, yani yardımlaşmalarının muhatabı kalmayacaktır. Böyle bir muhatap kabul etmek hem otoriteyi sarsar; hem de toplum bütünlüğünü zedelerdi.

Bununla birlikte hilfin devam ettiği şeklinde bir hadis de mevcut-
tur: Âsım, Enes b. Mâlik'e "Hz. Peygamber'in "İslâm'da hilf yoktur." dediği sana ulaştı mı?" diye sormuş; Enes de cevaben, "Hz. Peygamber, benim evimde Kureyşliler'le Ensâr arasında hilf yaptı." demiştir.²⁸ Enes'in burada işaret ettiği olay, ileride üzerinde kısmen durmaya çalışacağımız kardeşleştirmedir. Burada kardeşleştirme ile hilf arasında belki de yapılış şekline bakılarak bir benzetme yapıldığı söylenebilir. Hz. Peygamber, muâhâtı yaparken hilften yararlanmış da olabilir; ancak işlevi bakımından hilf ile muâhât arasında fark vardır. Hilf, toplumsal yapının zıddına kabilevî yapıyı güçlendirirken kardeşleştirmenin, Müslümanlar arasındaki akide bağı, dinin genel kardeşlik anlayışı,²⁹ Müslümanların tek ümmet olması gibi hususlar göz önüne

27 Bk. Müslim b. Haccâc, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî (261/874), *Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, İstanbul 1401/1981, "Fedâilu's-Sahâbe", 204, 206; Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as (275/888), *Sünen*, İstanbul 1401/1981, "Ferâiz", 17; et-Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ (279/892), *Sünen*, İstanbul 1401/1981, "Siyer", 29; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (241/855), *Müsned*, İstanbul 1401/1981, I, 190, 217, 329; II, 180, 205, 207, 213, 215; III, 162, 281; IV, 83; V, 61.

28 el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil (256/870), *Sahîh*, İstanbul 1401/1981, "Kefâle", 2; "Edeb", 67.

29 "Müminler ancak kardeşler." (Hucurât 49/10).

alındığında toplumu bütünleştirici ve birleştirici bir fonksiyona sahip olduğu görülecektir. Buradaki kardeşleştirmenin yeni oluşturulan toplumda ekonomik ve sosyal ilişkilerin geliştirilmesine yönelik, bir sorumluluk dağıtma düşüncesi taşıdığı da unutulmamalıdır.

İslâm geldikten sonra yeni hilflerin kurulmasına izin verilmemişse de eski hilfler devam etmiştir.³⁰

● *Velâü'l-Civâr [Komşuluk Velâsı]*

Mevali kelimesi, birisinin bir kabileye komşu olarak [câr] bağlanması durumunda da kullanılıyordu.³¹ Daha açık bir ifade ile bu hilf çeşidi bir tarafın, başka bir tarafı himâyeye altına alması suretiyle uygulanıyordu. Böylece zayıf olan taraf, güçlü olan taraftan koruma ve güven almış oluyordu.³²

Bir kimseye civâr hakkı verilmesi halinde bunun ilan edilmesi gerekiyordu. Nitekim Mut'im b. Adî, Hz. Peygamber'e komşuluk hakkı verdiği zaman Mescid-i Harâm'a giderek bunu ilan etmişti.³³ Civârın bozulması da bu şekilde ilan ile olurdu.

Civâr veren kimseye, civâr hakkı verdiği kişiyi -bu akdi vermenin gerekçesine uygun olarak- koruma sorumluluğu düşer. Bu açıdan bakıldığında kendisine câr hakkı verilen kimse, kabile ferdi gibidir.

Hilf mevlalığı ile câr (civâr) mevlalığı arasındaki fark; birincisinin devamlı, ikincisinin ise muvakkat olmasıdır.³⁴ Civâr mevlalığı bazen zaman içinde hilf mevlalığına dönüşebiliyordu.³⁵

● *Velâü'l-Îtâka [Azatlık Velâsı]*

30 Ahmed b. Hanbel, V, 61.

31 Vagleri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. İlhan Kutluer, İstanbul 1989, I, 102.

32 Bk. Cemâl Cevde, s. 42.

33 Cemâl Cevde, s. 43.

34 Bk. Cemâl Cevde, s. 44.

35 Cemâl Cevde, s. 45.

İslâm öncesinde Arap toplumunda kölelik çok yaygındı. Köleler, Arap toplumuna birkaç kaynaktan geliyordu. Bunlardan biri; savaş esirlerinin köleleştirilmesi, diğeri de köle ticaretidir. Cahiliye döneminde Abdullah b. Cüd'ân'ın köle tüccarı olarak şöhret bulduğu bilinmektedir. Evli olan kölelerden doğan çocukların da köle olması, köleliğin diğerkaynaklarından birisidir.

İşte mevali gruplarından birisi, azat edilmiş kölelerdir. Buna göre köle iken azat edilen bir kişi, hürler ile köleler arasında bir konumda olurdu. Bu şekilde mevla olan kimse, köleyken azat edildiğinde kendisine hürriyetini veren kişinin mevlası olurdu. Bu bağ onunla, azat edenin akrabaları arasında da hukukî bir statü oluştururdu. Mesela Resûlullah'ın (s) amcası Hz. Abbas'ın mevlası, Benû Hâşim ile Kureyş ve Mudar'ın da mevlası sayılırdı. Bazen mevla, kendisini azat edenin şehrine intisap ederdi. Böylece bu kişiye, “falan şehrin ahalisinin mevlası” denirdi.³⁶

Azat edilme şekilleri farklı olabiliyordu. Mükâtebe ile azat edilen kimselere, “Mevâlî'l-Mükâtebe” denirdi. Buna göre köle ile efendisi arasında kölenin bedelinin ödenmesi için bir belge yazılır; köle bunu ödediği takdirde hürriyetine kavuşurdu.³⁷ Azat etme işi bazen hiçbir kayıt ve şarta bağlı olmaksızın yani velâ tayin edilmeden olurdu ki bu şekilde azada “Sâibe” denilmekteydi.³⁸

Rivayetlerde Arap olan kölelerin azat edildiğine dair bilginin mevcut olduğu, diğermilletlere mensup kölelerin azat edildiğine

36 Bk. Zeydan, Corcî (1914), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Z. Meğamiz, İstanbul 1972, IV, 38.

37 Bk. Cevâd Ali (1987), *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, 3. Basım, Beyrut- Bağdat 1980, IV, 367; VII, 465.

38 Çağatay, Neşet, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara 1989, s. 132-133. Ayrıca bk. Cevâd Ali, IV, 367.

dair bilginin bulunmadığı ifade edilir.³⁹ Buna göre Cahiliye döneminde Hicaz'da, Arap olup da köleleştirilen insanların azat edilmesine önem verildiği söylenebilir.

Arap yarınmasında köle ticareti çok yaygın olduğu gibi, kölelerin çeşitli alanlarda istihdamı da yaygındı. Bu sebeple dışarıdan köle ithali yapılıyordu. Dışarıdan ithal edilen köleler azat edilmiyor; ancak savaşlarda elde edilen köleler azat edilebiliyordu. Bu yöntem de bir çeşit sosyal akrabalık ilişkisi geliştiriyordu.

● *Velâü'r-Rahm [Evlilik Bağı Velâsı]*

Bir diğer mevlalık şekli ise rahim mevlalığıdır. Bu mevlalık, bir kabileye mensup erkeklerin mevaliden eş almalarıyla meydana gelirdi.⁴⁰ Bir tarife göre bir kabileden evlenen kimse o kabileden sayılırdı. Bu kimseye “rahim mevlası” denirdi.⁴¹ Başka bir tarife göre bazı kabilelerin mevlalarından evlenmek suretiyle elde edilen velâ şeklidir. Böylece o kişi evlendiği mevalinin kabilesine nispet edilirdi.⁴²

Arap Kabilesini Meydana Getiren Unsurlar

Cahiliye döneminde Arap kabilesini meydana getiren unsurlar hakkında farklı tasnifler yapılmıştır:

● Bir tasnife göre Arap kabilesi şu unsurlardan meydana gelmektedir:

- ◆ Mevâli'l-Karâbe [Akrabalık mevlası olanlar],
- ◆ Mevâli'l-Hilf [Hilf mevlası olanlar],
- ◆ Mevâli'l-İtâka [Azatlık mevlası olanlar],
- ◆ Mevâli'l-Civâr [Komşuluk mevlası olanlar],
- ◆ Köleler.⁴³

39 Cemâl Cevde, s. 50.

40 Güç, “Mevâlî”, ŞİA, IV, 168.

41 Muhammed Kürd Alî, *Ümerâü'l-Beyân*, 3. Basım, Beyrut 1388/1969, s. 29.

42 Cevâd Ali, IV, 368.

43 Cemâl Cevde, s. 52.

● Başka bir tasnife göre Arap kabilesi şu iki unsurdan meydana gelir:

◆ Kabileye nesep bağıyla bağlı olanlar

◆ Kabileye nesep bağıyla bağlı olmayanlar: Kabileye nesep bağıyla bağlı olmayanlar da mevali ve azat edilmiş köleler olmak üzere ikiye ayrılır.⁴⁴

● Üçüncü bir tasnife göre ise kabile şu unsurlardan meydana gelir:

◆ Hürler,

◆ Köleler,

◆ Mevali.⁴⁵

Bu tasnifler incelendiğinde esas itibarıyla aynı oldukları görülecektir. Kabilenin ana unsurunu, kabileye kan bağıyla bağlı olan fertler meydana getirir. Bunlar hür kimseler olup kabilenin en etkili grubudur. Bunlardan daha aşağı bir kategoride olan mevali dediğimiz grup ise velâ şekline göre birkaç çeşide ayrılır. Bir kısmı hilf yoluyla, bir kısmı câr yoluyla, bir kısmı azat edilmek suretiyle ve bir kısmı evlilik bağı yoluyla kabileye bağlanmıştır. Herhalde mevalinin kabile içindeki sayısı çok fazla değildi. Etkileri de kan bağıyla kabileye mensup olanlara nispetle daha azdır. Kabilenin içinde önemli yer tutan diğer grup ise kölelerdir. Bunların ictimaî durumu çok kötüydü. Sayıları da kabilenin ekonomik durumuna ve istihdam alanına göre değişebiliyordu. Ancak göçebe kabilelerde köle sayısının yerleşik olanlara göre daha az olması gerekir.

44 el-Mikdâd, Mahmûd, *el-Mevâlî ve Nizâmü'l-Velâ mine'l-Câhiliyye ilâ Avâhiri'l-Asri'l-Ümevî*, Dımaşk 1408/1988, s. 32-33 (İhsan en-Nass, *el-Asebiyyetü'l-Kıbeliyye*, s. 65-71'den).

45 Mikdâd, s. 33 (Yûsuf, Halîf, *eş-Şu'arâu's-Se'âlik fi'l-Asri'l-Câhili*, s.103-107'den).

Mevalinin İctimaî Durumu

Cahiliye döneminde mevali, hürler ile esirler arasında orta bir sınıf şeklinde telakki ediliyorlardı. Hürlerin altında ve esirlerin üstünde sayılan mevali, köleler gibi alınıp satılamazdı. Mevlanın diyeti hürün diyetinin yarısı olarak kabul ediliyordu ve cezalarda da hürlerin cezalarının yarısı ile cezalandırılıyorlardı.⁴⁶ Daha önce de belirttiğimiz gibi Cahiliye döneminde mevlanın (halîf) diyeti beş, hürün diyeti ise on deve idi.⁴⁷

Bir kimse mevla olduktan sonra, mevlası olduğu kimse üzerine, ona yardım etmesi ve vârisi yoksa ona vâris olması söz konusuydu. Azatlık mevlasının malı, kendisine azat eden efendisine kalabildiği halde kendisi ona vâris olamazdı. Bir kabileye tabi olmak suretiyle mevla olan kimse, ne vâris olur ne de malına vâris olunurdu. Rahim mevlasının hükmü ise hürlerin hükmü gibidir. Hem vâris olur, hem de kendisine vâris olunurdu.⁴⁸

Araplar arasında evlat edinme vardı. Araplardan bazıları halîflerini evlatlık olarak ilan ediyorlardı. Evlatlık alma işleminin ilan edilmesi gerekiyordu.⁴⁹ Nitekim el-Hattâb b. Nüfeyl, halîfi Âmir b. Rebîa'yı; el-Esved b. Abdüyağûs, halîfi el-Mikdâd b. Amr el-Behrânî'yi; Hz. Peygamber, Zeyd b. Hârise'yi evlat edinmişlerdi. Yine bazıları aslen Arap olmayan kimseleri evlat edinebiliyorlardı. Ümeyye b. Abdüşems, Rum asıllı kölesi Zekvân'ı evlatlık olarak almış ve evlat edindikten sonra ona Ebû Amr künyesini vermişti.⁵⁰ Yine el-Muğîre el-Mahzûmî, adı Velîd olan Rum asıllı bir köleyi evlat edinmişti.⁵¹

46 Çağatay, Arap Tarihi, s.132. Ayrıca bk. Muhammed Kürd Alî, s. 29.

47 Muhammed Kürd Alî, s. 29.

48 Bk. Muhammed Kürd Alî, s. 29.

49 Bk. Cemâl Cevde, s. 53.

50 İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 318; Cemâl Cevde, s. 53.

51 Cemâl Cevde, s. 54.

Evlatlık alınan kimse, kendisini evlat edinen kimseye nispetle çağrılırdı. Zeyd b. Muhammed gibi...

Araplar kızlarının; köleleriyle, azat ettikleri kimselerle, hatta hür olan acemlerle evlenmelerini kabul etmezlerdi.⁵² Zanaat erbabı bir kimsenin kızıyla evlenen adamın çocukları, annelerinden dolayı ayıplanırlardı. en-Nu'mân b. el-Münzir'in annesi bir kuyumcunun kızı ve Yahudi olduğu için Nu'mân ayıplanmıştır.⁵³

Diğer taraftan Araplar, -özellikle de bedevîler- zanaatlarla uğraşmayı ayıplarlardı. Bu anlayışlarından dolayı da zanaatkârları hicvederlerdi. Bununla birlikte bu hususta bedevîlerle hadarî Araplar arasında görüş farkı vardı. Çünkü Mekke'deki Araplar arasında çeşitli zanaatlarla uğraşan pek çok kimse mevcuttu.⁵⁴ Öte yandan Arapların zanaatkârlara karşı yaklaşımları, bölgeden bölgeye değişiyordu.

Daha önce de değindiğimiz gibi köleler çok zor şartlar altında yaşıyorlardı. Onlar, en doğal insanî haklardan mahrum idiler. Kendilerine karşı yapılan zulmü ve insanlık dışı muameleyi engelleyecek bir hukukî sistem yoktu. Kölesini istediği zaman satınak ve onu istediğine hediye etmek efendinin hakkıydı. Çünkü o mülktü ve malikin mülkiyetinde olan şeye dilediğini yapması hakkıydı.⁵⁵ Köleler, Arap toplumunda ziraattan ev işlerine, zanaatlardan ticarete kadar her alanda istihdam ediliyorlardı.

Kölelerin Araplar dışındaki kavimlerden olması mümkün olduğu gibi, Araplardan da olması söz konusuydu. Bunlar kabileler arasındaki savaşlarda yakalanan esirlerden meydana gelirdi. Nitekim Hz. Peygamber'e hanımı Hz. Hadîce tarafından hediye edilen Zeyd b.

52 Mikdâd, s. 76.

53 Bk. Cevâd Ali, IV, 370.

54 Mikdâd, s. 79-81.

55 Cevâd Ali, VII, 462.

Hârîse, Kelb kabilesine mensup bir Arap'tı.⁵⁶ Resûlullah'ın (s) mevlası Sevbân Yemen Araplarındandı. Yine Resûlullah'ın (s) mevlası Fudâle de Yemen ahalisindendi.⁵⁷ Arap olan kölelerin durumu, diğerlerine nispetle biraz daha iyi olmalıdır. Zira bunların kabileleriyle ya da aileleriyle her zaman karşı karşıya gelinebilirdi. Öte yandan kabile yapısına göre varlığını devam ettiren bir toplumda kabilesi belli olan bir kölenin sahipsiz bir köle gibi muamele görmesi söz konusu değildir.

Cariyelerden dünyaya gelen ve babaları tarafından kendilerine hürriyet verilen çocuklara "hecîn" denirdi. Bazı kabileler, hecîn ile hür kadından doğan çocuğun diyetini eşit kabul etmezdi. Hecîn'in diyeti hür kadından doğan çocuğun diyetinin yarısıydı. Bu kabileler aynı şekilde onları mirasta da eşit kabul etmezdi.⁵⁸

İslâm, sosyal sınıfları birbirine yaklaştıran bir sosyal yapıyı hedeflemişse de gerek mevali, gerekse kölelerle ilgili birçok anlayış, Hz. Peygamber'in vefatından sonraki dönemlerde de varlığını devam ettirmiştir. Nitekim Emevîler döneminde uzun yıllar, cariyelerden olma çocukların hür kadınlardan olma çocukların aşağısında kabul edildiği, ancak Emevîler dönemi sonuna doğru bu yapının değiştiği anlaşılmaktadır.

56 Cevâd Ali, VII, 461; Çağatay, Neşet, "Zeyd b. Hârîse", İA, İstanbul 1986, XIII, 547.

57 Cevâd Ali, VII, 461.

58 Bk. Cemâl Cevde, s. 54.

Hız. Peygamber ve Hulefa-yi Râşidîn Döneminde Mevali

İslâm Döneminde Velâ Çeşitleri

İslâm dönemindeki velâ çeşitleri ile Cahiliye dönemindeki velâ çeşitleri arasında önemli benzerlikler vardır. İki dönem arasındaki temel fark, inançtan kaynaklanan ilişki ile eskiden mevcut olan velâ çeşitlerinin bir kısmının kaldırılması ve bir kısmında yeni düzenlemeler yapılmasıdır. Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler dönemindeki belli başlı velâ çeşitleri şunlardır:

● *Velâü'l-Akîde [İnanç Velâsı]*

Resûlullah (s), inanca dayalı bir toplum oluşturma amacındaydı. Bunun için de insanların, inanç esasları etrafında toplanıp yardımlaşmalarını sağladı. Kur'ân-ı Kerim akide toplumunu oluşturmaya yönelik olarak Müslümanların birbirlerinin velisi olduğunu açıkça beyan etmiştir: “Mümin erkeklerle mümin kadınlar da birbirlerinin velileridir.”⁵⁹ Bunun yanı sıra Allah Teâlâ Müslümanlara, kâfirlerin dost edinilmemesini emretmektedir:

“Ey iman edenler! Müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmeyin; (bunu yaparak) Allah’a, aleyhinizde apaçık bir delil mi vermek istiyorsunuz?”⁶⁰

59 Tевbe 9/71.

60 Nisâ 4/144.

“Ey iman edenler! Sizden önce kendilerine Kitap verilenlerden dininizi alay ve oyun konusu edinenleri ve kâfirleri dost edinmeyin. Allah’tan korkun; eğer müminler iseniz.”⁶¹

Hız. Peygamber, ilk İslâm cemaatinin birliğini sağlamak için Cahiliye döneminde mevcut olan hilf velâsının mefhumundan istifade etmiştir.⁶² Hız. Peygamber, kurduğu yeni cemaati kabileden ayırmak için onu ümmet olarak isimlendirdi.⁶³ İkinci Akabe Biati’nde alınan kararlara bakıldığında⁶⁴ bu biat ile hilf sözleri arasında bir fark yoktur. Bu sebeple İkinci Akabe Biati, Müslümanlar arasında yapılan hilf mesabesindedir.⁶⁵ Bu da gösteriyor ki Hız. Peygamber, daha Mekke’deyken Arap toplum yapısını değiştirip dayanışmanın temeline dini koymak için ilk adımları atmıştı. Kaynaklarımızda kardeşleştirmenin ilk defa Mekke’de yapıldığına dair bilgiler mevcuttur. Bu da Medine’deki kardeşleştirmenin yegâne hedefinin Muhacirler’le Ensâr arasında sadece ekonomik yardımlaşmayı sağlamak değil, bunun yanı sıra Müslümanları inanç ülküsü etrafında birleştirmek olduğunu da göstermektedir.

Medine’ye hicretin ardından yapılan muâhât da Cahiliye dönemindeki anlaşmalara karşı alternatif olarak getirilmiştir. Şüphesiz kardeşleştirmenin Medine İslâm toplumuna birçok alanda sağladığı faydalar vardır. Biz şimdi bunlar üzerinde durmayacağız. Ancak ilk zamanlarda tarafların birbirlerine varis olabilmesi, Medineli Müslümanların Muhâcir kardeşlerine yaptıkları ekonomik yardımlar, bir inanç

61 *Mâide* 5/57.

62 Cemâl Cevde, s. 59.

63 Cemâl Cevde, s. 66.

64 Biat sırasında kullanılan ifadeler için bk. İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (218/833), *Sîretü’n-Nebî*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid, Kahire (t.y.), II, 50-51; İbn Sa’d, Muhammed (230/844), *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, Beyrut 1405/1985, I, 222.

65 Cemâl Cevde, s. 60-62.

bağının ve anlaşmasının sonucudur. Kur'ân-ı Kerim'de, "İman edip de hicret edenler, Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihat edenler ve (muhacirleri) barındırıp yardım edenler var ya, işte onların bir kısmı diğer bir kısmının dostlarıdır. İman edip de hicret etmeyenlere gelince, onlar hicret edinceye kadar size onların mirasından hiçbir pay yoktur. Eğer onlar din hususunda sizden yardım isterlerse, sizinle aralarında sözleşme bulunan kavim aleyhine olmaksızın (o Müslümanlara) yardım etmek üzerinize borçtur. Allah yapacaklarınızı hakkıyla görmektedir."⁶⁶ buyurulmaktadır.

Bedir savaşından sonra -kardeşleştirilenlerden bazılarının, ölenlerin miraslarını talep etmeleri üzerine- muâhat sonucu kardeş olanların birbirlerine varis olmaları, uygulamadan kaldırılmıştır.⁶⁷ "Sonradan iman eden ve hicret edenler sizdendir. Allah'ın kitabına göre yakın akrabalar birbirlerine (varis olmaya) daha uygundur. Şüphesiz Allah her şeyi bilendir."⁶⁸

Hız. Peygamber'in Medine vesikasında Müslümanları bir tek ümmet olarak tanımlaması ve onları; kabilelerine bakmadan eşit görmesi, birbirlerinin aleyhine anlaşma yapmalarını engellemesi ve birbirlerine yardım etme sorumluluğunu getirmesi de kabilevî yapıya alternatif olarak kurulmaya çalışılan akide toplumunun yapısını ortaya koymaktadır.

● Velâü'r-Rık [Kölelik Velâsı]

Köle ile efendisi arasındaki ilişki de velâ ilişkisidir. Köle efendisinin mülkünde olduğu sürece bu velâ şekli devam eder. Eğer kölenin efendisi değişmişse o zaman onun velâyeti de yeni efendisine geçer.⁶⁹

66 Enfâl 8/72.

67 el-Belâzürî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahya (279/892-3), *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Muhammed Hamidullah, 3. Basım, Kahire 1987, I, 270.

68 Enfâl 8/75.

69 Mikdâd, s. 121.

Cahiliye döneminde mevcut olan bu velâ çeşidi, Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler döneminde köleliğin devam etmesinden dolayı varlığını korumuştur. Ancak Hz. Peygamber, kölelerin durumunun iyileştirilmesi yönünde önemli adımlar atmıştır. Özellikle sahipleri ile kölelerin hayat standardının birbirine yaklaştırılması yönünde bir ahlakî altyapı oluşturmaya özel önem verilmiştir. Öte yandan kölelerin azat edilmesini teşvik etme ve bazı cezaların ya da günahların kefareti olarak köle azadının teşvik edilmesi, köleliğin azaltılması yönünde önemli düzenlemelerdir.

● *Velâü'l-Îtâka [Azatlık Velâsı]*

Köleyken azat edilen kimse, kendisini azat eden kişinin mevlası olurdu. Bu mevlaya Mevla'n-Ni'me [Nimet mevlası] de denirdi.⁷⁰ İslâm döneminde bu durumda olan insanların sayısında oldukça fazla bir artış meydana geldi. Bunun sebebini kısaca şöyle izah edebiliriz:

Köleliğin en önemli kaynaklarından biri, savaşlarda ele geçirilen esirlerdir. Savaşta ele geçirilen ganimetin beşte biri ilgili yerlerde harcanmak üzere devlet başkanına gönderilir; geri kalan beşte dörtlük kısmı gazilere dağıtıldı. Savaş sonucunda savaşçıların esir edilmesine İslâm döneminde de devam edildi. İslâm'ın ilk dönemlerinde çok geniş alanlar fethedildi. Bu fetihlerde ele geçirilen esirlerin sayısı oldukça fazlaydı.⁷¹ Diğer taraftan İslâm dini, Müslümanların köle azat etmelerini özellikle teşvik etti. İslâm'ın bu teşviki, Hz. Peygamber'in ve Ashâbın hayatında uygulama alanı buldu. Daha Asr-ı Saadet'te pek çok köle hürriyetine kavuşturulmuş; bunlardan bazıları İslâm toplumu içinde önemli yerler edinmişlerdi.

Köle azat etmenin çeşitli yolları vardı. Köle ya herhangi bir karşılık olmaksızın azat edilir ya da efendisiyle yaptığı bir anlaşma sonucu azat edilirdi. Yahut efendisi onu şartlı olarak azat ederdi. Bu

70 Cemâl Cevde, s. 80.

71 Geniş bilgi için bk. Cemâl Cevde, s. 76-77.

durumda şartın yerine gelmesiyle köle azat edilmiş olurdu.⁷² Sahibiyle anlaşma yaparak özgürlüğünü elde etmek isteyen kölenin talebinin dikkate alınması teşvik edildiği gibi, mükâteb köle denen bu kişilerin bedellerini ödemeleri için onlara yardım edilmesi de teşvik edilmiş; hatta bunlar, zekâtıtan pay alabilecek sınıflardan biri olarak zikredilmişlerdir.⁷³

● *Velâü't-Tibâ'a*

İki hür taraf arasında yapılır. Ekseriyetle taraflardan birisi Arap olurdu. Bu velâ çeşidine, Velâü'l-İslâm, Velâü'l-İnkîta, Velâü'l-Hıdme ve Velâü'l-Akd da denir.⁷⁴

◆ Velâü'l-İslâm: Bir kimsenin, bir Müslümanın eliyle Müslüman olması şeklinde ortaya çıkardı. İşte bu durumda yeni Müslüman olan kişi, diğerinin mevlası olurdu.⁷⁵

◆ Velâü'l-Muvâlât: Bu velâ şekli Velâü'l-Akd olarak da bilinir. Bir Arap olmayan ile bir Arap veya Arap olmayan bir grubun bir Arap kabilesiyle akit yapmasıyla meydana gelirdi.⁷⁶ Hür olan taraflar arasında meydana gelen bir velâ şeklidir. Bu velâ şeklini Velâü'l-İslâm'dan ayıran özellik, mevla olan kişinin Arab'ın eliyle Müslüman olmasının şart koşulmaması yani kendi başına Müslüman olup istediği kimseyi mevla olarak seçmesidir.⁷⁷

72 Köle azat etme yolları hakkında geniş bilgi için bk. Akyüz, Vecdi-Engin, Nihat, "Asr-ı Saadette Kölelik ve Cariyelikî, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, İstanbul 1994, I, 505-509; Akgündüz, Ahmed, *İslâm Hukukunda Kölelik-Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*, İstanbul 1995, s. 121-138.

73 "Sadakalar (zekâtlar), Allah'tan bir farz olarak ancak fakirler, düşkünler, zekât toplayan memurlar, kalpleri İslâm'a ısındırılacak olanlarla (özgürlüğüne kavuşturulacak) köleler, borçlular; Allah yolunda cihad edenler ve yolda kalmış yolcular içindir. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir." (Tevbe 9/60).

74 Cemâl Cevde, s. 85.

75 Cemâl Cevde, s. 86.

76 Bk. Mikdâd, s. 129.

77 Cemâl Cevde, s. 87.

Bu velâ şeklinin iki Arap arasında yapılması yasaktır. Zira İslâm, hilf akdinin Cahiliye dönemindeki asabiyyetin sebeplerini hazırlayan ve bâtil işler ihtiva eden bir hilf olduğunu gördüğü için bu akit şekli Resûlullah (s) tarafından yasaklanmıştır.⁷⁸ Bu anlayıştan hareketle şöyle bir kural belirlenmiştir: “Velâya talip olan şahıs, Arap’tan olmamalıdır. Çünkü Araplar arasında kabile ve aşiret teşkilatı mevcut ve bu suretle aralarında tenâsur cari olduğundan muvâlât akdine hacet yoktur.”⁷⁹

♦ Velâü’l-İnkîta veya Velâü’l-Hıdme: Kabilenin oturduğu bölgede ikamet eden kişi ya da kişiler, zamanın geçmesiyle bu kabilenin mevası sayılırdı.⁸⁰

İslâm Döneminde Mevali Kelimesinin Anlamı

Daha önce mevla kelimesinin çeşitli anlamlarını vermiştik. Kur’ân’da mevla kelimesi “sahip, dost, yardımcı, efendi” anlamlarında kullanılmış ve çoğu kere bu kelime ile Allah kastedilmiştir. Mevlâ veya mevali kelimeleri hadislerde de bazen “efendi”, bazen de “azatlı köle” anlamında kullanılmıştır.⁸¹

Köle ile efendiye mevla dendiğini belirtmiştik. İkisi arasındaki farkı belirtmek için, azat edene “mevla-yı a’lâ” azat edilene de “mevla-yı esfel” denilir. Mevlâ-yı esfel, mevali şeklinde çoğul yapılır ve daha ziyade bu şekilde kullanılırdı.⁸² Araplar, Arap olmayan Müslümanlara mevla kelimesinden başka Hamrâ,⁸³ A’âcim ve Ulûc gibi⁸⁴ isimler de vermişlerdir.

78 Mikdâd, s. 129-130.

79 Bilmen, Ömer Nasuhi (1971), *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul 1985, IV, 69.

80 Cemâl Cevde, s. 88.

81 Bk. Güç, “Mevâlî”, *ŞİA*, IV, 168.

82 Bağçeci, M., “Mevlâ”, *ŞİA*, İstanbul 1991, IV, 172.

83 Zeydan, IV, 91; er-Rufâ’î, Enver, *el-İslâm fî Hadâratihî ve Nüzumih*, 3. Basım, Dimaşk 1406/1986, s. 250.

84 Rufâ’î, s. 250.

Râşid Halifeler döneminden itibaren mevla kelimesinin artık yavaş yavaş Arap olmayan unsurlar için kullanıldığını görüyoruz. Hz. Ali'ye gelip “Sana selâm olsun ey mevlamız!” diyen bir gruba Hz. Ali, “Araplardan bir topluluk olduğunuz halde nasıl sizin mevlanız oluyorum?” diye karşılık vermiştir.⁸⁵

Arap Olmayanlara Mevali Denmesinin Sebeplerine Dair Farklı Yaklaşımlar

Arap olmayan Müslümanlara mevali denmesinin sebebi hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür:

- Ahmed Emîn, Arap olmayan Müslümanlar için mevla kelimesinin kullanılmasının nedenini ilginç bir sebeple izah etmektedir. Ona göre Arap olmayan milletler, Araplar arasına girdikten sonra, Araplar onlara verecek ad bulamadılar. Allah Teâlâ Kur’ân-ı Kerim’de şöyle buyuruyor: “*Eğer onların babalarının kim olduğunu bilmiyorsanız, bu takdirde onları din kardeşleriniz ve görüp gözettiğiniz kimseler olarak (mevâlîküm) kabul edin.*”⁸⁶ Bunun üzerine Arap olmayan Müslümanlara mevla adını verdiler.⁸⁷ Ancak mesele sadece bir isimlendirmeden ibaret olmadığı için kelimenin kaynağını bu şekilde Kur’ân-ı Kerim’de aramak kanaatimizce yanlıştır. Kaldı ki Araplar, bu milletlere ad vermekte neden sıkıntı yaşamış olsunlar? Bunların soyları ve millî kimlikleri yok muydu?

Bu görüşe başka eleştiriler de yöneltilmiştir. Buna göre mevali arasında küçükken esir edildikleri için babaları bilinmeyenlerin sayısı azdı. Öte yandan ayet, evlat edinme ve evlatlıkların Cahiliye geleneğinde olduğu gibi öz babalarının dışındaki kimselerin adıyla

85 Ahmed b. Hanbel, V, 419. Krş. Cemâl Cevde, s. 84.

86 Ahzâb 33/5.

87 Ahmed Emîn (1954), *Fecrü'l-İslâm*, çev. A. Serdaroğlu, Ankara 1976, s. 153.

çağrılmaları ve bunun Müslümanlar için haram edilmesi maksadıyla indirilmiştir.⁸⁸

● Bazılarına göre Araplar, Acemlerin yurtlarını savaşarak fethettiler. Onları köle yapabilme imkânına sahip oldukları halde kendilerini hür olarak bıraktılar. Böylece sanki onları azat etmiş oluyorlardı.⁸⁹ Bu görüşe de şu eleştiriler yöneltilmiştir:

◆ Fethedilen şehirlerin birçoğu savaşılmadan ve ahaliye savaş kanunları uygulanmadan sulh yoluyla fethedilmiştir.

◆ Acemlerden birçok kimse, savaşmadan veya sulh yapmadan önce Müslümanlığa girmişti. Bunlar, tamamen hür oldukları halde, onlara da mevali denmektedir.⁹⁰

● Vagleri'ye göre Arap olmayan unsurlara mevali denmesinin sebebi şudur: “Cahiliye döneminde câr [komşu] olarak bağlanma ilişkisinden hareketle, fethedilen topraklardaki Arap olmayan bir vatandaş, bir Arab'ın himayesini kazanmış olacaktı. Çoğunlukla güçlü birinin himayesi sağlanıyor ve böylece asabiyet ruhunun gereği olarak aile ve kabilenin de himayesi kazanılmış oluyordu. Bu şekilde himaye eden ile himaye edilen arasında bir irtibat tesis ediliyordu. Himaye gören hamisine, onunla birlikte savaşa giderek ve onun kaderini paylaşarak yardım etmekteydi. İhtida olayını himaye talebi izlediği için yeni Müslüman olmuş kimselere mevali dendi.”⁹¹ Görüldüğü gibi müellif, mevali isimlendirmesinin, İslâm öncesi kullanılış şekillerinden birisi olan câr mevalılığından hareketle ortaya çıktığını söyleyerek izah etmeye çalışmıştır.

88 Mikdâd, s. 137.

89 Mikdâd, s. 138; el-Hûfî, Ahmed Muhammed, *Edebü's-Siyâse fî'l-Asri'l-Ümevî*, Beyrut (t.y.), s. 375.

90 Bk. Mikdâd, s. 138-140.

91 Vagleri, I, 102.

Arap Olmayanlara Mevali Denmesinin Sebepleri

Farklı değerlendirmeleri dikkate alarak Arap olmayanlara mevali denmesinin birden fazla sebebi olabileceğini düşünüyoruz:

- Arap olmayanların azımsanmayacak bir kısmı esir edilmiş; böylece Rık mevlası vasfını kazanmıştır. Daha sonra bunlardan azat edilenler, İtâka mevlası olarak toplumdaki yerlerini almışlardır. Hem köleye, hem de azat edilmiş köleye mevla dendiğini daha önce görmüştük. Bundan dolayı bu ismin mevzubahis kimseler için kullanılması herhangi bir tuhaflık yoktur.

- Fetihlerden sonra Arap olmayanlardan bazıları toplumdaki statülerini kaybetmemek ve kabilevî yapıya dayanan Arap toplumunda yer edinebilmek için bir kabilenin mevlası oldular. Böylece Arap olmayanların yeni topluma uyum sağlamaları kolaylaşıyordu. Fethedilen bölgelere giden Araplar'ın büyük bir kısmı bedevî olduğu için, Arap toplumunun kabilevî yapısının uzun süre korunmuş olduğu, ferdin şehir içinde bile kabilesiyle beraber ve kabilevî yapıyı muhafaza ederek yaşadığı görülmektedir.

- Arap olmayanlardan bazıları, bir Arab'ın veya bir kabilenin vasıtasıyla Müslümanlığı benimsemiş; böylece o kabilenin mevlası olmuştu.

Bütün bu şartlar mevla isminin daha sonra bütün Arap olmayanlara genel bir isim olarak kullanılması sonucunu doğurdu.

Biz burada mevali kelimesinden öncelikle Arap olmayanları kastedeceğiz. Bunların bir kısmı azat edilmek suretiyle mevla adını almıştır. Ancak az da olsa İslâm öncesi uygulamalardan dolayı bazı Araplar için de bu ismi kullanacağız. Mesela Zeyd b. Hârise ve Suheyb er-Rûmî,⁹² gerçekte Arap oldukları halde, Cahiliye döneminde bu ismi aldıkları için kendilerine mevali denmiştir.

92 Suheyb b. Sinân'ın lakabı er-Rûmî olup aslen Arap'tır. Küçükken Rumlar tarafından esir edilerek memleketlerine götürülmüştür (İbn Sa'd, III, 226).

Arap olmayanların, Araplar nazarında üç grup olduğunu söyleyebiliriz: Bunlardan birincisi mevali olup Müslüman olan acemlerdir. İkinci grup zimmet ehli olup Arapların hâkimiyetini kabul etmişlerdir. Üçüncü grup ise İslâm hâkimiyetini kabul etmeyen ve Müslümanlarla savaşılan acemlerdir.⁹³

Hız. Peygamber Döneminde Mevali

Hız. Peygamber döneminde gayr-ı Arap unsurlar anlamında mevalinin sayısı oldukça azdı. Ancak Hız. Peygamber, onları toplumun diğer bireylerinden ayırmadığı gibi kendilerini toplumun bir parçası olarak hissetmelerini sağlayacak şekilde onlara değer de veriyordu. Bu kişiler Resûlullah'ın (s) Ashâb'ı arasında İslâmiyet'e hizmetleri ölçüsünde itibar kazanmışlar; kendilerine ırklarının farklılığından veya Cahiliye döneminden getirdikleri statülerinden dolayı herhangi bir ayırım yapılmamış; idarî alanda onlardan istifade edilmiştir. Bunlara örnek olarak Bilâl el-Habeşî ve Selmân el-Fârisî'yi zikredebiliriz.

Sosyal Hayatta Mevali

Resûlullah (s), İslâm'dan önce Araplar arasında mevcut olan ırkçı ve kabileci yaklaşımların tehlikesini görüyor; hassaten oluşturduğu birliğin bozulmaması için Müslümanları bundan sakındırmak amacıyla zaman zaman meseleye işaret ediyordu. Bütün çabalarına rağmen nadir de olsa bazı hâdiseler olmuyor değildi. Ancak Hız. Peygamber, karşılaştığı asabiyyeden kaynaklanan olumsuz tavırlar karşısında akrabalık duygusuyla hareket edenleri, yapılanın cahiliye anlayışı olduğunu söyleyerek uyarıyordu.

Cahiliye döneminde kabilecilik, sosyal barışı bozucu büyük bir tehlike oluşturmaktaydı. "Zalim de olsa, mazlum da olsa kardeşine

93 Mikdâd, s.116.

yardım et.”⁹⁴ sözü Arapların bu husustaki düşüncelerini göstermektedir.

Hz. Peygamber, asabiyyeyi önleyici tedbirler aldığı gibi zaman zaman konuşmalarında asabiyyeyi yeriyor; Müslümanları bu hususta uyarıyordu. Resûlullah (s), Ashâb’tan Ebû Zer el-Gıfârî’nin Bilâl el-Habeşî’yi annesinden dolayı ayıplamasını, Cahiliye âdeti olarak nitelendirmiştir.⁹⁵ O, Vedâ Haccı’nda da meseleye işaret ederek, “Ne Arab’ın Arap olmayana, ne de Arap olmayanın Arab’a hiçbir üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takva iledir.” buyurmuştur. Yine asabiyyenin İslâm dışı bir anlayış olduğunu şu sözleriyle ifade etmektedir: “Asabiyye duygusuyla öfkelenen, asabiyye uğruna savaşırken yahut asabiyye davası güderken ölen kimse, Cahiliye ölümü üzere ölmüştür.”⁹⁶

Hz. Peygamber, zaman zaman Müslümanları övüyor veya derecelerini bildiriyordu. O, bunda da Ashâb arasında herhangi bir ayrıma gitmiş değildir. Bir hadiste, “Cennet üç kişinin özlemi içindedir: Ali, Ammâr ve Selmân.” buyurmaktadır.⁹⁷ Bu hadiste zikredilenlerin Ammâr’ın babası Yemen’den Mekke’ye sığınmış ve Sümeyye isimli cariye ile evlenmiş, Cahiliye döneminde Araplar’ın hürleriyle aynı kategoride değerlendirilmeyen biridir. Selmân ise Arap bile değildir.

94 Bu atasözü hadis olarak da nakledilir. Hadisin metni şöyledir: Resûlullah(s), “Zâlim de olsa mazlûm da olsa kardeşine yardım et!” buyurdu. “Mazlûm kardeşimize yardım ederiz; fakat zâlim olduğu halde ona nasıl yardım edelim?” diye sordular. Hz. Peygamber, “Zâlimin iki elinin üstünü tutarsın (Onu zulmünden engellersin).” dedi (Buhârî, “Mezâlim”, 4; “İkrâh”, 7. Ayrıca bk. Tirmizî, “Fiten”, 68; Ahmed b. Hanbel, III, 99, 201).

95 Akyüz-Engin, I, 501.

96 Müslim, “İmâre”, 57; en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu’ayb (303/916), *Sünen*, İstanbul 1401/1981, “Tahrim”, 28; İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (275/888), *Sünen*, İstanbul 1401/1981, “Fiten”, 7; Ahmed b. Hanbel, II, 306, 488.

97 Tirmizî, “Menâkıb”, 32.

Bu üç kişinin bir arada zikredilmesinde İslâm'ın evrensellik boyutuna bir işaret var gibidir.

Kardeşleştirmede de Hz. Peygamber'in Müslümanlar arasında asabiyyeye dayalı bir ayrım yapmadığı görülmektedir. Nitekim Bilâl el-Habeşî'yi Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'la⁹⁸ veya Mekke'de Ubeyde b. el-Hâris, Medine'de Ebû Rüveyha Abdullah b. Abdurrahman el-Has'amî⁹⁹ ile kardeşleştirmiştir. Yine Resûlullah (s), Mekke'de amcası Hz. Hamza ile Zeyd b. Hârise'yi kardeşleştirmiştir.¹⁰⁰

Cahiliye döneminde mevalinin genellikle hür Araplar'la aynı haklara sahip olmadıklarını söylemiştik. Nübüvvetten sonra bizzat Hz. Peygamber, mevalinin ictimaî durumunu düzeltmek için özel çaba harcıyordu. Nitekim Resûlullah (s) döneminde daha önce görülmeyen Arap olmayanların Arap kadınlarla evlenmeleri mümkün hale gelmiştir. Resûlullah (s), halasının kızı Zeyneb bt. Cahş'ı, azatlısı Zeyd b. Hârise ile evlendirmek suretiyle, İslâm toplumunda mevcut olan kabileci anlayışı ve buna dayanan üstünlük iddialarını ortadan kaldırma, böylece toplumu homojen hale getirme çabası gütmüştür.

Hz. Zeyneb'in ve kardeşi Abdullah b. Cahş'ın uygun görmedikleri için evlilik teklifini reddetmek istedikleri, fakat Hz. Peygamber'in ısrarlı talebi üzerine¹⁰¹ Hz. Zeyneb'in evlenip kısa bir süre sonra boşandığı

98 Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı ve Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, 7. Basım, Ankara 1983, II, 578.

99 İbn Sa'd, III, 233-234; Fayda, Mustafa, "Bilâl-i Habeşî", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 152.

100 Belâzürî, *Ensâb*, I, 270.

101 Zeyneb'in ve kardeşlerinin bu evliliğe karşı oldukları, "Allah ve Resûlü bir işe hüküm verdiği zaman, inanmış bir erkek ve kadına o işi kendi isteklerine göre seçme hakkı yoktur. Her kim Allah ve Resûlüne karşı gelirse, apaçık bir sapıklığa düşmüş olur." (Ahzâb 33/36) ayetinin bu meseleyle ilgili nâzil olduğu söylenir (Bk. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul (t.y.), VI, 314).

Zeyd b. Hârîse, başka Arap kadınlarla da evlenmiştir. Gerçi Zeyd de Arap'tır; fakat kölelikten sonra hürriyetini kazandığı için cahiliye anlayışına göre kabile mensubu hür bir kadınla evlenemezdi. Zeyd b. Hârîse'nin evlendiği diğer Arap kadınlar, Ümmü Külsûm bt. Ukbe b. Ebî Mu'ayt, Dürre bt. Ebî Leheb ve Hind bt. el-Avvâm'dır.¹⁰²

Zeyd b. Hârîse'nin oğlu Üsâme b. Zeyd, Kureyş'ten Fâtuma bt. Kays ile evlenmiştir. Kocası Ebû Amr b. Hafs b. el-Muğîre onu boşadıktan sonra bu kadın Resûlullah'a (s) Muâviye ve Ebû Cehm'in kendisini istediklerini söyleyerek fikir danıştı. Resûlullah (s) ona, "Ebû Cehm sopasını sırtından indirmez; Muâviye ise malı olmayan bir fakirdir; sen Üsâme b. Zeyd ile evlen." dedi.¹⁰³

Abdullah b. Avf da kız kardeşini Bilâl el-Habeşî ile evlendirmiştir.¹⁰⁴ İbn Sa'd, Bilâl'in ve kardeşinin Arap kadınlarla evlendiklerini nakleder. Rivayete göre Ebû Bükeyroğulları, Resûlullah'a (s) gelerek kız kardeşlerini evlendirmek istedikleri kişinin adını vererek onu evlendirmesini istediler. Resûlullah (s) da Bilâl'i tavsiye etti. Birkaç kez gidip geldikten sonra Hz. Peygamber'in Bilâl'in cennet ehlinden olduğunu söyleyerek tekrar onu teklif etmesi üzerine kız kardeşlerini onunla evlendirdiler.¹⁰⁵ Yine Bilâl'in Benû Zühre'den bir kadınla evlendiği rivayet edilir.¹⁰⁶ Bilâl ve kardeşinin Şam'a yerleştikten sonra iki Arap kadınla evlendikleri de söylenmiştir.¹⁰⁷

102 Çağatay, "Zeyd b. Hârîse", *İA*, XIII, 548.

103 ez-Zuhaylî, Vehbe, *İslâm Fıkı Ansiklopedisi*, çev. Ahmet Efe vd., İstanbul 1994, IX, 195.

104 Mikdâd, s. 206.

105 Bk. İbn Sa'd, III, 237.

106 İbn Sa'd, III, 238.

107 Cemâl Cevde, s. 193. Bu kadınların esirlerden oldukları da söylenmiştir (Cemâl Cevde, s. 193-194).

İdarî Hayatta Mevali

Hız. Peygamber, görevlendirilmelerde liyakatı esas alır; görevlendirildiği kişinin Arap olup olmamasına bakmazdı. Nitekim azatlısı Zeyd b. Hârîse'yi Mu'te'ye gönderilen ordunun başına komutan olarak atamış; ona bir şey olması halinde yerine Ca'fer b. Ebî Tâlib'in geçmesini emretmiştir.¹⁰⁸ Zeyd b. Hârîse, bundan başka pek çok seriyyeye de komutan olarak gönderilmiştir.¹⁰⁹

Hız. Peygamber'in, aynı zamanda evlatlığı da olan Zeyd b. Hârîse'yi çok sevdiği bilinmektedir.¹¹⁰ Hız. Âişe'nin bir görüşü ise dikkat çekicidir. Hız. Âişe, "Eğer Zeyd hayatta olsaydı, Resûlullah (s) ondan başkasını istihlaf etmezdi."¹¹¹ demektedir.

Üsâme b. Zeyd, Resûlullah (s) döneminde Şam taraflarına gönderilecek ordunun başına komutan olarak atanmış ve onun vefatından hemen sonra bölgeye gönderilmiştir. Bu ordunun içinde Muhacir ve Ensâr'ın ileri gelenleri de vardı.¹¹² Üstelik Üsâme'nin yaşı böyle bir görev için küçük sayılırdı.

Hız. Peygamber döneminde Müslüman olan İran'ın Yemen valisi Bâzân, Resûlullah (s) tarafından eski görevinde bırakılmıştı. Bâzân'ın vefatından sonra da oğlu Şehr, Hız. Peygamber tarafından babasının yerine vali tayin edildi.¹¹³ Bâzân, İranlı askerlerin Yemenli kadınlarla evlenmesi sonucu doğan Ebnâ denen zümreye mensuptu.¹¹⁴

108 el-Müberra, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd (285/898), *el-Kâmil*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, Kahire (t.y.), IV, 13.

109 Bk. Çağatay, "Zeyd b. Hârîse", *İA*, XIII, 547.

110 Hız. Ömer, atıyye dağıtımında Üsâme'ye daha çok maaş bağlamasına itiraz eden oğlu Abdullah'a "Resûlullah babasını senin babandan, onu senden daha çok seviyordu." demiştir (Müberra, IV, 13-14).

111 Müberra, IV, 13.

112 Müberra, IV, 13.

113 Fayda, Mustafa, "Bâzân", *DİA*, İstanbul 1992, V, 284.

114 Fayda, "Bâzân", *DİA*, V, 283.

Mevaliden olan kişiler, Allah Elçisi'nin (s) döneminde birçok faaliyette yer almışlardır. İbn Habîb, mevaliden Bedir savaşına katılan 21 kişinin adını zikretmektedir.¹¹⁵

Râşid Halifeler Döneminde Mevali

Sosyal Hayatta Mevali

Râşid Halifeler döneminde toplumda mevaliyi dışlayan yaygın bir uygulama yoktur. Esasen bu dönemdeki uygulamalar, Müslümanların inançlarını rahatlıkla yaşayabileceği ve koruyabileceği bir ortam hazırlamaya yönelikti. Halife Ömer, mevali ile Arap Müslümanlar arasında bir ayrım yapmazken Kâdisiyye savaşından sonra Araplar'ın ehl-i kitâptan kadınlarla evlenmelerini yasaklamıştır. Bu kararın gerekçesi, Müslüman Araplar'ın ehl-i kitâptan olan kadınların çekiciliğine kapılarak onları Arap kadınlarına tercih etmeleri tehlikesidir.¹¹⁶ Hz. Ömer, bu tatbikatıyla Müslümanların dış kültürlerin ve inanç sistemlerinin etkisinde kalmalarını engellemeyi de hedeflemiş olmalıdır.

Hz. Ömer'in mevali ile Arap Müslümanlar arasında bir ayrım gütmeyeceğine dair ilginç bir örnek de bir keresinde Suheyb ve Bilâl gibi mevaliden olan kimselere yanına girmeleri için izin vermesi ve Ebû Süfyân'ı bekletmesidir. Nitekim Ebû Süfyân kızarak Halife'nin onlara izin verdiğini, kendilerini ise kapıda beklettiğini söylemiş; ancak arkadaşları tarafından susturulmuştur.¹¹⁷

115 İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb (245/859), *Kitâbü'l-Muhabber*, nşr. İlse Lichtenstadter, Beyrut (t.y.), (H. 1361 Haydarâbâd basımından ofset), s. 287-289.

116 et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, 4. Basım, Kahire 1989, III, 588; Mikdâd, s. 184.

117 Rufâ'î, s. 250.

H. Ömer yaralandığı zaman, halife seçilinceye kadar Müslümanlara namaz kıldırmak üzere Suheyb er-Rûmî'yi görevlendirmiştir.¹¹⁸ Vefat etmeden önce kendisinden birisini istihlaf etmesini istediklerinde “Ebû Huzeyfe'nin mevası Sâlim¹¹⁹ hayatta olsaydı onu yerime istihlaf ederdim.”¹²⁰ diyerek mevali ile Arap Müslümanlar arasında fark gözetmediğini ortaya koymuştur.

İdarî ve Siyasî Hayatta Mevali

Râşid Halifeler döneminde bir idarî göreve gelebilmenin yegâne şartı liyakatti. Bunun için görevlendirmelerde kişinin Arap olup olmamasına bakılmazdı. Bununla birlikte burada hatırlatılması gereken önemli bir husus, Râşid Halifeler döneminde Müslümanların büyük bir ekseriyetinin Araplar'dan meydana geldiği için mevalinin idarî alanda önemli bir ağırlığının olmadığı hususudur. Resûlullah (s) döneminden başlamak üzere idarî alanda Kureyşliler'in çokça görünmesi, ilk Müslümanların onlardan meydana gelmesine ve kabiliyetlerine bağlı bir durumdur.

H. Osman döneminde özellikle önemli eyalet valiliklerinde Ümeyyeoğulları'nın tercih edildiğini biliyoruz. Ancak bu durum, mevali aleyhine düşünülen bir uygulama değildir. Söz konusu uygulama, tepkisini özel olarak mevaliden değil eyalet merkezlerinde ikamet eden diğer Arap kabilelerinden görmüştür.

Ancak fetih hareketinin hızına paralel olarak mevali, çeşitli alanlarda görülmeye başlanmıştır. H. Ömer'in öldürülmesi hâdisesi,

118 İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (276/889), *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadis (Hadis Müdâfaası)*, çev. H. Kırbaçoğlu, 2. Basım, İstanbul 1989, s. 217; Taberî, IV, 192, 229.

119 Sâlim hakkında bilgi için bk. İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 273.

120 Taberî, IV, 227.

mevalinin iştirak ettiği olaylardan birisidir. Hz. Ömer'i, İranlı bir Mecusi olan Ebû Lü'lüe, yine İranlı asil bir aileden olan Hürmüzân'ın teşvikiyle öldürdü.

Hz. Osman döneminde meydana gelen siyasî gelişmeler, Araplar tarafından organize edilmişse de özellikle Mevâli'r-Rıkk'ın [Kölelik Mevlaları] Hz. Osman'ın öldürülmesine iştirak ettiklerine dair rivayetlere dikkat çekilmiştir.¹²¹

Atıyye Dağıtımında Mevali

Râşid Halifeler döneminde, devlet gelirlerinin dağıtılmasında Resûlullah (s) döneminde olduğu gibi, Arap olmayan Müslümanlara karşı bir ayırım yapılmamıştır. Bununla birlikte gelirlerin dağıtımında uygulama farklılığı vardı. Hz. Ebû Bekir, devletin gelirlerinden büyük- küçük, hür- köle, kadın- erkek bir fark gözetmeksizin bütün Müslümanlara eşit pay dağıtmıştır.¹²² Bahreyn'den gelen mallar bu çerçevede dağıtılmış ve ilk yıl kişi başına 10 dirhem, ikinci yıl da 20 dirhem para dağıtılmıştır.¹²³

Hz. Ömer ise insanlara İslâm'a hizmetlerine göre atıyye vermeyi uygun gördü. Ona göre Resûlullah'a (s) karşı savaşan ile onun yanında yer alan kimseler bir tutulmamalıydı.¹²⁴ Hz. Ömer döneminde oluşturulan Divânü'l-Atâ iki esas üzerine oluşturuldu: Birincisi Resûlullah'a (s) akrabalık ve yakınlık derecesi; ikincisi İslâm'da öncelik ve kişinin İslâm için yaptığı hizmet.

Hz. Ömer, mevaliyi kendilerini azat edenlerle aynı seviyede kabul etmiş ve Bedir gazvesine katılmış olan mevaliye, Muhâcir ve Ensâr

121 Mikdâd, s. 175.

122 Ebû Yusuf Ya'kûb b. İbrahim b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî (182/798), *Kitâbü'l-Harâc*, çev. A. Özek, 2. Basım, İstanbul 1973, s. 83.

123 Mikdâd, s. 244.

124 Ebû Yusuf, s. 84.

gibi 5.000'er dirhem atıyye verilmesini kararlaştırmıştır.¹²⁵ Üsâme b. Zeyd'e 4.000 dirhem verirken kendi oğlu Abdullah'a 3.000 dirhem tahsis etmiştir.¹²⁶ Abdullah, babasına, "Ey babacığım! Neden Üsâme'ye benden 1.000 dirhem fazla verdin? Benim babamın İslâm'da onun babası kadar geçmişi yok mudur? Benim de onun kadar üstünlüğüm yok mudur?" diye sormuş; Hz. Ömer ona, "Üsâme'nin babası Resûlullah'a (s) senin babandan daha sevgili idi. Üsâme de senden daha sevgili idi." diyerek cevap vermişti.¹²⁷ Yine Hz. Ömer, Selmân el-Fârisî'ye 4.000 dirhem,¹²⁸ Hürmüzân'a 2.000 dirhem maaş bağlamıştır.¹²⁹ O, Müslüman olan dihkânlarla¹³⁰ da maaşlar bağladı.¹³¹

Hz. Ömer, ister Arap ister mevla olsun, bütün insanlara durumlarına göre 800'er veya 400'er dirhem maaş bağladı.¹³² Bundan başka fey gelirlerinden yıllık atıyyeler yanında, her şahsa ister erkek, ister köle, ister mevaliden olsun, aylık yiyecek verilmesini de kararlaştırmıştır.¹³³

125 Ebû Yusuf, s. 86; Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm (224/839), *Kitâbü'l-Emvâl*, çev. C. Saylık, İstanbul 1981, s. 267.

126 Bu oranlar zikrettiğimiz yarı olarak da nakledilmiştir (el-Belâzürî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahya (279/892-3), *Fütûhu'l-Büldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ, Ömer Enîs et-Tabbâ, Beyrut 1407/1987, s. 640).

127 Ebû Yusuf, s. 84-85; Belâzürî, *Fütûh*, s. 633.

128 Belâzürî, *Fütûh*, s. 641.

129 Belâzürî, *Fütûh*, s. 641; Ebû Ubeyd, s. 268. Krş. Hammâş, Necde, *el-İdâre fî'l-Asri'l-Ümevî*, Dımaşk 1400/1980, s. 338.

130 Sâsânîler devrinde İran'da ve Orta Asya'da soylular sınıfına dihkân deniyordu. Dihkânlar Sâsânîler döneminde umumiyetle köylerin idaresinden sorumluydular. Her dihkân bir veya birkaç köyü yönetiyor ve devlet adına vergi topluyordu. Müslümanlar, İslâm hâkimiyetini kabul eden dihkânları yerlerinde bıraktılar; diğerlerinin yerine de başkalarını tayin ettiler... Böylece dihkânlar uzun süre mevkilerini korudular ve hem kendi kavimlerine hem de Müslümanlara faydalı hizmetlerde bulundular (Sümer, Faruk, "Dihkan", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 289-290).

131 Belâzürî, *Fütûh*, s. 642.

132 Ebû Yusuf, s. 86.

133 *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed. H. D. Yıldız, İstanbul 1986, II, 172.

Hiz. Ömer, ordu komutanlarına yazdığı mektupta mevaliden Müslüman olanları kendilerini azat eden kimselerin divan defterine yazmalarını, eğer yalnız başlarına yazılmayı arzu ederlerse öyle yapmalarını ve kendilerini azat edenlerle aynı seviyede tutmalarını emretmiştir.¹³⁴

Hiz. Ömer'in mevaliden birisine atıyye vermeyen amiline, "Kişinin, Müslüman kardeşini hor görüp küçültmesi, kendisinin kötü olmasına yeter de artar bile!" diye yazmıştı.¹³⁵ Bu tatbikatına rağmen; Hiz. Ömer'in bir köle (Ebû Lü'lüe), bir mevla (Hürmüzân) ve bir zimmî (Hristiyan Cüfeyne)'nin¹³⁶ içinde bulunduğu bir suikast planı sonucu öldürüldüğü¹³⁷ iddia edilmiştir. Eğer Hiz. Ömer'in öldürülmesinde iddia edildiği gibi çok taraflı bir işbirliği söz konusu olmuşsa bunu şöyle açıklamak mümkündür: Böyle bir suikast, memleketleri fethedilen milletlere mensup insanlardan bazılarının Müslüman görünseler dahi, İslâm'a gösterdikleri en önemli tepkilerden birisidir. Doğal olarak Sasaniler gibi millî ve dinî duyguların hâkim olduğu bir imparatorluğun tebaası, daha önce hakir gördükleri bedevî Araplar'ın kendilerini yönetmelerine tepkisiz kalmayacaklardı. İşte tepkilerini ilk elde Müslümanların liderini öldürmek suretiyle böyle göstermiş oldular.¹³⁸

Hiz. Ali döneminde, daha önce Hiz. Ömer döneminde atıyye dağıtımında uygulamaya konan dağıtım sisteminden vazgeçilerek herkese eşit pay verilmeye başlandı. Bu durum kendisine sorulduğunda, Kur'ân-ı Kerim'i okuduğunu, ancak onda İsmailoğulları'nın

134 Belâzürî, *Fütûh*, s. 642; *DGBİT*, II, 172; Mikdâd, s. 245.

135 Ebû Ubeyd, s. 268; Belâzürî, *Fütûh*, s. 641. Krş. *DGBİT*, II, 169.

136 Bk. *DGBİT*, II, 195.

137 Bilgi için bk. Taberî, IV, 190-192. Bu rivayette Ebû Lü'lüe, Hristiyan olarak gösterilmiştir.

138 Bazıları, Ka'b el-Ahbâr'ın da Hiz. Ömer'in öldürülmesi suikastında parmağı olabileceğini söylemişlerdir (Bk. el-Lümeylim, Abdülaziz Muhammed, *Vad'u'l-Mevâlî fi'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Beyrut 1414/1993, s. 23-24).

İshâkoğulları'na üstün olduğuna dair bir bilgi bulamadığını ifade etmiştir.¹³⁹ Esasen Hz. Ömer de vefat etmeden önce Hz. Ebû Bekir döneminde olduğu gibi herkese eşit oranda atıyye verme uygulamasına dönmek istemiş; ancak bunu uygulamaya fırsat bulamadan vefat etmişti. Hz. Ali devrinde bu uygulamaya geçilince bazı kimseler, halifeden Araplar'a mevaliden daha fazla pay vermesini istemişler; fakat Hz. Ali buna karşı çıkmıştır. Rivayete göre bunun üzerine el-Eş'as b. Kays, mevaliye yakınlık göstermesinden dolayı Hz. Ali'ye sitem etmiştir.¹⁴⁰

Hz. Ali, kendisine gelen ve birisi Arap, diğeri mevaliden olan iki kadına eşit miktarda para verince Arap olan kadının itiraz ettiği ifade edilmektedir.¹⁴¹ Bu da Araplar arasında kendilerini, fatihler olarak mevaliden daha çok hak sahibi gördükleri kanaatinin çok eskilere dayandığına bir örnektir.

Râşid Halifeler döneminde mevalinin arazi sahibi olma imkânları çok iyiydi. Mülkiyet satın almak suretiyle olabileceği gibi ikta yoluyla da olabiliyordu. Osman b. Affân'ın, mevlası Humrân b. Ebân'a Basra'daki bir araziyi ikta olarak verdiği belirtilir.¹⁴²

139 el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (284/897), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut 1412/1992, II, 183.

140 Müberred, II, 62; Mikdâd, s. 172.

141 Cemâl Cevde, s. 136-137.

142 Belâziirî, *Fütûh*, s. 490; Cemâl Cevde, s. 123-124.

Emevîler Döneminde Mevali

Sosyal Hayatta Mevali

Mevalinin Arap toplumu içindeki konumunu daha iyi anlayabilmek için Arap toplumunun yapısını bilme zorunluluğumuz bulunmaktadır. İslâmiyet'ten önce Araplar, kabilelerden meydana gelen bir millettir ve bu kabileler arasında sürekli bir mücadele vardı. Emevî İmparatorluğu, büyüklüğüne ve ihtişamına rağmen kendisini sürekli sarsan bunalımlarla karşı karşıya kalmış ve bu bunalım Araplar'ın yarımadayı terk ederken beraberlerinde getirdikleri kabilevî ve siyasî alışkanlıklarından kaynaklanmıştı.¹⁴³ Bu kabileler arası ezeli çatışma ve husumetler, sadece Emevîler ile Emevî olmayanlar arasında değil, bizzat Emevîler'in içinde de çatlaklar meydana getirmişti.¹⁴⁴

Arap kabileleri arasındaki -Yemenî-Mudarî çekişmesi- mücadele, Irak ve Horasan'da büyük hâdiseleri doğurduğu gibi, isyanların destek bulmasına da yardımcı oldu. Bu mücadeleler sadece Doğu'da değil, Endülüs'te de ortaya çıktı.¹⁴⁵ Gerçi halifelerin bazıları kabileler arasında denge kurmaya çalıştılar; ama son yıllarda hilafeti ele

143 Bk. Miquel, Andre, *İslâm ve Medeniyeti*, çev. Ahmet Fidan, Hasan Menteş, Ankara 1991, I, 107.

144 Miquel, I, 110.

145 Bk. Özdemir, Mehmet, "Endülüs", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 212; İmamüddin, S. Muhammed, *Endülüs Siyasi Tarihi*, çev. Yusuf Yazar, Ankara 1990, s. 55-56; Abdüllatîf, Abdüşşâfi Muhammed, *el-Âlemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Ümevî*, y.y. 1404/1984, s. 530.

geçirmek için verilen mücadelede kabile rekabetinden çokça istifade edildi. Ancak bu durum devletin yıkılış sürecini hızlandırdı.

Özellikle bedevî kökenli kabileler arasında, kabile mücadelesi ve kabile üstünlüğü anlayışı büyük oranda devam ederken Hz. Osman döneminde görülmeye başlanan ve Emevîler döneminde yaygınlaşan Araplar'ın diğer milletlerden üstün olduğu görüşünü benimseyen bir zümre ortaya çıktı. Onlara göre Araplar fatih bir millettir ve -hangi dine mensup olurlarsa olsunlar- diğer milletlere mensup insanlardan, üstün idiler. Hz. Osman'ın Kûfe valisi Sa'îd b. el-Âs'ın Kûfe'yi Kureyş'in otlağı olarak değerlendirmesi ise bir başka tehlikeye işaret etmektedir. Bu da Kureyş'in diğer kabileleri küçümsemesidir.

Konumuz olan dönemde Araplar mevaliye karşı iftihar etmeye başladılar. Böylece kabile üstünlüğünden ırk üstünlüğüne geçiş yapılmış oldu.¹⁴⁶

Fetihlerden sonra Müslümanlar, zımmîlere din hürriyeti tanımışlardı. Müslüman Araplar, memleketleri fethedilen bu insanlara, cizye vermeleri koşuluyla eski dinlerinde kalmalarına izin vermişlerdi.¹⁴⁷ Yukarıda da değindiğimiz gibi; yeni Müslüman olanlar, eskiden Müslüman olan Araplar'la aynı haklara sahip olmayı tabii olarak beklemişler ve bu hak kendilerine sayıları henüz az olduğu zamanlarda verilmişti.¹⁴⁸

Araplar'ın mevalinin yurtlarını fethetmeleri ve onlara esir ve köle muamelesi yapmamaları, mevaliyi İslâm'a yöneltmeleri, devlet idaresinin Araplar'ın elinde bulunması gibi sebeplerden dolayı mevalinin Araplar'ı daha üstün gördükleri ve toplumdaki önceliği onlara

146 Cemâl Cevde, s. 175.

147 Hasan İbrahim Hasan (1968), *Siyasî Dinî Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit vd., İstanbul 1985-1986, II, 250.

148 Vagleri, I, 102.

terk ettikleri görüşü ileri sürülmüştür.¹⁴⁹ Ancak bunun ihtiyarî olarak meydana gelmediği açıktır.

Mevaliden olan bir kimse ya mevlasına ya da mevlası olduğu kişinin (eğer kişi bilinmiyorsa) kabilesine nispetle çağrılırdı.¹⁵⁰ Mevlanın evladı babalarının, onların çocukları da dedelerinin mevlalarına nispet edilirlerdi.¹⁵¹

Mevlanın, mevlası olduğu kabilenin oturduğu yerde oturma zorunluluğu yoktu. Yine mevlanın -özellikle de mükâtebe veya sâibe mevlasının- mevalisinden uzak, ayrı şehirlerde oturması söz konusuydu.¹⁵²

Araplaşma ve İslâmlaşma Süreci

Harâc divanlarının Arapçalaştırılması süreci Abdülmelik (65-86/685-705) döneminde başladı. Divanlarda Arapça'yı dil olarak kullanmak ve malî terimleri Arapçalaştırmak çok zor bir iş olmakla beraber, Abdülmelik, bunu kendi zamanında Şam ve Irak'ta uygulamayı başardı. Arapçalaştırma faaliyeti daha sonraları Velîd b. Abdülmelik (86-96/705-715) döneminde Mısır'a, Hişâm b. Abdülmelik döneminde de Horasan'a kadar uzandı.¹⁵³

Kuşkusuz önemli bir Araplaştırma süreci de parada oldu. Hz. Ömer döneminde dirhemler bastırıldı. Abdülmelik b. Mervân döneminde ise ilk defa tedavüldeki Bizans ve İran parasına alternatif olarak para bastırılmış oldu.¹⁵⁴

149 Rufâ'î, s. 251.

150 Geniş bilgi için bk. Cemâl Cevde, s. 143-144.

151 Cemâl Cevde, s. 144.

152 Bk. Cemâl Cevde, s. 147-148.

153 Durî, Abdülaziz, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, İstanbul 1991, s. 46. Ayrıca bk. er-Rayyis, Muhammed Ziyâuddîn, *el-Harâc ve Nüzümü'l-Mâliyye li'd-Devleti'l-İslâmiyye*, 5. Basım, Kahire 1985, s. 210-213. Divanların araplaştırılması hakkında bilgi için bk. Hallâk, s. 93 vd.

154 Paradaki araplaştırma hakkında geniş bilgi için bk. Hallâk, Hassân Ali, *Ta'rîbu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn fi'l-Asri'l-Ümevî*, 2. Basım, Beyrut-Kahire 1986, s. 29 vd.

Divanların Arapça'ya çevrilmesi, burada çalışan mevalinin ko-
numunda çok önemli değişiklikler meydana getirmedi. Zaten bu di-
vanların Arapça'ya çevrilebilmesi için yazılı oldukları eski dillerin
bilinmesi gerekiyordu. Bu da mevalinin divanlardaki¹⁵⁵ görevlerini
önemli ölçüde korumalarına yardımcı oldu. Doğal olarak burada ça-
lışan mevali ya Arapça'yı iyi biliyordu; ya da eksiklerini kısa sürede
tamamlayarak eski görevlerini korumuş oldular.

Bu faaliyetler dikkate alınarak İslâmlaştırma sürecine, -daha ya-
vaş ve daha dar alanda yayılmasına ve her ülkede farklı karakter
göstermesine rağmen- Araplaştırma sürecinin eşlik ettiği ifade edil-
mektedir. Araplaştırma siyaseti, halkının semitik bir dil konuştuğu
Suriye ve Filistin'de doğal olarak daha kolay yürüyordu. Öte yan-
dan Arapça'dan farklı olan Kıptî dilinin konuşulduğu Mısır'da, fa-
tihlerin dili yalnızca hicretin III. asrı esnasında hâkim olmuştur. Bu-
nun sebebi belki de Arap kabilelerinin buraya yüzyıl önce yerleşmiş
olmasıydı.¹⁵⁶

Mısır'ın Araplaşması Irak'a ve Suriye'ye nispetle ağır yürümüşse
de oradaki Araplaşmanın en önemli etkeni Arap kabilelerinin Mısır'ın
verimli topraklarına yerleşmesidir.¹⁵⁷ Kıptîler'in Araplaşmasının zor
olmasının sebeplerinden birisi, Arapça'nın Kıptî diline uzak bir dil
olmasındandı.¹⁵⁸

Arapça, kentlerden taşraya yayılarak kitlelerin ihtiyacına kâfi
geldi. Basra, Kûfe ve diğer kentlerde öğrenciler, kendilerini İslâmî
ilimler konusunda araştırmalar yapmaya yönelttiler ve bu araştırmalar,
Kur'ân'ın diline dayandı. Neticede fethedilen ülkelerin halkları,

155 Kastedilen, harâc divânlarıdır.

156 Vagleri, I, 104.

157 Bk. Akyüz, Vecdi, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul 1991, s. 33 (Sey-
yide İsmail Kâşif, *Mısır fi'l-Fecri'l-İslâm*, s. 304-306).

158 Mikdâd, s. 167.

kendi kültürel üstünlüklerine rağmen, dillerini fatihlere empoze edemediler ve Arapça, nüfusu kendi dilini konuşmayı sürdüren İran gibi ülkelerde bile kültürün vasıtaları haline geldi.¹⁵⁹

Irak bölgesindeki mevalinin devlete muhalif kalmasının en önemli sebebinin, Haccâc'ın baskı politikası olduğu ileri sürülür. Buna göre Haccâc, mevaliye iyi muamele etseydi, onlar da Şam ve Hicaz bölgesindeki mevali gibi Araplaşacaklardı. Oysa Haccâc'ın sert politikasından dolayı mevali, Emevîler devri boyunca Araplar ile savaşmışlar ve onlara muhalif kalmışlardı.¹⁶⁰

Hicaz bölgesinde mevalinin az olduğunu belirttikten sonra, yukarıda da değinildiği gibi Şam bölgesindeki Araplaşmada, o bölgede yaşayan insanların Araplar'a akraba milletlere mensup olmasının da etkili olduğunu belirtmek istiyoruz. Öte yandan İranlılar'ın Araplar'la kaynaşmasının önündeki en büyük engelin onlara vergi hususunda eşit muamele edilmemesi olduğu¹⁶¹ ifade edilmiştir. Nitekim mevalinin İbnü'l-Eş'as'ın isyanına destek olması da hak hukuk bakımından eşitlik istemeleri ve cizyeden kurtularak divanlara kaydedilme arzularıyla açıklanmıştır.¹⁶² Bizce İranlılar'ın Araplaşmasını engelleyen sebepler arasında, İslâm'ın bölgeye gelmesinden önce mevcut olan milliyetçilik anlayışı da önemli bir yere sahiptir.

Kuzey Afrika'da mevali meselesi, Doğu'ya nispetle daha az bilinmekteydi. Kuzey Afrika'nın fethinden sonra Araplar'la Berberîler arasında şiddetli çatışmalar olmuş, nihayet burada kurulan Hâricî devletleri Müslümanlar arasında eşitlik prensibini uyguladıkları için ciddi bir mevali problemi ortaya çıkmamıştır. Öte yandan bu bölgede

159 Vagleri, I, 104.

160 Iş, s. 225-226.

161 Bk. Wellhausen, Julius (1917), *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. F. Işıltan, Ankara 1963, s. 236.

162 DGBİT, II, 358-359.

Hilâlî istilalarına kadar, hatta daha sonrasında da Araplar azınlıkta idiler. Askerî güce sahip olmadıklarından Berberîler'i himaye altında tutmaya çalışmadılar.¹⁶³

Nüfus Hareketleri ve Toplumsal Yapının Bozulması

Emevîler döneminde ortaya çıkan bazı yeni gelişmeler, devlet içinde nüfus dengesinin bozulmasına neden olmuştur. Nüfus dengesinin bozulmasını ve göç hareketlerinin ortaya çıkmasını şu sebeplere bağlı olarak izah edebiliriz:

- Emevîler döneminde uygulanmaya başlanan, özellikle Doğu eyaletinde uygulandığına dair rivayetler bulunan ve gerçekte gayrimüslimlerden alınması gereken cizyenin Arap olmayan Müslümanlardan da alınmaya başlanması. Cizye, devlet varidatı içinde haraca nispetle daha az bir paya sahip ise de diğer sebeplerle birlikte düşünüldüğünde bu uygulamanın göçün sebeplerinden birisi olma ihtimali gerçek dışı değildir.

- Başta yerel idareciler olmak üzere, yöneticilerin halktan daha fazla vergi almak amacıyla yeni vergiler koymaları ve böylece köylülerin ödeme gücünü zorlamaları.

- Vergi tahsilinde uygulanan sert yöntemler ve vergilerin alınması için cebrî tedbirlere başvurulması.

- Eyalet merkezlerinde çalışma imkânları daha fazla olduğundan halkın oralara teveccüh etmesi. Ortaçağda iktidar nimetleri merkezlerde olduğu için merkezlere yönelik göç hareketleri hep yaşanmıştır.

- Emevîler döneminde meydana gelen isyanlar, önemli ölçüde nüfus göçüne sebep oluyordu. Tebaa hem âsilerden kurtulmak, hem de daha güvenli bir ortamda yaşamak için şehirleri tercih edebiliyordu.

163 Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, çev. İ. Kayaoğlu, Ankara 1981, s. 196.

Irak bölgesindeki siyasî, sosyal ve dinî gelişmeler, şehrin konumunu köy aleyhine yükseltmişti.

Harâc ödemek istemeyen mevali, şehirde yaşamamanın cazibesi de hesaba katılacak olursa, topraklarını terk ederek şehirlere gelip yerleştiler. Böylece şehirlerde yeni Müslüman olan ve kendilerine karşı takınılan ayrılıkçı tutumdan memnun olmayan kesimin nüfusu hızlı bir şekilde artış gösterdi. Bununla beraber kent uygarlığı mevlayı, kabilenin ferdi olan bedevînin zararına olarak yükseltti.¹⁶⁴

Bir rivayete göre Muâviye (41-60/661-680), el-Ahnef b. Kays ve Semüre b. Cündeb'le yaptığı görüşmede, mevalinin sayısının arttığına ve bunun doğuracağı tehlikelere işaret etti; çözüm olarak da onların öldürülmesi düşüncesini açıkladı. Ancak el-Ahnef bu görüşe karşı çıktı.¹⁶⁵ Bu rivayet doğru ise şehirlerde yaşayan mevalinin sayısı, devletin kuruluşundan itibaren problem olmaya başlamıştı.

Haccâc, kendisine karşı isyan eden İbnü'l-Eş'as'a yardım eden mevaliyi, Kûfe'ye ve Basra'ya göç ettirmek suretiyle, terk ettikleri arazilerine ve çiftliklerine geri göndermişti. Onun nazarında mevali potansiyel düşman idi. Zorla göç ettirilen kimselerin kolları üzerine ikamet ettirildikleri yerin adı damgalandı.¹⁶⁶ Haccâc'ın mevaliyi köylerine iade etmesinin gerekçesi olarak harac gelirlerinin azalması gösterilmektedir.¹⁶⁷ Ömer b. Abdülaziz (99-101/717-720) döneminde ise mevaliye istedikleri yerde ikamet etme hürriyeti verildi.¹⁶⁸ Ancak bu uygulama uzun sürmedi; Ömer'in vefatından sonra eski uygulamalara dönüşler oldu.

164 Mantran, s. 195.

165 İbn Abdірabbih, III, 326-327. Krş. Akyüz, s. 31-32.

166 İbn Abdірabbih, III, 329; Iş, s. 223; Rayyis, s. 220. Ayrıca bk. Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 115.

167 Taberî, VI, 381; Rayyis, s. 218.

168 Iş, s. 265.

İslâm Toplumı ve Kabilenin Unsurları

Emevîler döneminde İslâm toplumu; Müslümanlar, zimmîler ve köleler olmak üzere başlıca üç tabakadan meydana geliyor; çoğunluğu teşkil eden Müslümanlar da İslâmiyet'in ilk unsuru olan fatih Araplar'la fetihlerden sonra İslâm'a giren mevali denilen Arap dışı unsurlara ayrılıyordu.¹⁶⁹

Cahiliye döneminde Arap kabilesi içinde nesep, önemli bir unsur olduğu gibi İslâm'dan sonra da kabileler, nesebe önem vermişlerdir. Daha önce de bahsedildiği gibi Cahiliye döneminde kabileye nesepçe bağlı olan bir kimsenin halîf olarak kabileye bağlanan kimseye üstünlüğü vardı. Kabilenin önemli bir unsuru da kölelerdi. Kabilenin bir diğer önemli unsuru mevali idi.

Mevali, daha önce de ifade ettiğimiz, birkaç önemli kaynaktan gelmektedir: Birincisi, kendisi veya atalarında kölelik durumu olup da herhangi bir yolla azat edilmiş olan kimselerdi. Bunlar, azatlık mevası olarak kabile içinde yer alırlardı. İkincisi, Arap olmayan kimselerin bir Arap kabilesinin eliyle Müslüman olması, üçüncüsü de Arap olmayan bir kişinin veya grubun bir Arap'la veya Arap kabilesiyle akit yapmasıyla meydana gelirdi.

Emevîler döneminde Arap kabilesi şu unsurlardan meydana geliyordu:¹⁷⁰

- Saf kan olanlar: Kan yoluyla kabileye mensup olanlar.
- Halîfler: Bunlar Arap olup ya kabilenin İslâm öncesi anlaşmalarından (halîfler) olurdu ya da fetihlerden sonra kabilenin divanına kaydedilenlerden meydana gelirdi.
- Mevali: Bunlar da iki çeşitti: Mevâlî'l-İtâka [Azatlık Mevlaları] ve Mevâlî'l-İslâm [İslâm'a girerek Mevla olanlar].

169 Yiğit, "Emevîler", *DİA*, XI, 100.

170 Arap kabilesinin unsurları açısından Emevîler dönemi ile önceki dönemler arasında büyük bir farklılık olduğunu söylemek zordur.

● Hecînler: Babaları Arap, anneleri Arap olmayan ve genellikle cariyelerden doğan kimseler.

● Arap olduğunu iddia edenler: Arap olduklarını iddia eden mevali veya Araplar'ın evlat edindikleri veya onların Arap olduklarını iddia ettikleri kimseler.

● Ümmü'l-Benîn ve Ümmü'l-Veled: Ümmü'l-Benîn Arap olan kadınlardır; Ümmü'l-Veled ise Arap olmayan kadınlara verilen bir isimdir.

● Köleler: Bunlar da Arap olmayan unsurdan meydana gelirler.¹⁷¹

Hür Anne Babadan Doğmayan Kişilerin Toplum İçindeki Statüleri

Kabilevî yapıya dayanan ve soy bağına önem veren bir toplumda, annesi hür olan bir kimse ile annesi hür olmayan bir kimsenin ictimai mevkiinin bir olmaması garipsenecek bir durum değildir. Bu anlayış sosyal hayatta halk arasında kendini gösterdiği gibi iktidar çevresinde de karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Emevîler'in ilk zamanlarında annesi hür olmayan kişilerin hilafet iddiaları söz konusu olmazdı. Bu anlayış, kabilenin güçlü olduğu zamanlarda güçlüydü; ancak fetihlerden bir asır sonra ortadan kalktı. Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik'ten (125/743) sonra Ümeyyeoğulları halkı, cariyelerden olma kişilere biate davet ettiler.¹⁷² Yezîd b. el-Velîd'in annesi Yezdecird'in kızıydı. Kuteybe b. Müslim tarafından Horasan'da esir edilip Haccâc'a gönderilmiş; Haccâc da onu Velîd b. Abdülmelik'e göndermişti.¹⁷³ İbrahim b. el-Velîd'in annesi Berberî idi.¹⁷⁴ Mervân b. Muhammed'in annesi ise Kürt bir cariyeye idi.¹⁷⁵

171 Cemâl Cevde, s. 180.

172 Bk. Cemâl Cevde, s. 184.

173 İbn Abdîrabbih, V, 194. Ayrıca bk. İbn Habîb, s. 45.

174 İbn Abdîrabbih, V, 196. Ayrıca bk. İbn Habîb, s. 45.

175 İbn Habîb, s. 45; İşıltan, Fikret, "Mervan II", *İA*, VII, İstanbul 1993, VII, 778; el-Hudârî, Muhammed, *Muhâdarât Târîhi'l-Ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-*

Mevalinin yahut annesi hür olmayan kimselerin toplum içindeki statüleri, zamanla soyları hakkında bazı iddialar ortaya atıp savunmaya başlamalarına neden olmuştur. Mevali, dedelerinin aslında köle değil halîf olduklarını; hecinler, annelerinin Şam ve Irak bölgelerinde ikamet eden Arap kabilelerinden alınan esirlerden olduklarını iddia etmeye başladılar.¹⁷⁶ Kaynaklarda mevalinin Araplık iddiasında bulunduklarına dair çok örnek mevcuttur.¹⁷⁷ Bu da Araplar'ın sosyal statülerinden yararlanma isteğinden kaynaklanmaktadır.

Araplar miras paylaşımında Hecîn'e¹⁷⁸ aynı oranda pay vermek istemezlerdi. Anlatıldığına göre Benü'l-Anber'den birisi Kadı Sevvâr b. Abdullah'a, babasının vefat ettiğini, kendisinden başka bir kardeş, bir de hecîn bıraktığını söyleyerek mirasın nasıl paylaşılacağını sordu. Kadı, başka mirasçı olup olmadığını sordu. Olmadığını öğrenince de malın üçü arasında eşit olarak taksim edilmesi gerektiğini belirtti. Bedevî, kadı'nın anlamadığını zannederek varisleri tekrar saydı. Kadı aynı cevabı verince bedevî, "Hecîn, benim ve kardeşim kadar pay alacak öyle mi?" diyerek tepkisini gösterdi.¹⁷⁹

Araplar'la Mevali Arasındaki Evlilikler

Arap Kadınlarının Mevali ile Evlilikleri

Arap kadınların başka milletlerden kimselerle evlenmeleri, nadir durumlardandır. Daha çok kabile içi evlilikler tercih edilirdi. Araplar'ın Arap olmayanlara kız vermemeleri âdetinin İslâm'dan önce de var olduğu görülmektedir. Kısra'nın, en-Nu'mân b. el-Münzir'in kızlarından

Ümeviyye, thk. Muhammed el-Osmanî, Beyrut 1406/1986, s. 550.

176 Bk. Cemâl Cevde, s. 185.

177 Örnek için bk. Cemâl Cevde, s. 185-186.

178 Araplar, babası Arap annesi yabancı olanlara "Hecîn" derlerdi. Hecînler genellikle cariyelerden olma çocuklardır.

179 İbn Abdirabbih, III, 330; Müberred, II, 48. Krş. Muhammed Bedî Şerîf, *es-Sirâ beyne'l-Mevâlî ve'l-Arab*, Mısır 1954, s. 28.

birisiyle evlenme isteğinin Nu'mân tarafından reddedildiği belirtilir. Hatta bu davranışının onun ölümüyle sonuçlandığı nakledilir.¹⁸⁰

İslâm'dan önce Acemler'in Araplar'a kız vermemelerine benzer şekilde¹⁸¹ Emevîler döneminde Araplar, mevalinin kendi kızlarıyla evlenmelerini yasaklamışlardı. Araplar'ın kızlarını mevali ile evlendirmemeleri, İslâm hukukunda denklik konusunu da gündeme getirmiştir. Araplar, evlilikte denklige önem verirlerdi. Bu, Arap kabilelerinin kendi arasında da dikkate alınırdı. Söz gelimi Kureyş, özellikle de onlardan Hâşimoğulları, hiçbir kabilenin sahip olmadığı yüksek bir sosyal statüye sahipti.¹⁸² Denklik meselesi, Araplar'ın Cahiliye dönemindeki evlilik adetlerinden biri¹⁸³ olduğu gibi İslâm toplumunda da biraz şekil değiştirmiş olsa da devam etmiştir.

Arap kabilelerinin çoğu, diğer kabilelerin kendilerine denk olmadığına inanırlar; bunun için de kızlarını başka kabilelere vermez, kendi kabilelerinden erkeklerle evlendirirlerdi. Araplar, köy çocuğu ile şehir çocuğu arasında veya çöl çocuğu ile şehir çocuğu arasında da denklik bulunmadığı kanaatindeydiler.¹⁸⁴

İddiaya göre azatlılardan biri, bir Arap kızı ile evlense, evlilik valiye ihbar edildiği takdirde vali hemen kızı boşattırırdı.¹⁸⁵ Ancak bu genel bir kural değildir; çünkü bunun istisnalarını biliyoruz. Nadir de olsa bazı Araplar'ın, kızlarını mevaliden olan bazı kimselerle evlendirdikleri zikredilir.¹⁸⁶

180 Taberî, II, 202-206; Lümeylim, s. 33.

181 Bk. Lümeylim, s. 39.

182 Cemâl Cevde, s. 190.

183 Cevâd Ali, IV, 369.

184 Bk. Cemâl Cevde, s. 190-191.

185 Zeydan, IV, 174.

186 Bk. Mikdâd, s. 205.

● Yahudi iken İslâm mevlası olduğu söylenen Yahya b. Ebî Hafsa bir Arap kadınla evlenmişti.¹⁸⁷

● Basra'da zengin olan bir mevla, Benû Hilâl'den bir kadınla evlenmişti.¹⁸⁸

● Enes b. Mâlik'in çok zengin ve köyleri olan mevlası Muhammed b. Sîrîn, Basra'da bir Arap kadınla evlenmişti.¹⁸⁹

● Humrân b. Ebân ve çocuğu, Arap kadınlarıyla evlenmişlerdi.¹⁹⁰ Valilerin veya görevlilerin bazen Arap kadınlarla evlenen mevaliyi eşlerinden ayırdıklarına dair örnekler de mevcuttur:

● Zeyd b. el-Hattâboğulları'nın mevlası olan Ubeyd b. Huneyn, Arap bir kadınla evlenmiş; el-Hâris b. Kubâ onları ayırmıştı.¹⁹¹

● Medine'de Hişâm b. İsmail'in valiliği döneminde mevaliden zengin biri, bedevî bir kadınla evlenmiş; ancak Medine kadısı onları ayırmıştı.¹⁹²

● Basra kadısı Bilâl b. Ebî Bürde (Bekre?), Mervânoğulları'nın mevlası olan Abdullah b. Avn b. Ertabân ile Arap olan karısını ayırmıştı.¹⁹³

● Süleyman b. Abdülmelik'in (96-99/715-717) Şam valisi, bir mevlaya, evlendiği Arap karısını boşamasını emretmişti.¹⁹⁴

● Mus'ab b. ez-Zübeyr, Abdullah b. Ebî Kesîr adlı Benû Mahzûm'un mevlası olan bir adamla, Arap olan eşini ayırmış; adamın durumu

187 Müberred, II, 73; Cemâl Cevde, s. 194.

188 Cemâl Cevde, s. 194.

189 İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, 442. Ayrıca bk. Cemâl Cevde, s. 194; Mısırî, s. 32.

190 İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 436. Ayrıca bk. Mısırî, s. 32.

191 Cemâl Cevde, s. 194.

192 Cemâl Cevde, s. 194.

193 İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, 487; Cemâl Cevde, s. 194. Bilâl'in Arap kadınla evlendiği için İbn Avn'a sopa vurdurduğu da nakledilir (İbn Sa'd, VII, 26; İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbüddîn Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali (852/1449), *Tehzîbü't-Tehzîb*, Haydarâbâd 1326, V, 348).

194 Cemâl Cevde, s. 195.

Abdullah b. ez-Zübeyr'e şikâyet etnesi üzerine Abdullah Mus'ab'a, "Adamın karısını kendisine geri ver. Ben Allah'ın helâl kıldığını haram yapmam." diye yazmıştır.¹⁹⁵

Mevali, -onlarla evlenmek zor olsa da- Arap kızlarıyla evlenmeye rağbet ederlerdi. Çünkü Araplar'la yaptıkları evlilik, onların toplumdaki konumlarını yükseltir ve Araplar'la olan bağlarını güçlendirirdi.

Arap kişinin zengin mevlaya ihtiyaç duyması veya mevlanın idareyle ilişkisi, mevalinin Arap kadınla evlenmesini sağlayabiliyordu. Ancak azatlık mevlasının İslâmlık mevlasına göre şansı daha azdı. Özellikle dihkânların Arap kızlarıyla evlenme şansları daha çoktu.¹⁹⁶

Araplar'ın kızlarını mevaliyle evlendirmemelerinin sebepleri arasında, onları özellikle nesep bakımından kendilerine denk görmemeleri, yaptıkları işlerden dolayı Arapların onlara saygı göstermemeleri, azatlık mevlalarını soylarındaki kölelikten dolayı kendilerine denk görmemeleri gibi hususların üzerinde durulur.¹⁹⁷

Araplar'ın kızlarını mevaliye vermemesini Emevî iktidarına bağlayanların görüşlerinin isabetli olduğu söylenemez. Bu iddianın Araplar'a karşı olan ırkçılar tarafından ortaya atıldığı belirtilmektedir.¹⁹⁸ Öte yandan Araplar'ın kızlarını mevaliye vermemeleri hakkında hiçbir hali-fenin yasak getirmediği,¹⁹⁹ meydana gelmiş olan bazı hâdiselerin valilerin veya şahısların ferdî tasarrufu olduğunu ifade edilmektedir.²⁰⁰

Burada vurgulanması gereken husus şudur: Araplar'ın Cahiliye döneminden beri gelen ve İslâm döneminde de büyük ölçüde devam eden kabile bağlılığı ve üstünlüğü anlayışı, onların kızlarını Arap olmayanlara vermemeye anlayışlarının kaynağı olmuştur. Burada devletin

195 Mikdâd, s. 206-207.

196 Bk.Cemâl Cevde, s. 193.

197 Cemâl Cevde, s. 191.

198 Lümeylim, s. 33.

199 Bk. Lümeylim, s. 42, 44.

200 Lümeylim, s. 42.

bilinçli bir politikasından bahsetmek herhalde doğru değildir. İdarecilerin bazı evliliklere son vermeleri, idarenin bu hususta bir emir vermesinden değil, geleneklerin bazı idareciler üzerindeki etkisinden ve bu geleneklerin uygulanmasından kaynaklanmıştır. Elbette Emevîler'i bu geleneklerin dışında düşünmek doğru değildir. Ancak bilinçli ve ülkenin her tarafına yayılmış olan bir yasaklamanın olduğunu söylemek güçtür.

Mevali Kadınların Araplar'la Evlenmeleri

İbn Abdirabbih'in anlattığına göre Araplar'dan biri mevaliden bir kadınla evleneceği zaman onu babasından ya da kardeşinden değil, mevasından isterdi. Mevası razı olursa evlenir; olmazsa evlenemezdi. Eğer baba veya kardeş Mevvalarının görüşünü almadan kadını evlendirmişlerse nikâh feshedilirdi.²⁰¹ İbn Abdirabbih'in diğer anlattıkları gibi bunun da umuma teşmil edilmesi doğru olmamalıdır. Aksi takdirde Araplar'ın, mevalinin evlilik hayatı üzerinde tasarrufta bulunduklarını kabul etmiş oluruz ki böyle bir anlayış isabetli olmaz.

Başlarda Araplar'dan bazı kimseler, Arap olmayan kadınlarla evlenmeyi hoş karşılamıyorlardı. Özellikle Medine'de durum böyle idi. Ancak anneleri cariyeye olan, Ali b. el-Hüseyn, el-Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekir ve Sâlim b. Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb yetişip verâ bakımından Medinelileri geçince insanlar cariyelere rağbet etmeye başladılar.²⁰²

Emevî Devleti'nin ikinci yarısından itibaren mevalinin yıldızı parladı.²⁰³ Araplar'ın mevaliden olan kadınlarla evlenmeleri ve Arap olmayan kadınların cariyeye olarak Arap toplumuna dâhil olmaları

201 İbn Abdirabbih, III, 236. Krş. Muhammed Bedî Şerîf, s. 28.

202 Bk. Mısırî, s. 32.

203 Hûfî, s. 485.

neticesinde fatihlerle diğer ırklar arasında iyi ilişkiler de gelişti.²⁰⁴ Hatta Abbasîler döneminde cariyelerden ve mevali kadınlardan doğan insanlar ekseriyeti oluşturmaya başlamışlardı.²⁰⁵

Arap olmayan kadınlardan doğan kimselerin sayıları arttığı gibi bunların birçok alanda etkileri görülmeye başladı. Örneğin Ali b. el-Hüseyn, el-Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekir, Sâlim b. Abdullah b. Ömer ve Ali Zeynü'l-Âbidîn gibi isimler bunlardandır.²⁰⁶

Araplar'ın mevaliden olan kadınlarla evlenmeleri daha kolay ise de ne mevali kendilerini bunun için denk görüyorlardı; ne de Araplar böyle bir evliliği her zaman tercih ediyorlardı. Nitekim Araplar'dan bir kişinin Atâ b. Yesâr'ın kızına talip olduğu, Atâ'nın ona, "Senin soyunu ve konumunu inkâr ediyor değiliz. Ancak biz kendimize denk olanlarla evlenelim; sen de git aşiretinden birisiyle evlen." dediği rivayet edilmektedir.²⁰⁷

Sosyal İlişkilerde Mevaliye Karşı Takınılan Tutum

Araplar'ın ilişkilerinde mevaliyi küçük gördüğüne, onlara değer vermediğine dair bazı örnekler anlatılmaktadır. Bu rivayetlere göre Araplar, mevali ile bir sırada yürümezlerdi. Alaylarda mevali, Araplar'ın önüne geçemezdi. Araplar, bir sofraya oturduklarında mevali ayakta dururdu. Mevaliden birini yaşına hürmeten beraber yemeğe aldıklarında görenlerce Araplar'dan olmadığı anlaşılsın diye onu ekmekçinin geleceği tarafa oturturlardı.²⁰⁸

İbn Abdirabbih'in naklettiğine göre Araplar mevaliye künye vermezlerdi. Onları sadece isimleri ve lakaplarıyla çağırırlardı.²⁰⁹ Ancak

204 Vagleri, I, 100.

205 Zeydan, IV, 113.

206 Bk. Hûfî, s. 485.

207 İbn Sa'd, V, 173; Cemâl Cevde, s. 196.

208 İbn Abdirabbih, III, 326; Zeydan, IV, 113.

209 İbn Abdirabbih, III, 326. Krş. Muhammed Bedî Şerîf, s. 27.

kaynaklar incelendiğinde bunun böyle olmadığı görülecektir. Burada birkaç örnek vermek istiyoruz: Hz. Peygamber'in mevlası Sefîne'nin künyesi Ebû Abdurrahman, diğer bir mevlası Sevbân'ın künyesi Ebû Abdullah, Hz. Osman'ın mevlası Keysân'ın künyesi Ebû Ferve'dir. Hz. Ali'nin mevlalarından birisinin adı, Ebû Üsâme Hammâd b. Üsâme olarak geçmektedir. ez-Zübeyr b. el-Avvâm'ın mevlası Abdullah b. Yesâr'ın künyesi Ebû Muhammed, Hakîm b. Hizâm b. Huveylid'in mevlası Muhammed b. Müslim'in künyesi Ebü'z-Zübeyr, Talha'nın mevlası el-Fadl b. Dükeyn b. Hammâd'ın künyesi Ebû Nu'aym, Kays b. es-Sâib el-Mahzûmî'nin mevlası Mücâhid b. Cebr'in künyesi Ebü'l-Haccâc, Sa'îd b. Cübeyr'in künyesi Ebû Abdullah, Benû Riyâh'ın mevlası Rafî'in künyesi Ebü'l-Âliye, Tâvûs b. Keysân'ın künyesi Ebû Abdurrahman, Amr b. Dînâr'ın künyesi Ebû Muhammed, Muhammed b. Sîrîn'in künyesi Ebû Bekir, Meymûn b. Mihrân'ın künyesi Ebû Eyyûb idi.²¹⁰ Örnekleri daha da artırmak mümkündür; ancak bu kadarıyla yetiniyoruz.

Mevalinin Namaz İmamlığı

Mevaliye namazlarda imamlık yaptırılmadığı hususunda bazı anlatımlar mevcuttur. Bunlara göre eğer bir Arap, mevaliden birinin arkasında namaz kılarsa, bu tenezzülû Allah'a karşı bir tevazu addederdi.²¹¹

210 Sefîne için bk. İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 146; Sevbân için bk. İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 147; Keysân için bk. İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 202; Hammâd b. Üsâme için bk. İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 218; Abdullah b. Yesâr için bk. İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 226; Muhammed b. Müslim için bk. İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 227; el-Fadl b. Dükeyn için bk. İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 234; Mücâhid b. Cebr için bk. İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 444-445; Sa'îd b. Cübeyr için bk. İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 445; Râfi için bk. İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 454; Tâvûs b. Keysân için bk. İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 455; Amr b. Dînâr için bk. İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 468; Muhammed b. Sîrîn için bk. İbn Sa'd, VII, 193; Meymûn b. Mihrân için bk. İbn Sa'd, VII, 477.

211 Zeydan, IV, 113.

İbn Abdirabbih'in anlattığına göre Nâfi b. Cübeyr b. Mut'im, bir gün mevaliden birisini imamlık için öne çıkarmış. Kendisine bunun sebebi sorulduğunda, "Onun arkasında namaz kılmakla Allah'a karşı tevazuda bulunmak istedim." demiştir.²¹² Nafi'in bu davranışının vuku meselesi bir yana, bu davranışından bütün Araplar'ın mevali için böyle düşündüğü sonucuna gitmek isabetli değildir.

Bir başka iddia da cenaze namazıyla ilgilidir. Bir cenazede Araplar'dan biri bulunursa cenaze namazını mevaliye kaldırmazlardı.²¹³

Van Vloten'in belirttiğine göre mevalinin kendilerine mahsus camileri vardı ve dolayısıyla Araplar'ın mescitlerine kabul edilmezlerdi. Ona göre din kardeşlerinde uyandırdıkları tahkir derecesini şu uydurma hadisten daha iyi hiçbir şey ifade edemez: "Namazı ancak şu üç şey ifsat eder: (Namaz kılana) bir köpeğin, bir eşeğin ve bir mevlanın dokunması..."²¹⁴ Van Vloten, bu sözü uydurma bir hadis olarak İbn Abdirabbih'ten nakletmişse de İbn Abdirabbih'in kitabında bu sözün uydurma hadis olduğuna dair bir kayıt yoktur.²¹⁵

Mevalinin namazda imamlık yapmamasına dair rivayetler Kûfe kaynaklıdır. Diğer taraftan Haccâc'ın mevalinin imamlık yapmasına dair yasasının kıraati iyi olmayan kimseler için geçerli olduğu ifade edilmektedir.²¹⁶ Mevalinin imamlık yapmasının yasaklandığı şeklinde Basra, Medine ve Şam kaynaklı rivayetlerin mevcut olmadığına bakılarak bunun Kûfe'ye mahsus, özellikle de İbn Mes'ûd'un kıraatini

212 İbn Abdirabbih, III, 326.

213 İbn Abdirabbih, III, 326. Krş. Zeydan, IV, 113; Muhammed Bedî Şerîf, s. 27.

214 Van Vloten (1903), *Araştırmalar*, Çev. M. S. Hatiboğlu, Ankara 1986, s. 26. Ayrıca bk. Abdülmun'im Mâcid, *et-Târîhu's-Siyâsî li'd-Devleti'l-Arabiyye*, 7. Basım Kahire 1982, II, 328.

215 "Dedi ki: 'Namazı ancak üç şey bozar: Bir eşek, bir köpek veya bir mevlâ' derlerdi.'" (İbn Abdirabbih, III, 326).

216 Bk. Cemâl Cevde, s. 197-198.

muhafaza etmek isteyen Şiîler'e yönelik bir yasak olabileceği ifade edilmektedir.²¹⁷ Haccâc'ın İbn Mes'ûd'un kıraatini yasakladığına ve bu kıraate göre yazılmış Mushafların silinmesi hususunda baskı yaptığına dair rivayetler de nakledilmektedir.²¹⁸ Bununla birlikte bazı rivayetlere göre Haccâc b. Yusuf es-Sekafî, Sa'îd b. Cübeyr'i Kûfe'de namaz kaldırmak için tayin etmiştir.²¹⁹ Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, Basra'da h. 110'da Bilâl b. Ebî Bekre'yi namaz kaldırma, emniyet ve kadılık görevleriyle görevlendirmiştir.²²⁰

Kanaatimizce mevalinin namazda imamlığa tercih edilmemesinin en önemli sebebi, namaz kıldırarak kimsenin iyi Kur'ân bilmesi, telaffuzunun düzgün olması ve namaz kıldırabilecek ehliyetine sahip olmasıdır. Bundan dolayı namazı genellikle Araplar kıldırılmışlardır. Bununla birlikte yukanda belirttiğimiz gibi mevaliden olan âlimlerin namazı kıldırıldıklarına dair bilgiler de mevcuttur. Burada yeri gelmişken Hz. Peygamber döneminden bir tatbikata da işaret etmek istiyoruz: Resûlullah'ın (s) hicretinden evvel Medine'ye hicret eden Muhacirler'den bir gruba Huzeyfe'nin mevası Sâlim imamlık yapmıştır.²²¹ Bu olayın anlatıldığı rivayette Sâlim'in Kur'ân'ı grupta bulunan diğer kimselerden daha iyi bildiği ifade edilmektedir. Demek ki burada esas olan liyakattir.

İmamet çok önemli bir görev olarak mütalaa edildiği için kabilevi yapıyı muhafaza eden Araplar'ın imametini kendilerinin yerine getirmeyi arzu etmiş olabileceklerini mümkün görüyoruz. Ancak bunun, "mevaliye imamlık yaptırmama ve onların arkasında namaz kılmama şeklinde" bir kural halinde uygulandığı kanaatini taşımıyoruz. Zaten

217 Cemâl Cevde, s. 198-199.

218 Cemâl Cevde, s. 198.

219 İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 446; Müberred, II, 96; Cemâl Cevde, s. 161, 198.

220 İbnü'l-Esîr, İzzuddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fî Târîh*, Beyrut 1402/1982, V, 155.

221 Buhârî, "Ezân", 54.

mevaliden olan âlimlerin toplum içinde gördükleri saygınlık böyle bir anlayışın oluşmasına uygun değildir. Bununla birlikte herkes için genellemelerde bulunmak doğru değildir.

İdarî ve Siyasî Hayatta Mevali

İdarî Görevlerde Mevali

Bazı araştırmacılar, mevalinin Emevîlerce yüksek idarî görevlere getirilerek harac toplama işlerinde istihdam edilerek nüfuzlarından faydalandığını, ancak Araplar'ca "uluc" (iş bilir kuvvetli kişiler) diye isimlendirilen İranlı büyük arazi sahipleri dihkânlar tabakası istisna edilecek olursa resmî görevlere fazla getirilmediklerini ifade ederler.²²² Öte yandan mevalinin hilafet hariç idarî bütün görevlere gelebildiklerini söyleyenler²²³ de vardır.

Emevîler Devleti'nde mevali, kendilerine ihtiyaç duyulan, istihdam edilmeleri uygun görülen alanlarda istihdam edilmişlerdir. Ancak kabul etmek gerekir ki devlet içinde etkili olan unsur Araplar'dır. Şimdi mevaliden bazı kimselerin valilik ve amillik görevlerine getirildiğinden bahsedeceğiz. Bu kişilerin bahsedilen görevlere getirilmeleri, mevalinin rahat bir şekilde her göreve gelebildiğini göstermez. Gerçekten zikredeceğimiz görevler, bütün Emevî Devleti içindeki vali ve amillere kıyasla fazla değildir. Bununla birlikte mevalinin de bu görevlere atandığını göstermesi açısından önemlidir.

Valilik

Kaynaklarda ilk dönemlerden itibaren bazı bölgelerde mevalinin valilik görevine getirildiği nakledilmektedir. Özellikle Kuzey Afrika'da mevalinin sık sık karşımıza idareci olarak çıktığını görürüz. Emevîlerin mevaliyi, Arap kabilelerinin nüfuzunun zayıf olması

222 Hasan İbrahim Hasan, II, 298.

223 Mikdâd, s. 254-255.

ve İslâmî yönelişin insanların hayatına galip gelmesi koşulları oluştuğunda göreve getirdikleri²²⁴ ifade edilir.

Mevaliden tespit edebildiğimiz vali ve amiller şunlardır:

● Muâviye döneminin Mısır ve Mağrib valisi Mesleme b. Muhal-
led el-Ensârî, mevlası Ebü'l-Muhâcirî İfrikıyye'ye görevlendirmiştir.²²⁵
Bu görevlendirme, h. 50'de Ukbe b. Nâfi'in görevden alınmasından
sonra olmuştur.²²⁶

● Ebû Bekre'nin oğlu Ubeydullah, Sicistân'a vali olarak
atanmıştır.²²⁷

● Abdülmelik h. 73'te, Osman'ın mevlası Tânk'ı Medine'ye vali
olarak atamış ve orada 5 ay valilik yapmıştır.²²⁸

● Abdülaziz b. Mervân, Ümeyyeoğulları'nın mevlası²²⁹ Musa b.
Nusayr'ı İfrikıyye valiliğine atamıştır.²³⁰ Musa'nın Abdülmelik tara-
fından h. 77'de İfrikıyye valiliğine getirildiği de söylenmiştir.²³¹ Onun
Velîd b. Abdülmelik tarafından h. 89'da görevlendirildiği ve Tanca'yı
fethederek Müslümanları oraya yerleştirdiği de söylenir.²³²

● Mağrib'in itaatinin sağlanması sırasında Musa b. Nusayr'ın or-
dusunda öncü birliklerinin komutanı olan mevlası Tânk, Berberî
kökenli birisidir.²³³ Tânk, daha sonra Musa tarafından Tanca valili-
ğine getirilmiştir.²³⁴ Tânk, vali olarak gönderildiğinde beraberinde

224 Mikdâd, s. 258.

225 İbn Abdilhakem, s. 197; Belâzürî, *Fütûh*, s. 320; Taberî, V, 240; İbnü'l-Esîr, III, 466. Krş. Mikdâd, s. 257; Mısırî, s. 44.

226 Taberî, V, 240; Mısırî, s. 44.

227 İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 289; İbn Sa'd, VII, 190; Taberî, VI, 322; İbnü'l-Esîr, IV, 450.

228 Mikdâd, s. 259.

229 Onun Lahm'dan bir kadının mevlâsı olduğu da söylenmiştir (Mısırî, s. 48).

230 Belâzürî, *Fütûh*, s. 322; İbn Abdilhakem, s. 203.

231 Ya'kûbî, II, 277.

232 Belâzürî, *Fütûh*, s. 322.

233 Mısırî, s. 49; *DGBİT*, IV, 32.

234 İbnü'l-Esîr, IV, 540; İbn Haldûn, Abdurrahman (808/1406), *Târîh İbn Haldûn*, nşr. Halîl Şehhâde, Süheyl Zekkâr, 2. Basım, Beyrut 1408/1988, IV, 239.

27.000 Arap, 12.000 Berberî asker vardı.²³⁵ Ardından da Musa, onu Endülüs'ün fethiyle görevlendirmiştir. Ordusunun tamamı Müslüman Berberîler'den meydana geliyordu. Beraberinde Araplar'dan sadece 300 kişi vardı.²³⁶

● Züheyr b. Kays el-Belevî'nin h. 69 yılında şehit olması üzerine Abdülaziz b. Mervân'ın mevlası Talîd, h. 73 yılına kadar İfrikıyye'de valilik yapmıştır.²³⁷ İbn Abdilhakem'in naklettiğine göre Talîd, Abdülaziz tarafından görevlendirilip beraberinde Mısır'ın ileri gelenleri gönderildiği sıralar köleydi. Köleliği yüzünden emirliği halka ağır gelip bu durum Abdülaziz'e bildirilince, Abdülaziz onu azat ettiğini bildirmiştir.²³⁸

● Abdülaziz b. Mervân'ın Berka valisi, kendisinin mevlası birisiydi.²³⁹

● Süleyman b. Abdülmelik döneminde Kureyş'in mevlası olan Muhammed b. Yezîd, h. 97-100 yılları arasında İfrikıyye'de valilik yapmıştır.²⁴⁰

● Ömer b. Abdülaziz döneminde, Muhammed b. Yezîd azledilerek yerine, mevlası olan Abdullah b. Muhâcir el-Ensârî valiliğe getirilmiş;²⁴¹ ondan sonra Benû Mahzûm'un mevlası İsmail b. Abdullah b. Ebî'l-Muhâcir İfrikıyye ve Mağrib valiliğine atanmıştır.²⁴²

235 İbn Haldun, VI, 144.

236 Bk. Mısırî, s. 49.

237 İbn Abdilhakem, s. 203; Mısırî, s. 46. Krş. Lümeylim, s. 134.

238 İbn Abdilhakem, s. 203.

239 İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse*, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Beyrut (t.y.), II, 49; Hammâş, s. 345.

240 İbn Abdilhakem, 213; İbn Haldûn, IV, 240; krş. Mısırî, s. 51; Hammâş, s. 346.

241 Halîfe b. Hayyât (240/854), *Târîh*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1414/1993, s. 252.

242 Belâzürî, *Fütûh*, s. 323; İbn Abdilhakem, 213; Halîfe b. Hayyât, s. 252; İbn Haldûn, III, 174; Mikdâd, s. 257; Mısırî, s. 53; Hammâş, s. 346.

• Yezîd b. Abdûlmelik (101-105/720-724) iktidara gelince h. 101'de el-Haccâc b. Yusuf'un mevlası Yezîd b. Ebî Müslim'i İfrikıyye ve Mağrib valiliğine getirdi.²⁴³ Ancak kötü icraatta bulunduğu için onu öldürdüler ve onun yerine Ensâr'ın mevlası Muhammed b. Yezîd'i başlarına getirdiler.²⁴⁴

• Haccâc, Ramazan 95'te öldüğünde Yezîd b. Ebî Müslim, onun görevini üstlenmiş ve bu görevi 9 ay yürütmüştü.²⁴⁵ Ancak Taberî, Haccâc'ın vefat etmeden önce Yezîd b. Ebî Kebşe'yi Irakayn'ın harp işlerinin başına ve namaz kıldırma, Yezîd b. Ebî Müslim'i haracın başına getirdiğini, onun vefatından sonra da Velîd'in onları Haccâc'ın görevlendirdiği şekilde görevlerinde bıraktığını nakleder.²⁴⁶

• Horasan valisi Esed b. Abdullah el-Kasrî, h. 107'de Hâlid b. Bermek'in babası Bermek'i Belh ve civarına amil olarak görevlendirmiştir.²⁴⁷

• Hişâm'ın hilafetinde İfrikıyye ve Mağrib'e Benû Selûl'un mevlası Abdullah b. el-Habhâb vali olarak atanmıştır.²⁴⁸ Bu kişinin adı Ubeydullah b. el-Habhâb olarak kaydedilmek suretiyle Mısır'a vali ve harac görevlisi olarak atandığı, daha sonra h. 117'de İfrikıyye ve Endülüs'e vali olarak görevlendirildiği ve kendi yerine oğlunu bırakarak yeni görev yerine gittiği de söylenmektedir.²⁴⁹ Halîfe b. Hayyât, Hişâm'ın Muhammed b. Abdûlmelik b. Mervân'dan sonra Mısır'a Ubeyde b. el-Habhâb'ı atadığını belirtir.²⁵⁰ Ubeydullah'ın

243 Belâzürî, *Fütûh*, s. 324; Mısırî, s. 46; Mikdâd, s. 257; Hammâş, 346.

244 Taberî, VI, 617; Mikdâd, s. 257.

245 Mikdâd, s. 258.

246 Taberî, VI, 493.

247 İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ali Şîrî, Beyrut 1408/1988, IX, 271; Mısırî, s. 56; Lümeylim, s. 134.

248 Belâzürî, *Fütûh*, s. 324; Mikdâd, s. 258.

249 Mısırî, s. 56.

250 Halîfe b. Hayyât, s. 278.

Mısır'da harac görevlisi iken valileri değiştirebilecek ve vali seçiminin kendisine bırakılacağı kadar Hişâm üzerine etkili olduğu görülmektedir.²⁵¹

- Muâviye b. Hudeyc'in mevlalarından birisi olan Musa b. Ebî Hâlid, h. 123'te Tilmisân amili idi.²⁵²

- Horasan valisi Nasr b. Seyyâr, Amr b. el-Âs'ın mevlası Nîzek b. Sâlih'i Şâş'a amil olarak görevlendirmiştir.²⁵³

Komutanlık

Arap ordularının kabileci tabiatından dolayı mevalinin orduya komutanlık yapması pek nadirdi. Çünkü kabile mensubu, savaşta liderinin veya kabilenin mensubu olan birisinin dışında kimsenin komutanlığını kabul etmezdi.²⁵⁴ Araplar, savaşlarda kabile mensuplarının bir arada çarpışmalara katılabilecekleri bir sistemi Cahiliye döneminden itibaren uyguluyorlardı. Dolayısıyla uygulanan bu askerî sistemde, kabile liderinin komutasında savaşmanın daha yararlı olacağı açıktı.

Bununla birlikte az da olsa -genellikle askerleri mevaliden meydana gelen- bazı birliklere mevalinin komuta ettiği görülmektedir:

- Doğuda, Maskala'nın mevlası Hayyân en-Nıbtû, Horasan ordusunun içinde sayıları 7.000 mevali olan bir birliğe komuta etti.²⁵⁵

- Abdülmelik b. Mervân'ın mevlalarından oluşan bir birliğin başında Vaddâh isimli bir mevlasının bulunduğu görülmektedir. Bu birlik, Berberîler'den oluşuyordu.²⁵⁶

251 Bk. el-Kindî, Muhammed b. Yusuf (350/961), *Vulâtü Mısır*, thk. Hüseyin Nassâr, Beyrut (t.y.), s. 95-97.

252 İbn Abdilhakem, s. 218; Mısırî, s. 56.

253 İbnü'l-Esîr, V, 238. Krş. Mısırî, s. 57.

254 Bk. Mikdâd, s. 259.

255 Taberî, VI, 512; İbnü'l-Esîr, V, 15; Mikdâd, s. 259. Ayrıca bk. Mısırî, s. 53.

256 Cemâl Cevde, s. 101.

● Haccâc b. Yusuf es-Sekafî, Irak'ta Benû Temîm'in mevlası Ebû'd-Darîs'i mevaliden 1.000 kişinin komutasında Şebîb el-Hâricî'ye karşı görevlendirmiştir.²⁵⁷

● Musa b. Nusayr tarafından Endülüs'ün fethine gönderilen Tânk b. Ziyâd, daha önce bahsettiğimiz gibi mevalidendi.

● Tânk b. Ziyâd'dan önce Endülüs'e keşif için gönderilmiş birliğin komutanı Tarîf b. Mâlik de Berberî bir Müslümandı.²⁵⁸

Divanlar

Hız. Ömer döneminde kurulan divanların sayısında artışlar meydana geldi. Emevîler döneminde divanların birçoğunda mevalinin istihdam edildiğini görüyoruz. Bunun sebebi, çoğu bedevî olan Arapların, uzmanlık gerektiren bu görevleri ifa edebilecek donanıma sahip olmamalarıdır.

Divânü'l-Hâtem, Divânü'r-Resâil

Divânü'l-Hâtem veya Divânü'r-Resâil'de çalıştırılan mevalinin büyük bir kısmı azatlık mevlalarıdır. Bu kimseler Araplar arasında yaşadıkları için hem Arapça'yı iyi biliyorlardı; hem de diğer dillere vâkıflardı. İşte bu vasıfları onları bu işlere ehil hale getirmiştir.²⁵⁹

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Divânü'l-Hâtem ve Divânü'r-Resâil'de çalışan mevaliyi burada zikretmek istiyoruz:

● Abdülmelik b. Mervân döneminde Divânü'r-Resâil'in başında mevlası Ebû'z-Zu'ayzi'ye görevli olarak bulunuyordu.²⁶⁰

● Velîd b. Abdülmelik döneminde Divânü'l-Hâtem'in başında mevlası Şu'ayb en-Nu'mânî,²⁶¹ Divânü'r-Resâil'in başında mevlası

257 Taberî, VI, 242. Krş. Cemâl Cevde, s. 130.

258 Mısırî, s. 50; Lümeylim, s. 134.

259 Bk. Cemâl Cevde, s. 120.

260 Taberî, VI, 180; Halîfe b. Hayyât, s. 232; Muhammed Kürd Ali, s. 30; Mikdâd, s. 261.

261 Taberî, VI, 181; Mikdâd, s. 262.

Cenâh görevliydi.²⁶² Aynı dönemde Divânü'l-Hâtem'in başında Âmir b. Lüey'in mevlası Amr b. el-Hâris'in bulunduğu, onun ölümünden sonra Cenâh'ın görevlendirildiği de söylenmiştir.²⁶³

• Mesleme'nin Dîvânü'r-Resâil'inin başında Ümmü'l-Hakem bt. Ebî Süfyân'ın mevlası el-Leys b. Ebî Rukıyye, Dîvânü'l-Hâtem'in başında Yemen'in mevlası Nu'aym b. Selâme görevli olarak bulunuyordu.²⁶⁴

• Süleyman b. Abdülmelik döneminde Divânü'r-Resâil'in başında Ümmü'l-Hakem bt. Ebî Süfyân'ın mevlası Leys b. Ebî Rukıyye,²⁶⁵ Dîvânü'l-Hâtem'in başında Yemen'in mevlası Nu'aym b. Ebî Selâme vardı.²⁶⁶

• Yezîd b. Abdülmelik döneminde mevlası Matar, Dîvânü'l-Hâtem'in başındaydı.²⁶⁷

• Hişâm b. Abdülmelik'in Hâtem divanı ve muhafız birliğinin başında Benü'l-Harîş'in mevlası er-Rebî b. Sâbûr vardı.²⁶⁸ Özel hâteminin görevlisi mevlası Astahr Ebü'z-Zübeyr idi.²⁶⁹ Resâil'in başında mevlası Sâlim görev yapıyordu.²⁷⁰

• Yezîd b. el-Velîd (126/744) döneminde, Benû Cumah'ın mevlası Amr b. el-Hâris, Dîvânü'l-Hâtem'in başında idi.²⁷¹

• Velîd b. Yezîd döneminde Dîvânü'r-Resâil'in başında Sa'îd b. Abdülmelik'in mevlası Sâlim idi.²⁷²

262 Taberî, VI, 181; Muhammed Kürd Ali, s. 30; Mikdâd, s. 261; Hammâş, s. 348.

263 Halîfe b. Hayyât, s. 242.

264 Taberî, VI, 181; Muhammed Kürd Ali, s. 30.

265 Halîfe, b. Hayyât, s. 248. Krş. Mikdâd, s. 261; Hammâş, s. 348.

266 Halîfe b. Hayyât, s. 248. Görüldüğü gibi yukarıda zikrettiğimiz kişiler hem Mesleme'nin hem de Süleyman'ın görevlileri olarak zikredilmişlerdir.

267 İbn Abdirabbih, V, 176. Krş. Mikdâd, s. 262.

268 Taberî, VII, 148; Halîfe b. Hayyât, s. 287; İbn Abdirabbih, V, 179. Krş. Mikdâd, s. 262.

269 Halîfe b. Hayyât, s. 287. Ayrıca bk. İbn Abdirabbih, V, 179.

270 İbn Abdirabbih, V, 179.

271 Taberî, VI, 181; Muhammed Kürd Alî, s. 30.

272 Taberî, VI, 181.

• Mervân b. Muhammed döneminde Dîvânü'r-Resâil'in başında Hâlid el-Kasrî'nin mevlası Osman b. Kays,²⁷³ Dîvânü'l-Hâtem'in başında ise bir mevlası bulunuyordu.²⁷⁴

Divânü'l-Harâc

Müslümanların fetih hareketlerinden sonra Harâc divanlarında çalışan eski görevliler görevlerinde kaldılar. Bu durum, Abdülmelik b. Mervân dönemine kadar devam etti. Hatta bu eski görevlilerin Müslüman olup olmadığına da bakılmazdı. Abdülmelik'in divanları Arapça'ya çevirmesinden sonra eski görevlilerin bir kısmı görevlerini kaybettiler; bir kısmı da eski görevlerinde kaldı.

Divanların Arapça'ya çevrilmesinde mevalinin önemli katkısı oldu. Divanları Rumca'dan Huşeyn'in mevlası Süleyman b. Sa'd, Farsça'dan Utbe'nin mevlası Salih b. Abdurrahman çevirmiştir.²⁷⁵

Harâc divanında çalışan mevalinin bazıları şunlardır:

• Muâviye döneminde Kûfe'de haracın başında mevlası Abdullah b. Derrâc görev yaptı.²⁷⁶

• Muâviye döneminde Utbe b. Ebî Süfyân'ın valiliğinde Mısır haracının başında Verdân görev yapmıştır.²⁷⁷

• Hıristiyan olan Sercûn b. Mansûr er-Rûmî, Muâviye döneminden Abdülmelik dönemine kadar Şam'da Divânü'l-Harâc'ın başında kalmıştır. Onun Muâviye'nin mevlası olarak İslâm'a girdiği de söylenmiştir.²⁷⁸

273 Taberî, VI, 182; Muhammed Kürd Alî, s. 30.

274 Halîfe b. Hayyât, s. 330.

275 İbn Abdîrabbih, V, 139.

276 Belâzürî, *Fütûh*, s. 408, 411. Krş. Mısri, s. 43-44; Lümeylim, s. 135.

277 İbn Abdilhakem, 86; Mısri, s. 44; Hammâş, s. 347.

278 Bk. Cemâl Cevde, s. 118.

• Ümeyyeoğulları döneminde azatlık mevlası olan bazı kimse-
ler de harac divanının başına getirilmişlerdi. Nitekim Ziyâd b. Ebîh,
mevlası Süleym'i harac divanının başına getirmişti.²⁷⁹

• Yine Ziyâd döneminde Fârisî olan Zâdân Ferrûh, harac divanı-
nın başına getirilmişti. Onun yardımcısı ise Temîmoğulları'nın mev-
lası olan Fârisî Sâlih b. Abdurrahman idi. Sâlih, Haccâc döneminde
divanın başına getirilmiştir.²⁸⁰

• Haccâc'ın valiliğinde Divânü'l-Harâc, Zâdân Ferrûh ve oğlu
Merdânşâh'ın elindeydi. Divanın Arapça'ya çevrilmesinden sonra
Temîm'in mevlası Sâlih b. Abdurrahman görevlendirilmiştir.²⁸¹ O,
hem Arapça'yı hem de Farsça'yı yazabiliyordu.²⁸² Sâlih, Süleyman
b. Abdülmelik döneminde Irakayn'ın harac görevlisi olarak görev-
lendirilmiş ve etkisi vali Yezîd b. Mühelleb'i geçmişti.²⁸³

• Abdülmelik b. Mervân döneminde Husayn'ın²⁸⁴ veya Kudâ'a'nın
bir kolu olan Huşeyn'in²⁸⁵ mevlası Süleyman b. Sa'd, Şam'da ha-
rac görevlisiydi.²⁸⁶

• Süleyman b. Abdülmelik döneminde Mısır'da Divânü'l-Harâc'ın
başına Üsâme b. Zeyd et-Tenûhî getirilmişti.²⁸⁷

• Meymûn b. Mihrân, Ömer b. Abdülaziz'in el-Cezîre bölgesi-
nin harac görevlisiydi.²⁸⁸

279 Cemâl Cevde, s. 119.

280 Belâzürî, *Fütûh*, s. 421. Krş. Mısırî, s. 45.

281 Belâzürî, *Fütûh*, s. 422. Krş. Mikdâd, s. 260.

282 Belâzürî, *Fütûh*, s. 421. Krş. Mısırî, s. 45; Rayyis, s. 212.

283 Taberî, VI, 524; İbnü'l-Esîr, V, 23.

284 Mikdâd, 260; Hammâş, s. 347-348.

285 Halîfe b. Hayyât, s. 232.

286 Mikdâd, 260; Hammâş, s. 347-348.

287 Rayyis, s. 222.

288 İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 448-449; Mikdâd, s. 260; Cemâl Cevde, s. 119; Mısırî,
s. 54; Hammâş, s. 347.

• Ömer b. Abdülaziz, Hz. Osman'ın hanımı Remle'nin mevlası Ebü'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân'ı Abdülhamid b. Abdurrahman b. Zeyd b. el-Hattâb ile beraber Irak'a harac görevlisi olarak atamış; onun oğlu Abdurrahman'ı da Medine haracının başına getirmiştir.²⁸⁹

• Kelb'in mevlası Üsâme b. Zeyd,²⁹⁰ Yezîd b. Abdülmelik döneminde Harâc, Resâil ve Cünd divanlarını birlikte yürütmüştür.²⁹¹

• Ebû Bekre'nin mevlası Kahzam b. Ebî Süleyym,²⁹² Yusuf b. Ömer es-Sekafî'nin Irak'ta Divânü'l-Harâc görevlisiydi.²⁹³

• Benü'l-Hâris b. Ka'b'ın mevlası olan Sa'îd b. Ukbe, Hişâm b. Abdülmelik'in harac divanının başındaydı.²⁹⁴

• Yezîd b. Ömer b. Hübeyre'nin harac kâtibi Benû Selûl'un mevlası Abdullah b. el-Habhâb idi.²⁹⁵

Divânü'l-Cünd

Bu divanda da mevaliden bazı kimselerin çalıştırıldığını görüyoruz:

• Abdülmelik b. Mervân döneminde Sercûn b. Mansûr er-Rûmî, ölünceye kadar Harâc ve Cünd divanlarını yürütmüştür.²⁹⁶

• Velîd b. Abdülmelik döneminde Huşeyn'in mevlası Süleyman b. Sa'd, harac ve Cünd divanlarının başında görev yapmıştır.²⁹⁷

• Meşhur âlimlerden Sa'îd b. Cübeyr, Haccâc tarafından askere verilen maaşların (Atâu'l-Cünd) başına getirilmiştir.²⁹⁸

289 Bk. İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 465; Mısırî, s. 54.

290 Muâviye'nin Dumaşklî mevlâlarından birisi olduğu da söylenmiştir (Mısırî, s. 51).

291 Halîfe b. Hayyât, s. 262; İbn Abdirabbih, V, 176. Krş. Mikdâd, s. 261.

292 Halîfe b. Hayyât bu kişinin adını Kahzam b. Süleyman olarak kaydetmiştir (Halîfe b. Hayyât, s. 293).

293 Halîfe b. Hayyât, s. 293; Mikdâd, s. 261; Cemâl Cevde, s. 119.

294 Cemâl Cevde, s. 119.

295 Halîfe b. Hayyât, s. 330.

296 Halîfe b. Hayyât, s. 232. Ayrıca bk. İbn Abdirabbih, V, 139.

297 Halîfe b. Hayyât, s. 242.

298 Mısırî, s. 47-48.

• Hişâm b. Abdülmelik döneminde Harâc ve Cünd divanlarının başında mevaliden Üsâme b. Zeyd,²⁹⁹ Benû Selûl'un mevlası Ubeyde b. el-Habhâb, Benü'l-Hâris b. Ka'b'ın mevlası Sa'îd b. Ukbe görev yapmışlardır.³⁰⁰

• Mervân b. Muhammed zamanında Benû Huzeyl'in mevlası İmrân b. Sâlih, Divânü'l-Cünd'ün başında bulunuyordu.³⁰¹

Kâtiplik

Mevalinin en fazla hizmet ettiği alanlardan biri kâtipliktir.

• Muâviye'nin kâtibi mevlası Abdurrahman b. Derrâc'tı.³⁰²

• Muâviye b. Yezîd'in kâtibi, er-Reyyân b. Müslim'di.³⁰³

• Ziyâd b. Ebîh'in kâtipleri Zâdân Ferrûh b. Bîrî el-Fârisî ve Sâlih b. Abdurrahman'dı.³⁰⁴ Bu kimselerin Harâc divanının başında olduklarını söylemiştik.

• Abdülmelik b. Mervân'ın kâtibi, mevlası Sâlim ve daha sonra da Abdülhamid b. Yahya,³⁰⁵ bir anlatıma göre mevlası Ebû Zür'a idi.³⁰⁶

• Haccâc'ın mevlası Yezîd b. Ebî Müslim b. Dînâr es-Sekafî, kâtibi ve müşaviri idi. Vefatı sırasında onu haracın başına getirmiştir³⁰⁷

• Mesleme'nin kâtibi mevlası Semî idi.³⁰⁸

• Yezîd b. Mühelleb'in kâtibi, Sedûs'un mevlası el-Muğîre b. Ebî Kurre³⁰⁹ veya el-Muğîre b. Ebî Ferve³¹⁰ idi.

299 Halîfe b. Hayyât, s. 287; İbn Abdirabbih, V, 179.

300 Halîfe b. Hayyât, s. 287.

301 İbn Abdirabbih, V, 199. Krş. Mikdâd, s. 262.

302 Taberî, VI, 180; Mısırî, s. 44, 57.

303 Taberî, VI, 180.

304 Mısırî, s. 57.

305 Mısırî, s. 57.

306 İbn Abdirabbih, V, 139. Krş. Mikdâd, s. 261.

307 Mısırî, s. 46.

308 Taberî, VI, 181.

309 Taberî, VI, 544; İbnü'l-Esîr, V, 35. Krş. Mikdâd, s. 261; Mısırî, s. 58.

310 Taberî, VI, 181.

• Süleyman b. Abdülmelik'in kâtibi Süleyman b. Nu'aym el-Himyerî idi.³¹¹

• Ömer b. Abdülaziz'in kâtibi, ez-Zübeyr'in mevlası İsmail b. Ebî Hakîm³¹² ve Ümmü'l-Hakem bt. Ebî Süfyân'ın mevlası el-Leys b. Ebî Rukıyye idi.³¹³

• Hişâm b. Abdülmelik'in kâtibi, mevlası Sâlim idi.³¹⁴

• Yusuf b. Ömer'in kâtibi mevlası Resdîn (?)³¹⁵ veya Ruşudîn³¹⁶ idi. Kahzam'ın adı da Yusuf b. Ömer'in kâtibi olarak geçer.³¹⁷

• Ömer b. Hübeyre'nin kâtibi, Sa'îd b. Atıyye idi.³¹⁸

• Hâlid el-Kasrî'nin kâtibi, Mervân b. Atıyye idi.³¹⁹

• el-Velîd b. Yezîd'in kâtibi, Sa'îd b. Abdülmelik'in mevlası Sâlim ve sonra da Sâlim'in oğlu Abdullah idi.³²⁰

• Yezîd b. el-Velîd b. Abdülmelik'in kâtibi, mevlası Katan idi.³²¹

• Nasr b. Seyyâr'ın kâtibi Benû Şeybân'ın mevlası el-Buhturî b. Mücâhid idi.³²²

• Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz'in Irak valiliği sırasında kâtibi, mevlaları el-Hakem b. en-Nu'mân idi.³²³

311 Taberî, VI, 181.

312 Taberî, VI, 181; İbn Abdirabbih, V, 168; Mikdâd, s. 261; Muhammed Kürd Ali, s. 30.

313 Taberî, VI, 181; Halîfe b. Hayyât, s. 253; İbn Abdirabbih, V, 168. Krş. Muhammed Kürd Ali, s. 30.

314 Halîfe b. Hayyât, s. 287; Mikdâd, s. 261.

315 Mikdâd, s. 261-262.

316 Halîfe b. Hayyât, s. 293.

317 Taberî, VII, 207.

318 Mısırî, s. 58.

319 Mısırî, s. 58.

320 Halîfe b. Hayyât, s. 292.

321 Halîfe b. Hayyât, s. 296; Mısırî, s. 58.

322 Mikdâd, s. 262.

323 Halîfe b. Hayyât, s. 305.

• Mervân b. Muhammed'in kâtibi, el-Alâ b. Vehb el-Âmirî'nin mevlası Abdülhamid b. Yahya idi.³²⁴

• Emevî dönemindeki kâtiplerin en büyüklerinden birisi Abdülhamid el-Kâtib (Ebû Yahya)³²⁵ olup Hişâm b. Abdülmelik, Yezîd b. el-Velîd ve Mervân b. Muhammed dönemlerinde kâtiplik yapmıştır.³²⁶

Kadılık

İslâm devletindeki en önemli görevlerden birisi kadılıktır. Araplar arasındaki kanaate göre kadılık görevi, Araplar'ın yapması lazım gelen görevlerdendi. Rivayetlere göre Haccâc b. Yusuf, Kûfe'ye atandıktan sonra Kûfeli meşhur âlimlerden Sa'îd b. Cübeyr'i namaz kıldırması için görevlendirmiş ve onu kadı olarak da atamak istemişti. Fakat Araplar'ın kadılık görevini ancak bir Arab'ın yapabileceğini söylemeleri üzerine onu kadı yardımcısı olarak görevlendirmişti.³²⁷

Araplar'ın gelenek ve görenekleri ile Arap nesebi hakkında bilgi sahibi olması lazım geldiğinden hareketle kadıların Araplar'dan olması gerektiği söylenmiştir. Bir diğer açıklama şudur: İlk zamanlarda şehirlerde (eyalet merkezlerinde) oturanların ekseriyetle Araplar'dan meydana gelmesinden dolayı Araplar'ın, aralarındaki anlaşmazlıklar hususunda mevalinin hüküm vermesini kabul etmeleri çok zordu. Ayrıca vali, görev mahallinden ayrıldığı zaman kadı ona vekâleten bu görevi de yürütüyordu.³²⁸ Bu durum mevali tarafından da saygı ve rıza ile karşılanmıştır. Ömer b. Abdülaziz, Mekhûl'u Şam kadılığına getirmek istediğinde Mekhûl şöyle demiştir: "Resûlullah (s),

324 Taberî, VI, 182. Ayrıca bk. İbn Abdirabbih, V, 199; Mikdâd, s. 262.

325 Tam adı Abdülhamid b. Yahya b. Sa'd el-Enbârî'dir (Mısırî, s. 59).

326 Mısırî, s. 59.

327 İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 446; Müberred, II, 96; Cemâl Cevde, s. 161.

328 Bk. Cemâl Cevde, s. 199.

‘İnsanlar arasında ancak şeref sahibi olan hüküm versin.’ demiştir; ben ise mevlayım.”³²⁹

Bununla birlikte kadılık görevine getirilen mevaliden bazı kimselerin isimleri de zikredilmiştir:

• Bunlardan birisi Kâdı Şureyh'tir. Şureyh, Yemen'deki Fârisîler'in çocuklarındandır.³³⁰ Hz. Ömer döneminden başlamak üzere yaklaşık 70 yıl kadılık yapmıştır.³³¹

• Vehb b. Münebbih h. 110'da San'a'da kadılık yapmıştır.³³²

• Meymûn b. Mihrân, Ömer b. Abdülaziz döneminde Cezîre'de kadılık yapmıştır.³³³

• Bilâl b. Ebî Bekre Basra'da kadılık yapmıştır.³³⁴

• Âmir eş-Şa'bî, Kûfe'de kadılık yapmıştır.³³⁵

• el-Hasan b. Ebi'l-Hasan el-Basrî, Basra'da kadılık yapmıştır.³³⁶

Muhafızlık

Halifelerin ve valilerin muhafızlarının büyük bir kısmı mevalidendi;³³⁷ ancak her zaman onların mevlalarından olmaları gerekmezdi.³³⁸

• Muâviye'nin muhafızlarının başında mevaliden el-Muhtâr vardı.³³⁹

Bu kişinin adı Halîfe b. Hayyât tarafından Ebü'l-Muhtâr olarak kaydedilmiş ve Himyer'in mevlası olduğu belirtilmiştir.³⁴⁰ Muâviye dönemindeki muhafızların başının Himyer'in mevlası Ebü'l-Muhârik

329 İbn Abdirabbih, I, 16. Krş. Cemâl Cevde, s. 199.

330 İbn Kesîr, IX, 29; Mısırî, s. 59.

331 İbn Kesîr, IX, 29.

332 Mısırî, s. 60.

333 Mısırî, s. 60; Lümeylim, s. 137.

334 İbnü'l-Esîr, V, 155; Mısırî, s. 60.

335 Taberî, VI, 554; İbnü'l-Esîr, V, 44. Krş. Hammâş, s. 349.

336 Taberî, VI, 554; İbnü'l-Esîr, V, 44. Krş. Hammâş, s. 349.

337 Mikdâd, s. 262.

338 Cemâl Cevde, s. 122.

339 İbn Abdirabbih, V, 104; İbnü'l-Esîr, IV, 11; Mısırî, s. 43.

340 Halîfe b. Hayyât, s. 173.

Mâlik olduğu da söylenmiştir.³⁴¹ Taberî, Muâviye'nin muhafızlarının başındaki kişinin mevaliden Muhtâr olduğunu veya Himyer'in mevası Ebü'l-Muhârik Mâlik olduğunun söylendiğini nakleder.³⁴²

- Kelb'in mevası Sa'îd, Yezîd b. Muâviye'nin (60-64/680-683) muhafızıydı.³⁴³

- Himyer'in mevası Adî b. Ayyâş, Abdülmelik b. Mervân'ın muhafızıydı.³⁴⁴ Ondan sonra Abdülmelik'in mevası Ebü'z-Zu'ayzi'a,³⁴⁵ Benû Muhârib'in mevası er-Reyyân b. Hâlid b. er-Reyyân,³⁴⁶ onun ölümünden sonra oğlu Hâlid b. er-Reyyân muhafızlık yapmıştır.³⁴⁷

- Velîd b. Abdülmelik'in muhafızı Hâlid b. er-Reyyân idi.³⁴⁸

- Süleyman b. Abdülmelik döneminde Benû Muhârib'in mevası Hâlid b. er-Reyyân muhafızların başındaydı.³⁴⁹

- Ensâr'ın mevası Ömer b. el-Muhâcir, Ömer b. Abdülaziz'in muhafızıydı.³⁵⁰

- Yezîd b. Abdülmelik'in mevası Gaylân Ebû Sa'îd onun muhafızıydı.³⁵¹

- Yezîd b. Abdülmelik döneminde Basra'da Adî b. Ertât el-Fezârî'nin valiliği sırasında muhafızların başında İbn Ömer'in mevası Abdullah b. Dînâr görev yapıyordu.³⁵²

- Hişâm b. Abdülmelik'in mevası Nusayr, onun muhafızıydı.³⁵³

341 Ya'kûbî, II, 238; İbnü'l-Esîr, IV, 11; Mısri, s. 43.

342 Taberî, V, 330.

343 Ya'kûbî, II, 253.

344 Halîfe b. Hayyât, s. 232.

345 Ya'kûbî, II, 280.

346 Halîfe b. Hayyât, s. 232.

347 Halîfe b. Hayyât, s. 232.

348 Halîfe b. Hayyât, s. 243. Ya'kûbî, bu kişinin adını Hâlid b. ed-Deyyân şeklinde kaydetmiştir (Ya'kûbî, II, 291).

349 Halîfe b. Hayyât, s. 249. Krş. Ya'kûbî, II, 299.

350 Halîfe b. Hayyât, s. 253; Cemâl Cevde, s. 122.

351 İbn Abdîrabbîh, V, 176. Krş. Mikdâd, s. 262.

352 Taberî, VI, 582.

353 Halîfe b. Hayyât, s. 287.

• el-Velîd b. Abdülmelik döneminde mevlası Katarî muhafızı idi.³⁵⁴

• Yezîd b. el-Velîd döneminde muhafızlarının başında mevlası Sellâm görevliydi.³⁵⁵

• Mervân b. Muhammed'in muhafızlarının başında mevlası Saklâb vardı.³⁵⁶

Hâciplik

Mevali, -özellikle ve ekseriyetle azatlık mevlaları- kendilerini azat etmiş kimselerin hâcipliğini yapıyor; insanların onların yanlarına girmelerine izin veriyorlardı.³⁵⁷ Tespitlerimize göre mevaliden olan hâcipler şunlardır:

• Muâviye'nin hâcibi, mevlası Sa'd,³⁵⁸ mevlası Ebû Eyyûb³⁵⁹ veya mevlası Rebâh³⁶⁰ idi.

• Yezîd b. Muâviye'nin hâcibi, mevlası Safvân idi.³⁶¹

• Mervân b. el-Hakem'in (64-65/684-685) hâcibi, mevlası Ebû'l-Minhâl el-Esved idi.³⁶²

• Abdülmelik'in hâcibi, mevlası Ebû Yusuf idi.³⁶³

• Velîd b. Abdülmelik'in hâcibi mevlası Sa'îd³⁶⁴ veya mevlası Hâlid idi.³⁶⁵

354 Ya'kûbî, II, 334.

355 Ya'kûbî, II, 335.

356 Ya'kûbî, II, 346-347.

357 Cemâl Cevde, s. 121.

358 İbnü'l-Esîr, IV, 11; İbn Abdirabbih, V, 104. Krş. Mısırî, s. 43.

359 Halîfe b. Hayyât, 173.

360 Ya'kûbî, II, 238.

361 Ya'kûbî, II, 253; İbn Habîb, s. 259.

362 İbn Habîb, s. 259.

363 Halîfe b. Hayyât, s. 232; İbn Habîb, s. 259; İbn Abdirabbih, V- 139; Mikdâd, s. 262.

364 Halîfe b. Hayyât, s. 243; Ya'kûbî, II, 291.

365 İbn Habîb, s. 259.

- Süleyman b. Abdülmelik'in hâcibi, mevlası Ebû Ubeyd idi.³⁶⁶
- Ömer b. Abdülaziz'in hâcibi, mevlası Ebû Ubeyde el-Esved³⁶⁷ veya mevlası Hubeyş idi.³⁶⁸
- Yezîd b. Abdülmelik'in hâcibi, mevlası Hâlid³⁶⁹ veya mevlası Sa'îd idi.³⁷⁰
- Hişâm'ın hâcibi, mevlası Gâlib b. Mes'ûd³⁷¹ veya mevlası Harîş idi.³⁷²
- el-Velîd b. Yezîd'in hâcibi, mevlası Katan³⁷³ veya mevlası Katarî idi.³⁷⁴
- Yezîd b. el-Velîd'in hâcibi, mevlası Cübeyr³⁷⁵ veya mevlası Katan idi.³⁷⁶
- İbrahim b. el-Velîd'in hâcibi, Yezîd'in de hâcipliğini yapan Katan idi.³⁷⁷
- Mervân b. Muhammed'in hâcibi, mevlaları Sikâb veya Maklâs,³⁷⁸ Ya'kûbî'ye göre ise mevlası Süleym,³⁷⁹ İbn Habîb'e göre Saklâb idi.³⁸⁰

366 Halîfe b. Hayyât, s. 249; İbn Habîb, s. 259. Ya'kûbî tarafından Ebû Ubeyde şeklinde kaydedilmiştir (Ya'kûbî, II, 299).

367 İbn Abdirabbih, V, 168. Krş. Mikdâd, s. 262.

368 Halîfe b. Hayyât, s. 253; İbn Habîb, s. 259.

369 Halîfe b. Hayyât, s. 262; Ya'kûbî, II, 314; İbn Abdirabbih, V, 176; Mikdâd, s. 262.

370 İbn Habîb, s. 259.

371 Halîfe b. Hayyât, s. 287; İbn Abdirabbih, V, 179; İbn Habîb, s. 259. Krş. Mikdâd, s. 262.

372 Ya'kûbî, II, 328.

373 Ya'kûbî, II, 334.

374 İbn Habîb, s. 259.

375 Ya'kûbî, II, 335.

376 İbn Habîb, s. 259.

377 İbn Habîb, s. 259.

378 Halîfe b. Hayyât, s. 330. İbn Abdirabbih'te bu kişilerin adları, Saklâ ve Maklâs şeklinde kaydedilmiştir (İbn Abdirabbih, V, 199).

379 Ya'kûbî, II, 347.

380 İbn Habîb, s. 259.

Şurta

Mevali şurta (polis, güvenlik) görevinde de çalışmaktaydı. Hatta bazı rivayetlere göre polislik yapanların büyük bir kısmı mevalidendi.³⁸¹ Polis Müdürleri, genellikle halifelerin veya valilerin mevlalarından olurdu. Bundan dolayı devlet görevlilerinin korunması ve şehirlerdeki güvenliğin sağlanması görevi, ekseriyetle mevalinin görevlerindendi.³⁸² Güvenlik işinde çalışan mevalinin bazıları şunlardır:

- Muâviye döneminde şurtanın başında mevlası Yezîd b. el-Hur vardı.³⁸³
- Muâviye döneminde Hucr b. Adî'nin hareketi zamanında Kûfe'deki şurta mevali (Hamrâ) idi.³⁸⁴
- Sicistân esirlerinden olan Ubeyd b. Amr, Haccâc döneminde şurta görevi yapıyordu.³⁸⁵
- Sa'îd b. el-Müseyyeb'in bir mevlası, Abdülmelik b. Mervân döneminde Medine'de şurta olarak görevliydi.
- Ömer b. Abdülaziz döneminde şurtanın başında mevlası Rûh b. Yezîd es-Seksekî vardı.³⁸⁶

Vergi ve Zekât Memurları

Mevaliden bazı kimseler hudut bölgelerinde ticaret mallarından öşür almak üzere görevlendirilmişlerdi.³⁸⁷ Öte yandan Sasani hâkimiyeti zamanında yerel idareciler olarak önemli etkileri görülen dihkânların eskiden olduğu gibi vergi toplama işine devam ettikleri görülmektedir.

381 Cemâl Cevde, s. 122.

382 Bk. Cemâl Cevde, s. 123.

383 Halîfe b. Hayyât, s. 173.

384 Taberî, V, 281; Cemâl Cevde, s. 122.

385 Cemâl Cevde, s. 123.

386 Ya'kûbî, II, 308.

387 İbn Hacer, III, 274; Cemâl Cevde, s. 126.

• Muâviye döneminde dihkânlardan haracın toplanmasında yararlanmışlardır.³⁸⁸

• Hâlid el-Kasrî, vergi toplama işinde dihkânları görevlendirmiştir.³⁸⁹

• Ömer b. Abdülaziz, Ömer b. el-Hattâb'ın mevlası Nâfi'i Yemen sadakalarını toplamakla görevlendirmiştir.³⁹⁰

• Yemen valisi Muhammed b. Yusuf es-Sekafî, Tâvûs b. Keysân'ı Yemen'de bazı sadakaları toplamakla görevlendirmiştir.³⁹¹

Beytûlmal Görevlisi

Mevaliden bazıları, beytûlmalin başındaki sorumlu kişi olarak da görev yapmışlardır.³⁹²

• Üsâme b. Zeyd et-Tenûhî, Yezîd b. Abdülmelik döneminde beytûlmal görevlisi olarak Mısır'da çalışmıştır.³⁹³ Harâc ve hâtem divanlarıyla beytûlmalin başında mevlası Mutayr da görev yapmıştır.³⁹⁴

• Sa'îd b. Cübeyr, Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd ve Ebû Bürde'ye kâtiplik yapmış; aynı zamanda kadı ve beytûlmal görevlisi olarak çalışmıştır.³⁹⁵

• Hanım Sahabîler'den Esmâ bt. Yezîd el-Ensâriyye'nin mevlası Şehr b. Havşeb el-Eş'arî eş-Şâmî, Yezîd b. el-Mühelleb'in beytûlmal görevlisi olarak çalışmıştır.³⁹⁶

• Meymûn b. Mihrân'ın oğlu Amr b. Meymûn, el-Cezîre valisi Muhammed b. Mervân'ın beytûlmal görevlisi olarak çalışmıştır.³⁹⁷

388 Rayyis, s. 191.

389 Mısırî, s. 52.

390 Mısırî, s. 54.

391 Mısırî, s. 55.

392 Cemâl Cevde, s. 126.

393 Mısırî, s. 51.

394 Halîfe b. Hayyât, s. 262.

395 İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 446; Mısırî, s. 48.

396 İbn Kesîr, IX, 200; Mısırî, s. 55.

397 Mikdâd, s. 260-261.

Diğer Bazı Görevler

Mevaliden bazı kimselerin berîd teşkilatının başında görevli olarak bulunduklarını görüyoruz.³⁹⁸ Divânü'l-Berîd Muâviye tarafından kurulmuştur. Berîd teşkilatı, hem haberleşmeyi, hem de istihbaratı yaptığı için önemli bir fonksiyona sahipti. Özellikle görevlilerin ve valilerin davranışlarının merkeze rapor edilmesi büyük öneme sahipti. Mevalinin bu görevde çalıştırılması, Emevîler'in kendilerine sadık olan kimseleri sırf Arapçılık duygusuyla dışlama yoluna gitmediklerini gösterir.

Berîd görevi dışında da mevalinin istihbarat işinde istihdam edildiğini görüyoruz. Ubeydullah b. Ziyâd, Kûfe'ye atandıktan sonra Müslim b. Akîl'in yerini tespit ettirmek için mevası Ma'kıl'ı görevlendirmişti.³⁹⁹

Çarşıların kontrolü ve fiyatların denetimi işinde de mevali görevlendirilmiştir.⁴⁰⁰

Savaşlarda Mevali

Mevalinin savaşlara katıldığı, hatta mevaliden meydana gelen birliklerin savaşlara gönderildikleri belirtilmektedir.⁴⁰¹ Abbâd b. Ziyâd'ın mevalisinden 2.000 kişi, onunla birlikte savaşlara katılıyorlardı. Mercü Râhıt savaşında Abbâd b. el-Husayn ile beraber mevalisinden ve kölelerinden 700 kişi bulunmuştu.⁴⁰²

Yine mevaliden pek çok kimsenin iç savaşlarda ve isyanlarda devlet kuvvetlerinin tarafında yer aldıkları ve onlarla beraber savaşmış oldukları bilinmektedir. Mesela mevalinin önemli desteğini alan Haricîler'e

398 Cemâl Cevde, s. 126.

399 Taberî, V, 362. Krş. İbnü'l-Esîr, IV, 25; İbn Kesîr, VIII, 164.

400 Cemâl Cevde, s. 126.

401 Cemâl Cevde, s. 127 vd.

402 Bk. Hammâş, s. 341.

karşı mevaliden bazı kimselerin savaştıkları görülmektedir.⁴⁰³ Yezîd b. Muâviye döneminde meydana gelen Harre olayına katılan ordunun dörtte birinin mevaliden meydana geldiği söylenmektedir.⁴⁰⁴ Mus'ab b. ez-Zübeyr öldürüldüğü zaman Osman b. Affân'ın mevlası Tânk b. Amr, Medine'ye hâkim olmuş ve halkı Abdülmelik'e biate davet etmiştir.⁴⁰⁵ Haccâc, Irak'ta Benû Temîm'in mevlası Ebû'd-Darîs'i mevaliden 1.000 kişinin komutasında Şebîb el-Hâricî'ye karşı gönderdi.⁴⁰⁶

Ubeydullah b. Ziyâd'ın Buhâra'dan getirdiği ve Basra'da yerleştirdiği "el-Buhâriyye" denilen önemli bir askerî gücü vardı.⁴⁰⁷ Ubeydullah, h. 54 senesinde Horasan valiliği sırasında ele geçirdiği 2.000 kişiyi⁴⁰⁸ Basra'da kendi adlarıyla anılan bir mahalleye yerleştirdi.⁴⁰⁹ Ubeydullah, bu askerleri Haricîler'e karşı görevlendirmiştir.

Basra'daki Buhâriyye gibi Kûfe'de de Kîkâniyye adı verilen bir birliğin mevcudiyetinden bahsedilir.⁴¹⁰ Zeyd b. Ali'nin ayaklanmasının bastırılması sırasında Kîkâniyye'den 300 kişi ellerinde oklarıyla piyade olarak bulunmuştur.⁴¹¹

Mevaliye karşı şiddet politikası uygulamakla maruf olan Haccâc'ın Haricîler'le savaşan köleleri ve mevalisi bulunuyordu.⁴¹² Örneklerde de görüldüğü gibi mevalinin savaşlarda pek çok yararlıklar gösterdikleri ve Emevî Devleti'ne hizmet ettikleri bir vakıdır.⁴¹³

403 Bk. Cemâl Cevde, s. 129.

404 Cemâl Cevde, s. 130.

405 Halîfe b. Hayyât, s. 229.

406 Taberî, VI, 242.

407 Cemâl Cevde, s. 94.

408 Taberî, V, 298.

409 Cemâl Cevde, s. 94.

410 Cemâl Cevde, s. 95.

411 Taberî, VII, 182.

412 Taberî, VI, 268, 269; Cemâl Cevde, s. 96.

413 Bilgi için bk. Cemâl Cevde, s. 89 vd.

Savaşlarda istihdam olunan azatlılar, mevlası oldukları kabileyle beraber savaşa katılırlardı. Öyle ki bazen o kabilenin asıl fertlerinden çok azatlı olurdu. Kabile bir savaşa gittiğinde onlar da beraber giderek kabilenin savaşı kazanması uğruna savaşırldı.⁴¹⁴

Savaşlara ve iç olaylara katılan sadece mevali değildi. Aynı şekilde ileri gelen pek çok kimsenin veya idarecinin kendisine yardım ve destek olan köleleri vardı. Bunlar da gerektiği zaman sahipleriyle beraber savaşlara iştirak ederler; iç isyanlarda ve savaşlarda rol alırlardı.⁴¹⁵

Wellhausen'e göre Araplar mevlaya mâlik oldukları takdirde bunları savaşa birlikte götürürler ve kendileri at üzerinde savaşırken, onları yaya savaştırırlardı. Ona göre bu gelenek orta çağda, şövalyeler ile at uşakları arasındaki ilişkiye benzemektedir.⁴¹⁶

Mevalinin orduya iştiraki çok ise de Emevî tarihi boyunca Araplar, ordunun belkemiğini meydana getirmişlerdi.

Ekonomik Hayatta Mevali

İş Hayatında Mevali

Çeşitli İş Kollarında Mevali

Emevîler döneminde Araplar genellikle siyaset, idarecilik ve askerlik meslekleriyle uğraşmayı tercih ederlerdi. Yerli ahali tanımla uğraşmaya, inşaatçılık, çiftçilik, doktorluk, öğretmenlik gibi meslekleri icra etmeye devam etti; bu arada fatihler için gemiler inşa etmek ve gemicilik hizmeti vermek gibi resmî görevlerde de bulundular. Bunun nedeni, Araplar'ın bu alanda çalışmayı hakir görmeleri, dokumacılık gibi bazı mesleklere tepeden bakmaları yahut gerekli eğitimden yoksun olmalarıydı. Mesela denizden korkuyorlardı

414 Zeydan, IV, 170.

415 Bilgi için bk. Cemâl Cevde, s. 93 vd.

416 Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 116.

ve dolayısıyla yalnızca hiçbir vasıf gerektirmeyen resmî hizmetler üstlenebiliyorlardı.⁴¹⁷

Anlatıldığına göre Ziyâd b. Ebîh, kölelerle mevaliyi öldürme hususunu Ahnef b. Kays ile istişare ettiği zaman Ahnef, “Arapları çarşılarında kasap, çırpıcı ve hacamâtçı mı yapmak istiyorsun?” demişti.⁴¹⁸

Araplar’ın sanayi ve diğer işleri hakir gördüklerine dair, “Ahmaklık; çulhalar,⁴¹⁹ muallimler ve iplik eğiricilerde tecessüm eder.” atasözü nakledilir.⁴²⁰ “İnsanların en yalancıları boyacılar ve kuyumculardır.” şeklinde bir mevzu hadis de bulunmaktadır.⁴²¹

Araplar’ın yerleşik hayatın gerektirdiği bazı meslekleri hakir görmeleri Cahiliye döneminde de kendini gösterir. Bedevîler tarım ve el sanatlarıyla uğraşmaktan nefret edip bunlarla uğraşanları küçük gördükleri gibi, bu kimselere kız da vermezlerdi.⁴²² Nitekim ziraatı Yahudiler’den öğrenen Medineliler, çevredeki Arap kabileleri tarafından küçük görülüyorlardı ve onları küçümsemenin bir ifadesi olarak kendilerine “Nebâtîler” deniyordu.⁴²³ Ancak hadarîler arasında bazı meslekleri eksiklik olarak görmeyenler de vardı. Mesela Tâifliler, bazı Mekkeliler⁴²⁴ ve Yemenliler hem tarımla, hem de zanaatla uğraşmışlardır.⁴²⁵

417 Bk. Vagleri, I, 100.

418 Cemâl Cevde, s. 109.

419 El tezgâhında bez dokuyan kimse.

420 el-Câhız, Ebû Amr b. Bahr b. Mahbûb (255/869), *el-Beyân vet-Tebyîn*, Beyrut 1968, I, 169; Zeydan, IV, 113-114.

421 Aliyyü'l-Kârî, Ebü'l-Hasan Nûreddîn Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî (1014/1605), *el-Esrârü'l-Merfû'a fi'l-Ahbârî'l-Mevdû'a*, thk. Muhammed Lutfî es-Sabbâğ, 2. Basım, Beyrut 1406/1986, s. 409.

422 Özaydın, Abdülkerim, “Arap”, *DİA*, İstanbul 1991, III, 322.

423 Buhl, Frantz (1932), “Medine”, *İA*, İstanbul 1993, VII, 460.

424 Mekke’de tarıma elverişli araziler bulunmamakla birlikte bazı Mekkelilerin Tâif’te tarlaları ve bağları vardı.

425 Özaydın, “Arap”, *DİA*, III, 322.

Yukarıdaki görüşün zıddını savunanlar da vardır. Bazı Araplar'ın Cahiliye döneminden beri bazı zanaatları bildikleri ve bu işleri yeni vatanlarında da devam ettirdikleri söylenmiştir.⁴²⁶ Buna göre başlarda savaşçı olarak fethedilen bölgelere gelen Araplar'ın, divanlardan maaş aldıklarını, Emevîler döneminde düzenli ordulardaki askerlerin dışında kalanlara maaş verilmemeye başlanınca ve sınır bölgelerinde basit çarpışmalar dışında fetihler durunca Araplar; ticaret, ziraat ve çeşitli zanaatları icra etmeye başladılar. Bu durum, Arap ve oryantalist araştırmacılar arasında şayi olan Araplar'ın savaş dışında başka bir iş bilmedikleri, liderlik dışında bir işte çalışmadıkları ve siyasetten başka bir şey bilmediklerine dair görüşleri nefyetmektedir. Yukarıdaki görüş ilk fetih dönemine uygun olsa da Emevîler dönemindeki bütün Araplar'ın hayatına uyması mümkün değildir. Eleştirilen hususlardan birisi de bir toplumun bütün fertlerinin savaş, liderlik ve siyaset dışında başka işle uğraşmamasının mümkün olmadığıdır.⁴²⁷

Her şeye rağmen zanaatkârlığın ve ticaretin mevalinin ihtisas alanlarından olduğu söylenmelidir.⁴²⁸ Mevali, Ortaçağda yaygın olan bütün zanaat kollarıyla ilgileniyorlardı.⁴²⁹

İşin ilginç tarafı Hz. Ömer, bazı siyasî ve askerî mülahazalarla da olsa, fetihlere katılan askerlerin ziraatla uğraşmalarını yasaklamıştır.⁴³⁰ Ancak Hz. Ömer ziraatla uğraşmayı hakir gördüğü için böyle bir uygulamaya gitmiş değildi. Halifenin kaygısı, Araplar'ın toprağa bağımlı hale gelerek cihat ülküsünü yitirmelerine engel olma idi. Gerçekten de ziraatla uğraşan bir insan, zamanının önemli bir bölümünü yaptığı işe ayırmak zorunda kalacak; böylece cihada davet edildiğinde davete her zaman olumlu cevap veremeyecektir.

426 Mikdâd, s. 211-212.

427 Bk. Mikdâd, s. 212-213.

428 Cemâl Cevde, s. 107.

429 Bilgi için bk. Cemâl Cevde, s. 107-109.

430 İbn Abdilhakem, s. 162.

Kaynaklar, mevalinin ticaretle iştigal ettiğini açık olarak zikretmektedir. Mevalinin o gün mevcut olan bütün malların ticaretiyle uğraştıkları söylenebilir.⁴³¹ Mevalinin ülkenin çeşitli yerlerinden başka yerlere mallar götürerek bunun ticaretini yaptıkları kaynaklarımızda belirtilmektedir. Yine mevaliden bazı kimseler, ticaret amacıyla başka ülkelere gidiyorlardı.⁴³²

Ticarette uğraşmalarından dolayı mevaliden bazıları büyük zenginlik elde etmişlerdi. Bunlar arasında Abdurrahman b. Ebî Bekre'nin mevlası Basra'dan Ebû Nâfi, Osman b. Affân'ın mevlası Basra'dan Humrân b. Ebân, Enes b. Mâlik'in mevlası Basra'dan Muhammed b. Sîrîn, Benû Temûm'in mevlası Basra'dan Abdullah b. Subay zikredilebilir.⁴³³ Bu listeyi daha da uzatmak mümkündür. Bu da gösteriyor ki zenginlerin küçümsenmeyecek bir kısmı mevalidendi.

Araplar genellikle ticarî ilişkilerini mevlalarıyla yürütüyorlardı. Bu durum, iki taraf için de önemli faydalar sağlıyordu. Mevlâ olan kimse bazen hem kendisi hem de Arap olan mevlası için ticaret yapardı. Böylece ticaretlerinde ortak olurlardı. Mevalinin Araplarla kurdukları bu ilişki ticarî ve iktisadî durumlarını düzeltmelerine katkı sağlamıştır. Eğer mevla olan kimse valinin veya Emevîler'in mevlası ise bu durum onun için daha çok menfaat sağlardı.⁴³⁴

Vergiler

Aşağıda beytülmalin önemli gelir kaynağı olarak iki vergi -cizye ve harac- ve bununla ilgili tatbikata değineceğiz. Ancak Emevîler döneminde tebaaya konulan başka vergiler de vardır. Muâviye, Sevâd

431 Mevalinin ticaretini yaptığı mallar için bk. Cemâl Cevde, s. 110-111.

432 Bk. Cemâl Cevde, s. 111-113.

433 Cemâl Cevde, s. 114-115.

434 Bk. Cemâl Cevde, s. 116-117.

halkından, harac görevlisine Nevrûz ve Mihricân'da hediye vermemelerini istemiş ve bunun meblağı bir yılda 10.000.000 dirheme ulaşmıştı. Üstelik bahis mevzuu hediye takdimi geleneği, Fârisîler'in eski bir geleneğiydi.⁴³⁵

Çağdaş araştırmacılar arasında Emevîler'in vergi tatbikatının birçok isyanın nedeni olduğu şeklinde bir kanaat mevcuttur. Durî, bu görüşleri şöyle tenkit eder: Geçen asırda Van Vloten'in, bu asrın başlarında Wellhausen'in ve onların çizgisini izleyen diğerlerinin çalışmalarından sonra, Emevî idaresinin vergileri artırdığı, özellikle Horasan ve Irak'ta mevaliyi ezdiği ve bu durumların homurdanma ve ayaklanmalara yol açtığı görüşü yaygınlık kazanmıştır. Fakat araştırmalar bu görüşü desteklemiyor. Mesela Irak ve Horasan'da bir vergi arttırma siyasetinin uygulandığını gösteren her hangi bir bulgu elimizde yok. Mevalinin ayaklanmalara -ki bunlar, genellikle Arap ayaklanmaları idi- katılmalarının başka sebepleri vardı. Lakin kaynaklarımız, eyaletlerdeki yöneticiler ile vergi toplayıcılarının, özellikle dihkânların, bazen vergi toplama metotlarına da yansıyan bir takım kötü uygulamaları olduğunu gösteriyor. Onların aç gözlülüklerinden kaynaklanan bir hareket tarzıdır bu. Verginin şer'î dirhemden daha ağır dirhemlerle alınması, devletin mahsullerdeki payının depolanma ve taşınma ücreti gibi ilave resimlerin alınması, para bozdurma ve değiştirme ücreti adı altında bazı resimlerin alınması, hediye alınması, ekilsin veya ekilmesin toprağa tek bir verginin yüklenmesi, hatta köylüler üzerine bazen angarya yüklenmesi, bu kötü uygulama örnekleri arasında yer alır. Horasan'daki dihkânların taraftarlarına iltimas geçerek vergiden muaf tutmaları, ama diğer taraftan Müslümanlardan cizye almaları da örnekler arasındadır.⁴³⁶

435 Bk. Rayyis, s. 188,189.

436 Bk. Durî, s. 64-65.

Cizye

Cizye, kişiden alınan bir vergi olup, nas ile sabittir. Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerim'de, “Kendilerine kitap verilenlerden Allah’a ve ahiret gününe inanmayan, Allah ve Resûlü’nün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini kendine din edinmeyen kimselerle küçülerek elleriyle cizye verinceye kadar savaşın.”⁴³⁷ buyurmaktadır.

Cizyeyi beden ve zihince sağlam olan ve ödeme gücüne sahip reşit erkekler öder; kadın ve çocuklar ile ihtiyar erkekler, savaşmakla mükellef olmadıkları için cizyeden muaf tutulurlardı.⁴³⁸ Ancak mal, mülk ve asker sahibi olan miskinler, sakatlar ve aciz kimselerden de cizye alınır. Kendini ibadete vermiş rahipler eğer başkalarının yardımıyla yaşıyorlarsa cizye vermezler; eğer şahsî gelirleri varsa onlardan da cizye alınır.⁴³⁹

Gerek Sasani ve gerekse Bizans ülkesinden fethedilen memleketlerde, fetihten önce de fert başına alınan kafa vergisi mevcuttu; fakat varidatın en önemli kısmını, Ârâmî dilinde “harâğa” adı verilen emlak vergisi teşkil ederdi.⁴⁴⁰ İslâm döneminde de cizye, beytülmal için önemli bir gelir kaynağı değil, ikinci derecede bir gelir kaynağıdır. Harâc ise birinci derecede önemli bir gelir kaynağıdır.⁴⁴¹

Kişinin Müslüman olmasıyla kendisinden alınan cizye vergisi düşerdi. Müslümanlardan cizye vergisi alınmayacağına dair kat’î ve açık kaide koyan hadislerin diğer bir anlamının da cizye mükellefi gayrimüslim İslâm’ı seçtiği takdirde bu mükellefiyetten kurtulacağı hususu olduğu ifade edilmektedir.⁴⁴² Eğer zımmî, cizye yılının dolmasına

437 Tevbe 9/29.

438 Becker, Carl Heinrich (1933), “Cizye”, İA, İstanbul 1993, III, 200. Ayrıca bk. Rayyis, s. 126.

439 Ebû Yusuf, s. 200.

440 Becker, III, 200.

441 Mikdâd, s. 240.

442 Tuğ, Salih, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Neşre Hazırlayan: M. Erkal, İstanbul 1984, s. 127.

çok az bir zaman kala Müslüman olursa, yıl bitmeden önce Müslüman olduğu için kendisinden bir şey alınmaz.⁴⁴³ Buna mukabil ihtida eden gayrimüslimden aynı zamanda arazi vergisi de alınıyorsa bunu ödemeye devam edecektir.⁴⁴⁴

Kaynaklarımızda İslâm'ın yasaklamasına rağmen zimmet ehlinde Müslüman olanlardan cizye alındığına dair bazı tatbikatlardan bahsedilmektedir. İbn Abdilhakem'in naklettiği bir rivayete göre Abdülmelik b. Mervân, Mısır valisi Abdülaziz b. Mervân'a mektup yazarak yeni Müslüman olanlardan cizye almasını istedi. Ancak İbn Huceyre ona bunu yapmasının doğru olmadığını söyleyerek Mısır'da böyle bir uygulamanın başlatıcısı olmamasını tavsiye etti. Bunun üzerine Abdülaziz, yeni Müslümanlardan cizye almaktan vazgeçti.⁴⁴⁵ Burada dikkat çeken husus, rivayette Müslümanlardan cizye alma uygulamasının ilk kez Haccâc tarafından uygulandığının belirtilmesinden sonra Abdülaziz'e söz konusu uygulamayı başlatması için emir veren kişinin halife olmasıdır.

Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar Berberî kabilelerinden çocuklar için de cizye alınıyordu.⁴⁴⁶ Ömer b. Abdülaziz iki kişinin şehadetiyle Müslüman olan kimseden cizyenin düşeceği şartını getirdi. Bu durum toplu ihtidalara vesile oldu.⁴⁴⁷ Öte yandan mevaliden alınan başka vergileri de kaldırdı.⁴⁴⁸

Ömer b. Abdülaziz iktidara geldiğinde kendisine Horasan valisi olan el-Cerrâh b. Abdullah'ın Müslüman olanlardan cizye aldığı

443 Ebû Ubeyd, s. 68-69.

444 Tuğ, s. 127.

445 İbn Abdilhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman (257/871), *Fütûhu Mısır ve Ahbârûhâ*, thk. Charles C. Torrey, Leiden 1920, s. 156.

446 Hodgson, Marshall G. S. (1968), *İslâm'ın Serüveni*, çev. İ. Akyol vd., İstanbul 1993, I, 220. Burada cizye kelimesi yerine harâc kelimesi kullanılmıştır.

447 el-İş, Yusuf, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 2. Basım, Dımaşk 1406/1985, s. 270. Ayrıca bk. Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 135.

448 İş, s. 265.

söylenmiş; bunun üzerine namaz kılanlardan cizye almamasını emretmiştir. Müslüman olanların sayısı artınca valiye, insanların cizye ödemekten kurtulmak için Müslüman oldukları söylenmiş ve bu kimseleri sünnet olmakla imtihan etnesi tavsiye edilmişti. Bunun üzerine Ömer, valiye yazdığı mektupta, “Allah Teâlâ Muhammed’i (s) davetçi olarak gönderdi; sünnetçi olarak değil!” diyerek onu merkeze çağırarak görevinden almıştır.⁴⁴⁹

H. 110’da Horasan valisi Eşras b. Abdullah es-Sülemî, Semerkand ve Maverâünnehir’deki ehl-i zimmeti, cizyelerini ödemeye devam etmek suretiyle İslâm’a davet etti. Onlar çoğu da kendisine icabet ederek Müslüman oldular. Daha sonra kendilerinden cizye istenince valiye karşı çıkarak onunla savaştılar.⁴⁵⁰

Ebû Ubeyd’in ifadesine göre yeni Müslümanlardan cizye vergisinin kaldırılmamasının sebebi, bu verginin kölelere konan vergiler mesabesinde kabul edilmiş olmasıdır. O halde kölelerin Müslüman olması, ona terettüp eden vergiyi ıskat etmez. Ancak Müslümanlardan cizye alınması, bazı kimselerce çirkin karşılanmıştır. Yezîd b. Ebî Habîb, “Bu ümmetin, Peygamberinden sonra işlediği en büyük üç mâsiyet şunlardır: Osman’ı öldürmeleri, Kâbe’yi yakmaları ve Müslümanlardan cizye almaları.” demiştir.⁴⁵¹

Harâc

Gayrimüslimlerden alınan en önemli vergi harac olup araziye konan bir vergidir. Cizye ile harac kelimeleri zaman zaman aynı anlamda kullanılmıştır.⁴⁵² Nitekim fetihlerin başlangıcında cizye, cezâ,

449 Taberî, VI, 559-560.

450 İbn Kesîr, IX, 287.

451 Bk. Ebû Ubeyd, s. 69-70.

452 Bu konudaki görüşler için bk. Erkal, Mehmet, “Cizye”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 42.

harc, harac kelimelerinin aynı anlamda kullanıldığı belirtilmiştir.⁴⁵³ Cizye için Harâcû'r-Re's de denmiştir.⁴⁵⁴ Bu karışıklık, Emevîler dönemindeki bazı tatbikatların yanlış anlaşılmasına sebebiyet vermiş olabilir.

Bu vergi tatbikatı ilk defa Hz. Ömer döneminde görülmektedir. Hz. Ömer, Müslümanlardaki fetih ruhunun yok olmaması ve kendilerinden sonra gelecek nesillere bir gelir kaynağı bırakmak için fethedilen toprakları eski sahiplerine bırakarak, mahsulden muayyen bir miktar aldı. Resûlullah (s) devrinde de Hayber arazileri, mahsulün yarısının Müslümanlara verilmesi şartıyla Yahudiler'in elinde bırakılmıştı.⁴⁵⁵ Ancak Hayber arazilerinin durumuyla, Hz. Ömer'in tatbikatı arasında bazı farklılıklar vardı.

Harac vergisi arazilerden alınan bir vergi olduğu için arazinin sahibinin Müslüman olması, araziden alınan vergiyi düşürmezdi. Ancak zamanla vergi tatbikatında bazı sıkıntılar ortaya çıktı. Arazilerin sahipleri, haraç yerine daha düşük bir meblağ olan öşür ödemek istediler. Bu sorunla ilgili köklü düzenlemelerden biri Ömer b. Abdülaziz tarafından yapılmıştır. Ömer b. Abdülaziz, mevaliden harac yerine araziye kiralama ücreti almıştır.⁴⁵⁶ Ömer b. Abdülaziz, ister Arap olsun ister gayr-ı Arap olsun ümmetin mülkü ve onun üzerine tesis edilmiş bir vakıf olarak değerlendirdiği haracî araziye karşılık kira aldı. Ancak Araplar'ın daha önce el koyduğu topraklara yönelmeyip, ya da yönelemeyip hicrî 100. yılı, kararını uygulamada başlama noktası olarak kabul etmekle yetindi.⁴⁵⁷ Bundan sonra arazinin öşrî arazi olmaması için, Arap olsun mevali olsun Müslümanların (haracî) arazi

453 Mikdâd, s. 98.

454 Rayyis, s. 116.

455 Suphi es-Salih, *İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri (Doğuştan-Gelişmesi)*, çev. İ. Sarıuş, İstanbul 1981, s. 271.

456 Iş, s. 270; Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 138; Durî, s. 49.

457 Durî, s. 49.

satın almalarını ve ona sahip olmalarını yasakladı. Arazinin sahibinin Müslüman olması halinde ise haracı ortadan kalkmıyor; ancak o araziden alınan bir ücrete dönüşüyordu.⁴⁵⁸

Ömer b. Abdülaziz'in uygulamadan kaldırdığı ve Yemenlilere yönelik olan bir uygulamayı burada zikretmekte yarar görüyoruz. Haccâc'ın kardeşi Muhammed b. Yusuf, Yemen'e vali olarak atandığında Yemenlilere harac vergisi koydu. Bu vergi Ömer b. Abdülaziz tarafından kaldırılmışsa da Yezîd b. Abdülmelik'in iktidara gelmesiyle tekrar konmuştur.⁴⁵⁹ Bu uygulama da gösteriyor ki amaç özellikle mevaliden fazla vergi almak değil, devletin gelirlerini arttırmaktır.

Daha önce Nevruz ve Mihricân'da alınan hediyelerden bahsetmiştik. Ömer b. Abdülaziz, bu vergiyi de kaldırmıştır.⁴⁶⁰

Müslüman olması halinde kişiden alınan baş vergisinin düşmesi, üzerinde ittifak edilen bir husustur. Ancak haracın düşmesi hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Çoğunlukla kabul edilen görüşe göre kişinin Müslüman olması, ondan baş vergisini düşürdüğü gibi, mâlik olduğu arazinin de haracını düşürür ve böylece arazisi öşür arazisi olup ondan sadece zekât alınır ve o araziden alınan diğer vergiler ilga olunur.⁴⁶¹ Harâc ile ilgili önemli bir eseri bulunan Rayyis ise, mezheplerin görüşünü hülâsa ederken haracın, -gerçek sahibi bütün İslâm ümmeti olan- araziden alınan bir vergi olduğunu, arazinin zimmet ehlinde, Müslümanlara intikal etmesi halinde bile bu verginin ödenmesi gerektiğini, çünkü haracın araziyle beraber kalıcı olduğunu ifade eder.⁴⁶² Hz. Ömer, savaşla elde edilen topraklarda yaşayan bir gayrimüslimin İslâm dinini kabul etmesi halinde kendisinden cizye

458 Mikdâd, s. 238.

459 Belâzi'rî, *Fütûh*, s. 99-100.

460 İbn Sa'd, V, 374; Taberî, VI, 569; Rayyis, s. 229.

461 Mikdâd, s. 231.

462 Rayyis, s. 120.

alınmamasına, ancak toprağı için eskisi gibi harac ödemeye devam etmesine karar vermiştir.⁴⁶³ Sulh yoluyla ele geçen toprakta yaşayan kimsenin Müslüman olması halinde kendisinden alınan haracın durumuyla ilgili farklı uygulamalar söz konusudur:

- Müşterek cizye ödeyen topluluktan biri Müslüman olursa, toprak ve baş vergisi ödemez; toprağı öşür arazisi olur. Müşterek cizye-den kendisine düşen pay, bir rivayete göre kendi topluluğundan alınmaya başlanır; diğer rivayete göre ise Müslüman olan kişinin payı cizyenin toplam oranından düşürülür.

- Şahıs, kendisi için cizye ve toprağı için haracı ayrı ayrı öderken Müslüman olursa, baş vergisinden muaf tutulur; ancak toprağı için harac ödemeye devam eder veya toprağı başkalarına bırakıp hicret eder.⁴⁶⁴

Harâc ile cizye arasındaki en önemli fark, cizyenin İslâm'a girmekle sakıt olması, harac vergisinin ise dine girmeye rağmen düşmemesidir.⁴⁶⁵ Rivayete göre bir bölgenin reisi İslâm'ı kabul ederek Hz. Ali'ye gelmiş; Halife, "Senin şahsına cizye vergisi koyamayız. Ama arazin bize aittir."⁴⁶⁶ demişti. Diğer taraftan yukarıda da belirtildiği gibi cizye, Kur'ân nassı ile sabit olmuştur; harac ahkâmı ise içtihatla çıkarılmıştır.⁴⁶⁷ Mâverî'ye göre cizye ile harac arasında şu farklar vardır:

- Cizye vergisi İslâm hukukunun kaynaklarında tespit edilmiştir; hakkında dinî hüküm vardır. Harâc içtihatla sabittir.

463 Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, 2. Basım, İstanbul 198, s. 80. Yazar, bu tatbikatla ilgili birçok örnek de vermiştir (Fayda, *Gayr-ı Müslimler*, s. 86-87).

464 Fayda, *Gayr-ı Müslimler*, s. 91.

465 Ebü'l-Ulâ Mardin (1957), "Harac", *İA*, İstanbul 1993, V/1, 222.

466 Ebû Ubeyd, s. 69.

467 Suphi Salih, *İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri (Doğuşu-Gelişmesi)*, çev. İ. Sarıms, İstanbul 1981, s. 273-274.

• Cizyenin en az miktarı dinî hükümle, en fazla miktarı içtihatla sabittir. Haracın en az ve en çok miktarı içtihatla sabittir.

• Cizye vergisi kâfir kalındığı sürece alınır. Müslümanlıkta cizye vergisi düşer. Harâc vergisi kâfir ve Müslüman iken alınır. Müslümanlıkla düşmez.⁴⁶⁸

Haccâc'ın Vergi Tatbikatı

Rivayetlere göre Haccâc, Müslüman olanlardan cizyeyi kaldırmıyordu. Mevaliyi köylerine gönderdikten sonra onlardan Müslüman olmadan önce alındığı gibi cizye aldı.⁴⁶⁹ Çünkü Haccâc'a göre, onların Müslümanlığı kabul etmeleri, gerçekten iman etmiş olmalarından değil, cizyeyi ödemek istememelerindendi.⁴⁷⁰

Taberî, İfrikıyye valisi Yezîd b. Ebî Müslim'in öldürülmesi olayını anlatırken, onun öldürülme sebebi olarak İfrikıyye'de Haccâc'ın politikasını uygulamaya kalkıştığını, Haccâc gibi onları köylerine göndermek ve kâfir oldukları zamanlarda kendilerinden alındığı gibi cizye almak istediğini söyler.⁴⁷¹ Bununla birlikte bazı araştırmacılara göre Haccâc'ın tatbikatı Müslüman olanlardan cizye almakla değil, harac gelirlerinin düşmesiyle ilgilidir. Amiller, harac gelirlerinin düştüğünü Haccâc'a bildirdikten sonra köylerinden göç edenlerin eski köylerine dönmelerinin sağlanmasını istemiştir. Buna göre Emevîler Devleti, ekonomik açıdan iyi bir durumda olup asla herhangi bir gün Müslümanlardan cizye alacak duruma düşmemiştir. Çünkü cizye geliri, beytülmalin gelirleri arasında çok küçük bir meblağ tutardı. Müslüman olanlardan cizye alınmasından kasıt haracın alınmasıdır. Bu ise

468 Mâverdî, Ebü'l-Hasan (450/1058), *el-Ahkâmü's-Sultâniyye (İslâmda Hilâfet ve Devlet Hukuku)*, çev. Ali Şafak, İstanbul 1976, s. 159.

469 İbnü'l-Esîr, IV, 465.

470 Iş, s. 223, 270.

471 Taberî, VI, 617.

İslâm'a göre meşru bir tatbikat olup Emevîler'den önce Râşid Halifeler de bunu uygulamışlardır. Müslüman olanlardan cizye alındığı farz edilse bile bunun sorumluluğu yerel idareciler olan dihkânlarla ve başkalarına aittir. Emevî halifelerinin benimseyip tatbik ettikleri bir icraat değildir.⁴⁷² Başka bir araştırmacı, Haccâc'ın böyle bir tatbikatta bulunmadığını, ancak Haccâc ve amillerinin eskiden haracî arazi olduğu gerekçesiyle Araplar'ın elindeki arazilere vergi koyduklarını ifade eder. Müslümanlardan cizye alınması tatbikatı bazı yerel idarecilerin kötü tatbikatlarındandır. Onlar daha önce Müslümanlarla belli bir oranda vergi vermek üzere anlaşma yaptıkları için Müslüman olan kimselerin vergilerini düşürmeleri gerekirken cizye almaya devam etmişlerdir.⁴⁷³ Öte yandan Haccâc'ın uygulamalarının mali düzenlemeler yapmaya yönelik olduğu, onlara zulmetmek veya hakaret etmek için yapılmadığı da ifade edilmektedir. O, mevaliden Müslüman olmadan önce ödedikleri haracı ödemelerini istediği gibi, haracî araziye sahip olan Araplar'dan da bu vergiyi istemiştir. Bu, iki taraf arasında muamelede ve hükümde bir eşitliktir.⁴⁷⁴

Abdülaziz Durî, bu konuda şunları söylemektedir: Açıktır ki Irak'taki cizye ve harac gelirleri, kendisinden önce meydana gelen oluşumlar sonucu azalmıştı; fakat Haccâc bunu anlamak istemedi. Onun uygulamaları, genel bir tepki doğurdu. Her ne kadar ses, yeni Müslümanlar adına yükseldiyse de mukavemetin en güçlü unsurunu, arazileri tekrar haraca bağlanma işlemine maruz kalan Araplar teşkil ediyordu. Bu, onların Irak'ta İbnü'l-Eş'as'la birlikte ayaklanmalarının en önemli etkeni olduğu gibi ayaklanmanın başlangıcında arazi tasnifinin tespit imkânını yok etmek üzere arazi sicillerini yakmalarının

472 Bk. Lümeylim, s. 47-50.

473 Bk. Mısırî, s. 74-78.

474 Bk. Mikdâd, s. 239.

da sebebiydi. Nitekim ayaklanmanın bastırılmasından sonra arazi sahiplerinin çoğu topraklarının aslında öşrî topraklar olduğunu ve hiçbir zaman haracî topraklar olmadığını iddia etmişlerdi. Köylülerin toprağa bağlılıktan kurtanılmasının, sonraki gelişmeler üzerinde etkisi olduğu anlaşılıyor. Bunların bir kısmı daha verimli kırsal bölgelere göç etmiş, zamanla sayıları gittikçe artan bir kısmı ise yeni şehirlere göç ederek oralarda çalışıyor ve oradaki geniş imkânlardan istifade ediyorlardı. Haccâc zamanına yaklaştığımız sıralarda şehre göç, açık bir sosyo-ekonomik krize yol açacak boyutlara ulaşmıştı. Öyle ki bu gelişme, kırsal kesimdeki ziraatın durumunu ve genel olarak ziraî üretimi etkilemiş; şehir hayatında karışıklıklara yol açmış ve bütün bunlar Haccâc'ı, terk-i diyar etmiş köylüleri eski köylülerine geri gönderme yönünde şiddetli uygulamalara yöneltmişti. Yine bir kısmının İbnü'l-Eş'as'ın ayaklanmasına katıldığı anlaşılıyor ki Haccâc'ın söz konusu uygulamalara girişmekteki kararlılığını pekiştiren faktörler arasında bunlar da yer alıyordu. Köylülerin göç edişinde vergi uygulamalarının ve kırsal kesimde yaşamının zorluklarının da bir rolü olabilir; fakat hâkim faktörün, köylülerin hareket özgürlüğü, geçim durumlarının kötülüğü ve şehirlerdeki yeni hayat alanları olduğunu görüyoruz.⁴⁷⁵

Atıyyeler

Divanda ismi kayıtlı her Müslüman yaptığı hizmetlere karşılık olmak üzere yıllık bir atıyye alıyordu; diğer taraftan çocukları için de ayrı tahsisat (fariza) veriliyordu.⁴⁷⁶

Daha önce Hz. Ömer'in mevaliyi divanlara kaydettirerek onlara atıyye verdiğini söylemiştik. Bu uygulamanın Emevîler döneminde

475 Bk. Durî, s. 48, 58-59.

476 Van Vloten, s. 26.

de devam ettiği söylenmiştir.⁴⁷⁷ Emevîler'in mevaliye atıyye verdiklerine dair örnekler⁴⁷⁸ mevcut ise de bu dönemde atıyyelerin devlete bağlı olanlara verilmeye başlandığı, devlete muhalif kimselerin Arap olsa dahi atıyyeden yeterince yararlanamadığı söylenebilir. Öte yandan mevalinin ticaret, sanat ve çiftçilikle uğraştıkları için atıyye almamış oldukları muhtemel görülmektedir.⁴⁷⁹ Oysa atıyyenin verilmesi kişilerin kabiliyetlerine, zenginliklerine ya da kazançlarına göre tespit edilmiyordu. Dolayısıyla atânın dağıtımında kişilerin gelir seviyesinin ölçü alınmış olması kanaatimizce pek mümkün görünmemektedir. Nitekim zengin olduğu halde veya ihtiyacı olmadığı halde atâ alanların varlığından haberdarız.

Savaşlara katılan mevaliye ilk defa maaş veren Emevî halifesi Muâviye'dir. Muâviye, atıyyeyi siyasî bir silah olarak kullandı. Nitekim Muâviye, iktidara geldikten hemen sonra Kûfelilere, Haricîler'le savaşmadıkları takdirde kendilerine verilen maaşı keseceğini söyledi. Böylece Kûfelilerin Haricîler'e karşı harekete geçmelerini sağladı.⁴⁸⁰ Bununla birlikte bu maaş pek nadir olarak kendilerine veriliyordu. Çünkü valiler çoğunlukla onları maaşsız ve erzaksız istihdam ediyorlardı.⁴⁸¹

Ubeydullah b. Ziyâd'ın Basra'ya yerleştirdiği Türkler'e atıyye vermesi,⁴⁸² herhalde onların askerlik görevlerine ve sadakatlerine karşılıktı. Ubeydullah, gerçekten de önemli bir muhalefetle karşılaşmış ve kendisine sadık askerlere önemli ölçüde ihtiyaç hissetmişti.

477 Cemâl Cevde, s. 132.

478 Bk. Cemâl Cevde, s. 132 vd.

479 Akyüz, s. 32.

480 Bk. Mikdâd, s. 248.

481 Zeydan, IV, 172.

482 Akyüz, s. 32; Kitapçı, Zekeriya, *Saadet Asrında Türkler: İlk Türk Sahabe ve Tabîi ve Tebea Tabîileri*, Konya 1993, s. 140, 142.

Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî, Horasan'da yerli halkı orduda istihdam etmiştir. Horasan'da onun öncü birliğinde maaş alan 7.000 asker bulunduğu ifade edilir.⁴⁸³

Ömer b. Abdülaziz döneminde mevalinin Araplar'la eşit atıyye istedikleri, bunun üzerine halifenin onların atıyye taleplerini karşıladığı ifade edilmektedir.⁴⁸⁴ Yine Ömer'in Araplar'la mevaliyi gıda, giyim, yardım ve atıyyede eşit hale getirdiği, ancak azat edilmiş mevalaya 25 dinar verdiği belirtilir.⁴⁸⁵

Mevalinin Emevî ordusunda bulunmadıkları, Divânü'l-Cünd'de kayıtlı olmadıkları veya kendilerine atıyye verilmediği şeklindeki çağdaş tarihçilerin delilleri çeşitli açılardan eleştirilerek⁴⁸⁶ bu düşüncenin zıddı savunulmuştur.

Ganimetler

Kaynaklarımızda mevalinin savaşlara katıldıkları halde maaş ve ganimetlerden pay almadıklarına dair rivayetler de mevcuttur.⁴⁸⁷ Bunların yanında bazı yerlerde orduya iştirak edenlerin maaş aldıklarına dair rivayetler de mevcuttur. Muhtemelen bu tatbikat, bölgeden bölgeye ve validen valiye değişiklik gösteriyordu.

Araplar'ın, Mevalinin feyden pay almalarına karşı çıktıklarına dair bir rivayeti vermek istiyoruz: Emevîler'e isyan eden Muhtar es-Sekafî'nin ordusuna katılan Arap ve Farslar'a feyden pay vermesi, isyana katılan mevali sayısını arttırırken, Araplar'ın azalmasına sebep oldu. Araplar, ona şöyle diyorlardı: "Sen bizim mevalimize yönelidin; hâlbuki onlar, bütün şu ülkelerle birlikte Allah'ın bize verdiği

483 Mısırî, s. 87.

484 Mikdâd, s. 237.

485 İbn Sa'd, V, 375; Cemâl Cevde, s. 138.

486 Bk. Cemâl Cevde, s. 139-142.

487 Rayyis, s. 231.

feyledir. Allah'tan ecir umarak biz onları azat ettik, fakat sen bununla yetinmedin, onları feyimize ortak ettin.”⁴⁸⁸

Mevalinin Mülkiyet Edinmesi

Rivayetlere göre mevali satın alma yoluyla ya da halifeler veya valiler tarafından ikta olarak tahsis yoluyla arazi mülkiyetine sahip olabiliyorlardı. Bu durum itâka (azatlık) mevalisi için söz konusudur. Bunların eskiden arazileri olmazdı. Mevâlî'l-İslâm olanlar ise öteden beri geniş arazilere sahip idiler.⁴⁸⁹

Ziyâd b. Ebîh, Ebû Bekre'nin çocuklarına geniş araziler verdi. Böylece Muâviye döneminde Basra'nın en geniş arazilerine sahip kişilerden oldular.⁴⁹⁰ Ebû Bekre, Resûlullah'ın (s) mevlasıydı.⁴⁹¹ Yine Ziyâd b. Ebîh, mevlası Mismâr'a Basra'da bir araziye ikta olarak vermişti.⁴⁹² Yine Ziyâd b. Ebîh, Abdurrahman b. Ebî Bekir'in mevlası Mürre b. Ebî Osman'a Hz. Âişe'nin tavsiyesi üzerine Basra'daki bir araziye ikta olarak vermişti.⁴⁹³

Enes b. Mâlik'in azatlık mevlası olan Muhammed b. Sîrîn, tüccar olup Cerceryâ'da arazisi vardı.⁴⁹⁴

İlimler ve Mevali

Emevîler döneminde mevali, ilimlerin gelişiminde etkin rol almışlardı. Arapça'yı sonradan öğrendikleri halde Arap dili dâhil pek çok alanda söz sahibi olan mevalinin bu konuma gelmesinin sebebi ne olabilir? Bazı araştırmacılara göre mevaliye yapılan baskılar, onların

488 Taberî, VI, 44; Van Vloten, s. 27-28.

489 Bk. Cemâl Cevde, s. 123.

490 İbn Sa'd, VII, 16.

491 İbn Sa'd, VII, 15.

492 Belâzürî, *Fütûh*, s. 507. Krş. Cemâl Cevde, s. 123.

493 İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 178; Belâzürî, *Fütûh*, s. 502-503. Ayrıca bk. Cemâl Cevde, s. 124.

494 İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 442; İbn Sa'd, VII, 198.

dine ve dinî ilimlere yönelmelerini sağlamış ve çok geçmeden pek çok alanın önemli simaları haline gelmişlerdir. Diğer taraftan mevali, ilim yoluyla sosyal statülerini yükseltme imkânına kavuştukları gibi eski inanç ve kültürlerinden bazı görüşlerin Müslüman olduktan sonra da muhafaza ettiler.⁴⁹⁵ Sebep ne olursa olsun ilimle uğraşan kimsele-
rin çoğunun, âlim Sahabîler'in yanında bulundukları ve onların ter-
biyesinden geçtikleri hususu göz ardı edilmemelidir.⁴⁹⁶

Mevali, hem ilimle uğraşmak suretiyle hem de zanaatkâr olarak ilmî hayata katkıda bulundu. Nitekim Mevaliden bazı kimselerin varrâk olarak çalıştıkları ve kitapları istinsah ederek ticaretini yaptıkları ifade edilmektedir.⁴⁹⁷ Ayrıca okullarda öğretmen olarak da görev yapmış-
lardır. Emevîler, mevaliyi çocuklarının eğitimi işinde istihdam ettiler ve onlara bu görevlerine karşılık yüksek ücretler verdiler.⁴⁹⁸

Emevî halifesi Hişâm, yönetim metotlarına ilgi duydu. Bürokratlar (küttâb) da bu alanda faydalı olabilecek kitapları onun kullan-
ması için tercüme ettiler. Onun önde gelen bürokrati Mevlâ Sâlim, Aristo'nun İskender'e yazdığı zannedilen mektupları tercüme etti. Ayrıca İran krallarının hikâyelerini ihtiva eden ve başka konularda yazılmış Farsça eserler Hişâm için çevrildi.⁴⁹⁹

Mevalinin ilmî hayattaki faaliyetleri göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir. Zira Kur'ân hafızlarıyla tefsir, lügat, şiir ve diğer birçok ilmin ulması ve tabiînin çoğunluğu onlardan meydana geliyordu.⁵⁰⁰ Mevalinin ilmî alanda etkili olduğunu gösteren olaylardan biri İbn Şihâb ez-Zührî ile Abdülmelik b. Mervân arasında geçtiği rivayet

495 Bk. Rufâ'î, s. 252-253.

496 Bk. Mikdâd, s. 221.

497 İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 470; Cemâl Cevde, s. 125.

498 Bk. Cemâl Cevde, s. 125-126.

499 Gibb, Hamilton A. R. (1971), *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev. Kadir Durak vd., İstanbul 1991, s. 78.

500 Zeydan, IV, 92.

edilen bir konuşmadır. Abdülmelik; Mekke, Yemen, Mısır, Şam, Cezire, Horasan, Basra ve Kûfe’de etkili olan âlimleri sormuş; Zührî, Kûfe hariç diğer bölgelerin hepsi için mevaliden olan bazı âlimlerin isimlerini saymıştır.⁵⁰¹

Mevaliden olan âlimlere halk tarafından saygı duyulduğu gibi Araplar, onların ilimlerinden de istifade etmişlerdir. Araplar’ın meşhur şairi Ferazdak, Hasan el-Basrî’nin halkasına, bu dönemin bir başka şairi Cerîr de Muhammed b. Sîrîn’in ilim halkasına katılıyordu. Haccâc, Sa’îd b. Cübeyr’i öldürdüğü zaman halk, ona verdikleri değerden dolayı büyük tepki göstermişlerdir.⁵⁰²

Hadis ve Mevali

Mevalinin hadis ilmine katkıları inkâr edilemez. Daha erken devirlerden itibaren mevalinin hadis rivayetinde tartışmasız etkisi görülmektedir. Mevalinin etkisini daha iyi gösterebilmek için hadisle iştigal eden meşhur âlimlerden birkaçının adını burada zikretmemiz uygun olacaktır:

- Mekke âlimlerinden Abdullah b. Abbâs’ın mevlası İkrime b. Abdullah el-Berberî (105/723),⁵⁰³ Atâ b. Ebî Rebâh (114/732),⁵⁰⁴ İbn Cüreyc (150/767),⁵⁰⁵

501 İbnü’s-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şerizûrî (643/1245), *Ulûmü’l-Hadis*, thk. Nuruddîn İtr, Halep 1386/1966, s. 361-362. krş. Uğur, M., *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992, s. 224. İbn Ebî Leylâ ile İsâ b. Musâ arasında geçtiği rivayet edilen benzer bir konuşma için bk. Koçyiğit, s. 222-223; Muhammed Kürd Alî, s. 30.

502 Bk. Mikdâd, s. 224.

503 Bk. İbn Kuteybe, *Ma’ârif*, s. 455-457; İbn Sa’d, II, 385; İbn Kesîr, IX, 272 vd.; Sandıkçı, Kemal, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, Ankara 1991, s. 65; Mısırî, s. 64.

504 Bk. İbn Kuteybe, *Ma’ârif*, s. 444; İbn Sa’d, II, 386; İbn Kesîr, IX, 335; Cerrahoğlu, İsmail, “Atâ b. Ebû Rebâh”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 35-36; Sandıkçı, s. 69; Mısırî, s. 61.

505 İbn Kuteybe, *Ma’ârif*, s. 488-489; Sandıkçı, s. 71; Mısırî, s. 62.

• Medine âlimlerinden Atâ b. Yesâr (103/721),⁵⁰⁶ Süleyman b. Yesâr (107/725),⁵⁰⁷ İbn Ömer'in mevlası Nâfi (117/735),⁵⁰⁸ Ebü'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân (131/748);⁵⁰⁹

• Yemen âlimlerinden Ma'mer b. Râşid (153/770),⁵¹⁰ Tâvûs b. Keysân (106/724);⁵¹¹

• Şam âlimlerinden Sa'îd b. Beşîr (168/784);⁵¹²

• Basra âlimlerinden Zeyd b. Sâbit'in mevlası Hasan el-Basrî (110/728),⁵¹³ Enes b. Mâlik'in mevlası Muhammed b. Sîrîn (110/729),⁵¹⁴ Eyyûb es-Sahtiyânî (131/748),⁵¹⁵ Hâlid el-Hazzâ (141/758),⁵¹⁶ Humeyd et-Tavîl (142/759);⁵¹⁷

• Kûfe âlimlerinden el-A'meş (148/765);⁵¹⁸

• Cezîre âlimlerinden Meymûn b. Mihrân er-Rakkî (117/735)⁵¹⁹ gibi kimseler adları zikredilebilecek kişilerden sadece bir kaçıdır.

Mevalinin hadis alanındaki önemli bir etki alanı da mevzuat literatürüdür. Araplar'ın kendilerini diğer Müslüman kavimlerden üstün görmeleri, o milletlere mensup insanların da ırkçı bir tavır takınmalarına neden olmuştur. Hadis uydurma alanlarından biri, ulusların övülmesi yahut yerilmesi konusudur. Araplar'ın üstünlüğü savunulunca, diğer

506 İbn Sa'd, V, 173; Özel, Ahmet, "Atâ b. Yesâr", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 37-38; Mısıri, s. 64; Sandıkçı, s. 58.

507 İbn Sa'd, V, 174; İbn Kesîr, IX, 272; Mısıri, s. 64; Sandıkçı, s. 58.

508 Mısıri, s. 63; Sandıkçı, s. 59.

509 Bk. İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 464-465; Mısıri, s. 64; Sandıkçı, s. 59.

510 Sandıkçı, s. 82.

511 Bk. İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 455; Sandıkçı, s. 87.

512 Sandıkçı, s. 98.

513 İbn Kesîr, IX, 297-302; Sandıkçı, s. 131.

514 İbn Sa'd, VII, 193; İbn Kesîr, IX, 296, 303-304; Sandıkçı, s. 133; Mısıri, s. 65.

515 Sandıkçı, s. 137.

516 İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 501; Sandıkçı, s. 185.

517 Bk. İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 481; Sandıkçı, s. 138.

518 İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 490; İbn Sa'd, VI, 342; Sandıkçı, s. 224.

519 İbn Sa'd, VII, 477-479; Sandıkçı, s. 306; Mısıri, s. 66.

milletler de bir taraftan onlara akraba olabilmek için hadis uydurma ihtiyacı hissetmişler; diğer taraftan da kendi milletlerini öven hadisler uydurmuşlardır. Bunun için Fârisîler’le Araplar akraba yapılmıştır. Araplar’a akrabalık hakkında nakledilen hadislerden biri şöyledir: “Fârisîler akrabamızdır. Onlar İshak’ın çocuklarıdır.”⁵²⁰ Öte yandan İslâm’a giren herkesin Arap olduğu da Resûlullah’a (s) söylenmiştir.⁵²¹ Oysa Kur’ân-ı Kerim kişilerin babalarına nispet edilmeleri gerektiğini vurgulamış; Hz. Peygamber devrinde Müslüman olan ve Arap olmayan bazı Sahabîler’in ırkları inkâr edilmemiştir.

Hadis uydurma alanlarından biri dillerin övülmesi veya kötülenmesi olmuştur.⁵²² Farslılar kendi dillerinin üstünlüğünü savunmak için bazı hadisler uydurmuşlardır: “Allah kızdığı zaman vahyi Arapça indirdi, razı olduğu zaman Farsça indirdi.”⁵²³ Arapça’nın cennet dili olduğu iddia edildiği gibi Farsça için de benzeri iddialar ortaya atılmıştır. “Cennet ehlinin dili Arapça ve inci gibi olan Farsça’dır.”⁵²⁴

Milletlerin kendi üstünlüklerini Resûlullah’a (s) söyletirme gayreti, şehirlerin faziletiyle ilgili birçok hadisin uydurulmasına da neden olmuştur.⁵²⁵ Burada zikredilen hadislerden hangilerinin Emevîler döneminde uydurulduğunu, hangilerinin Abbasîler döneminde önemli bir etkiye ulaşan Şuûbiyye hareketinin ürünü olduğunu ortaya koyabilmek güçtür. Ancak milletlerin üstünlük mücadelesi, Emevîler dö-

520 Ebû Nu’aym el-İsfahânî (430/1038), *Kitâbü Zikri Ahbâri İsbahân*, Leiden 1931, I, 11.

521 Ebû Nu’aym, I, 9.

522 Cihan, Sadık, “Şuubiye Hareketi ve Uydurma Hadislerle Münasebeti, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI, Erzurum 1986, s. 56.

523 İbnü’l-Cevzî, Ebû’l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî el-Kureşî (597/1200), *Kitâbü’l-Mevzû’ât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, 2. Basım, Dârü’l-Fikr, y.y. 1403/1983, I, 111.

524 Aliyyü’l-Kârî, s. 273.

525 Bk. Kandemir, M. Yaşar, *Mevzû Hadisler*, 3. Basım, Ankara 1984, s. 50.

neminde başladığına göre bu hadislerin Emevîler dönemiyle bağlarının bulunduğunu düşünmek yanlış olmaz kanaatindeyiz.

Burada kişilerin kendi milletlerini övüp, başkalarını yermelerine dair bazı hadislerle değinildi. Elbette İslâm'a kin besleyen, İslâm'dan intikam alma hırsıyla yanıp tutuşan ve zahiren Müslüman görünen, memleketleri fethedilen insanların, sırf İslâm'ın temel inançlarını sarsmak için hadisler uydurmuş oldukları da hatırlatılmalıdır.

Fıkıh ve Mevali

Emevîler döneminde diğer ilim dallarında olduğu gibi fıkıhta da mevalinin etkisi görülmektedir. Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem'in, mevalinin fıkıhtaki etkinliğini ifade etmek üzere şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Abâdile⁵²⁶ öldükten sonra Medine hariç her tarafta fıkıh, mevalinin elindeydi. Yüce Allah, Medine'yi öteki beldelerden ayırarak ona Kureyşli bir fakih nasip etti. Medine fakihî Sa'îd b. el-Müseyyeb, tartışmasız Arap kökenlidir.”⁵²⁷ Daha önce de isimlerini hadisçiler arasında zikrettiğimiz bazı kimseler, aynı zamanda fıkıhçıdır.

- Medine'de Süleyman b. Yesâr (107/725);
- Mekke'de Atâ b. Ebî Rebâh (114/732), Mücâhid b. Cebr (103/721),⁵²⁸ İkrime (150/767);
- Basra'da Hasan el-Basrî (110/728), Muhammed b. Sîrîn (110/729);
- Kûfe'de Sa'îd b. Cübeyr (95/714), Kadı Şureyh (76/695);⁵²⁹

526 Abâdile, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. ez-Zübeyr ve Abdullah b. Amr b. el-Âs şeklinde zikredilen devrinin önemli âlimleridir (Bk. Küçük, Raşit, “Abâdile”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 7).

527 İbnü's-Salâh, s. 362. Krş. Yâkût, Şihâbüddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî (626/1229), *Mu'cemu'l-Büldân*, Beyrut 1986, II, 354; Uğur, s. 224; Mikdâd, s. 221.

528 İbn Sa'd, V, 466-467.

529 İbn Sa'd, VI, 131-145.

- Şam'da Mekhûl (116/734);⁵³⁰
- Mısır'da el-Leys b. Sa'd (165/781);⁵³¹
- Yemen'de Tâvus (106/724).

Hanefî mezhebinin kurucusu, Teymullah b. Sa'lebe'nin mevlası Ebû Hanîfe (150/767) de zikredilmesi gereken mevali âlimlerindendir.⁵³²

Mevalinin fıkıh alanındaki etkilerinden biri muvâlât akdiyle ilgilidir. Velâü'l-Muâvâlât'ı veya Velâü'l-İslâm'ı kabul eden fıkıhçılar olduğu gibi Velâü'l-İtâka'yı caiz görüp diğer velâ şekillerini caiz görmeyenler de vardır. Nitekim İmam Mâlik b. Enes, Velâü'l-İtâka dışındaki velâ çeşitlerini reddetmiştir. İmam Şâfiî de aynı görüştedir.⁵³³ Yine Süfyân es-Sevrî, Davud ez-Zâhirî ve Zeyd b. Sâbit de muvâlât akdinin sahih olmadığı görüşündedirler.⁵³⁴

Muvâlât akdinin reddine dayanak olan rivayetin ravilerinin Hicazlı olduğuna işaret edilerek Hicaz bölgesinde Velâü'l-İslâm'ın bulunmadığı, çünkü burada oturanlarının hepsinin Arap olduğu ifade edilir. Nitekim Velâü'l-İslâm'a cevaz veren hadisin ravisi olan Temîm ed-Dârî Şamlı'dır. Velâü'l-İslâm, çok erken dönemde Şam'da ortaya çıkmıştır.⁵³⁵ Böylece mezheplerin bu görüşlerinin ortaya çıkmasında bölgesel şartların etkisine işaret edilmektedir.

Mevalinin İslâm Hukuku'ndaki en belirgin etkilerinden biri, ne-septe denklik meselesidir. İslâm dini hiçbir ırka üstünlük tanımazken bazı fıkıhçılar, Arap olan bir kadının Arap'la; mevaliden olan kadının ise mevaliden bir erkekle evlenmesi gerektiğini savunmuşlardır. Esasen mesele, sosyal bir yaraya ışık tutması açısından önem-

530 İbn Kesîr, IX, 334.

531 İbn Sa'd, VII, 517.

532 İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 495. Krş. Uzunpostalıcı, Mustafa, "Ebû Hanîfe", *DİA*, İstanbul 1994, X, 131.

533 Bk. Cemâl Cevde, s. 104.

534 Bilmen, IV, 71.

535 Bk. Cemâl Cevde, s. 104-105.

lidir. Anlaşılan odur ki Araplar mevaliden evlendikleri halde, onlara kız vermiyorlardı. Bu, onları kendilerinin aşağısında kabul ettiklerinin bir işaretidir.

Mâlikîler, soyda denkliği kabul etmez.⁵³⁶ Hasan el-Basrî, Süfyân es-Sevrî ve Zâhiriyye mezhebinden İbn Hazm da soyda denkliği kabul etmezler.⁵³⁷ Ancak cumhur (Hanefî, Şafiî, Hanbelîler) soyda denkliği kabul etmektedirler. Hanefîler, soyu sadece Araplar'la evliliğe mahsus kılmışlardır; çünkü soylarını muhafaza etmeye onlar özen göstermiş, onunla övünmüş, onunla birbirlerini yermişlerdir. Ancak Arap olmayanlar, soylarını muhafazaya önem vermemiş ve onu iftihar vesilesi saymamışlardır. Bu nedenle onlarda hürriyet ve İslâm'a itibar edilmiştir. Hanefîler'e göre en doğru olan, yabancı erkek isterse âlim ya da sultan olsun Arap kadına denk olmadığıdır. Nesepte denklik meselesinin mevaliye mensup bir âlim olan Ebû Hanîfe'nin mezhebince kabul edilmesi ilginçtir. Öte yandan denklik meselesi Araplar'ın kendi aralarında da bir düzenlemeye tâbi tutulmuştur: "Cumhur, Nadr b. Kinâne'nin evlâdı olan Kureyş'in soy bakımından diğer Araplar'dan üstün olduklarında ittifak etmişlerdir. Kureyşli bir kadına, ancak kendisi gibi Kureyşli olan bir erkek denk olabilir. Kureyşli erkek ise, her Arap kadınına denktir. Kureyşli olmayan Arap kadınına ise herhangi bir kabileden olan bir Arap denktir. Yalnız Arap olmayan ona denk değildir."⁵³⁸

Sahih olan görüşün Mâlikîler'in görüşü olduğu, cumhurun dayandığı hadisin zayıf olduğu, Kureyş'i diğer Araplar'a, Araplar'ı

536 Zuhaylî, IX, 193.

537 Bilmen, II, 72.

538 Zuhaylî, IX, 193-194. Zuhaylî, Cumhûrîun delili olarak şu hadisi zikreder: "Araplar birbirlerine denktirler, kabile kabileye, adam adama. Mevâli de birbirlerine denktirler, kabile kabileye, adam adama; yalnız dokumacı ve hacamatçılar bunun dışındadırlar."

Acemler'e üstün sayma anlayışının doğru olmadığı ve sünnetten hiçbir şeyin buna delâlet etmediği belirtilmektedir.⁵³⁹ Daha önce Hz. Peygamber döneminde mevalinin durumunu anlatırken mevaliden bazı kimselerin Arap kadınlarla yaptıkları evliliklerden bahsetmiştik.

Kıraat ve Mevali

Yedi kıraat imamından üçü, Âsım b. Ebi'n-Necûd (127/745),⁵⁴⁰ Hamza ez-Zeyyât (156/773) ve Ali b. Hamza el-Kisâî (189/805?)⁵⁴¹ mevalidendir. İmam Âsım, Esed b. Huzeyme kabilesinin kollarından olan Cezîme (Cüzeyme)oğulları'nın mevlası,⁵⁴² el-Kisâî ise Benû Esed'in mevlasıdır.⁵⁴³ Yahya b. Vessâb el-Kûfî (103/721-2) ve Yahya b. el-Hâris ez-Zimârî (145/762) de isimlerini zikretmek istediğimiz diğer kıraat âlimleridir.⁵⁴⁴

Tefsir ve Mevali

Emevîler döneminde tefsir alanında çalışmalar yapan önemli simaların büyük bir kısmı mevalidendir. Daha önce de hadisçilerden bahsederken bazılarının isimlerini zikrettiğimiz Atâ b. Ebî Rebâh, Tâvûs b. Keysân, Mücâhid b. Cebr, Sa'îd b. Cübeyr, İkrime, Amr b. Dînâr (126/743-4),⁵⁴⁵ Meymûn b. Mihrân,⁵⁴⁶ Vehb b. Münebbih (116/734) ve Vâsıl b. Atâ (132/749) mevali müfessirlerdendir.⁵⁴⁷

Ahmed Emîn, tâbiîn devrinde Yahudi ve Hristiyanlardan Müslüman olanlar çoğaldığı için tefsirlerin İsrailiyat ve Nasrâniyât ile ala-

539 Bk. Zuhaylî, IX, 194.

540 İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 530; İbn Sa'd, VI, 320-321.

541 İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 529; Kal'acî, Muhammed Ravvâs, *Mevsû'atu Fıkh İbrahim en-Nahâî Asruh ve Hayâtuh*, Mekke 1979, I, 48.

542 Sarı, Mehmet Ali, "Âsım b. Behdele", *DİA*, İstanbul 1991, III, 475.

543 Ben Cheneb, Moh., "Kisâî", *İA*, İstanbul 1993, VI, 824.

544 İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 529, 530.

545 İbn Sa'd, V, 479-480.

546 Bk. Yiğit, "Emevîler", *DİA*, XI, 97.

547 Bk. Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1991, III, 152.

bildiğine dolduğunu söyler. İsrailiyat'ın önemli ravilerinden birisi Vehb b. Münebbih'tir. Nasraniyât'ın önemli nâkili ise İbn Cüreyc'tir (149/766).⁵⁴⁸

Tarih ve Mevali

Meğâzî'yle ilgili bir eser yazdığı söylenen Yezîd b. Rûmân (130/747) Zübeyroğulları'nın mevasıdır.⁵⁴⁹ Bir başka meğâzî yazarı olan Ma'mer b. Râşid (153/770), Ezd'in kollarından biri olan Benû Haddân'ın mevasıdır.⁵⁵⁰ En eski sîret yazarlarından olan Muhammed b. İshâk (151/768), Kays b. Mahreme b. Abdülmuttalib b. Abdümenâf'ın mevası olup dedesi Aynü't-Temr esirlerindendir.⁵⁵¹

İsrailî rivayetleriyle bilinen, hem tefsir hem de tarih kitaplarında kendisinden çokça yararlanılmış olan Ka'b el-Ahbâr, aslen Yemenli Yahudiler'dendir. Ka'b, Hz. Osman döneminde vefat etmiştir (32/652).⁵⁵² İsrailiyat'la ilgili rivayetleriyle tanınan bir başka kişi de Vehb b. Münebbih'tir. Vehb de aslen Farşlı, Yemen kökenli bir Müslümandır.

Arap Şiiri ve Mevali

Arap şiirinde mevalinin kendisini göstermesi fazla gecikmemiştir. Mevaliden olan şairlerin ilk dönemlerdeki siyasî hâdiselerin içerisinde çoğu zaman muhalefet hareketlerine destek olduklarını görüyoruz. Mesela İsmail b. Yesâr Zübeyrî iken, Amr b. el-Husayn Haricîler'i desteklemekteydi. İbnü'l-Mevlâ ise Şîa'nın şairlerindendi. Diğer taraftan el-Hüseyn b. Mutîr ile Yezîd b. Dabba Ümeyyeoğulları'nın

548 Bk. Ahmed Emîn, s. 304-305.

549 Sezgin, Fuat, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, Arapça'ya çev. Mahmûd Fehmî Hicazî, Fehmî Ebü'l-Fadl, Kahire 1977-1978, I, 455.

550 Sezgin, I, 464.

551 Bk. İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 491.

552 İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 430.

şairlerindendir.⁵⁵³ Yine Sudeyf, Hâşimoğulları'nın, Şebîb ve Ebü'l-Abbâs el-A'mâ Ümeyyeogulları'nın tarafını tutuyorlardı.⁵⁵⁴

Hem Emevî dönemini hem de Abbasî dönemini idrak eden şairlerden biri, Beşşâr b. Bürd'dür (167/784).⁵⁵⁵ Beşşâr, Emevîler'in Irak'taki valilerinden Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz, Yezîd b. Ömer b. Hübeyre, Süleyman b. Hişâm b. Abdülmelik ve Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî'yi methetmiştir. Muhammed b. Mervân da methettiği Emevîler'dendir.⁵⁵⁶

Arap Diliyle İlgili Çalışmalar ve Mevali

Arap dili üzerine çalışmalar yapan ve Arap dilbilgisi konusunda ekol sayılan Sîbeveyh (180/796?) mevalidendir. Emevî iktidarının sonu ve Abbasî döneminin başında yetişmiş olan Ma'mer b. el-Müsennâ (210/825?), Haricî olduğu söylenen, lügat, edebiyat ve nahiv konusunda eser veren mevaliden birisidir.⁵⁵⁷

Musikî ve Mevali

Müslümanlar arasında musikî sanatını icra edenler de mevalidendi. Musikî ve şarkıcılığın mevalinin elinde olduğu tartışılmaz bir husustur. Şarkının babası olarak bilinen Medineli Tuvays (92/711)⁵⁵⁸ ve ondan sonra gelen İbn Süreyc mevalidendir. İbn Süreyc, İran'ın ud geleneğini Arap musikîsine sokan kimse olarak bilinir. Ayrıca o, musikî icra edilirken özel bir çubuğun, idare eden şef tarafından kul-

553 Bk. Hûfî, s. 488.

554 Hüseyin, s. 249.

555 el-İsfahânî, Ebü'l-Ferec (356/967), *el-Eğânî*, thk. Abd A. Ali Mehamnâ, Beyrut 1407/1986, III, 127; Fârûk Ömer Fevzî, "Beşşâr b. Bürd ve Siyâsetü As-rih", *el-Mevrid*, cilt: 16, sayı: 1, Bağdat 1987, s. 75. Ayrıca bk. Muhtar, Cemal, "Beşşâr b. Bürd", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 8.

556 Fârûk Ömer Fevzî, s. 76.

557 Ahmed Emîn, s. 380.

558 Tuvays hakkında bilgi için bk. İsfahânî, III, 28-45; IV, 219-223.

lanılması âdetini ilk getiren şahıs olarak da görülür.⁵⁵⁹ İbn Süreyc, Hişâm'ın hilafetinde ölmüştür.⁵⁶⁰

Bir başka önemli şarkıcı, babası siyahî olan Ma'bed b. Vehb'tir (125/743).⁵⁶¹ Musikîye dair bir eser yazan ve Arap şarkılarının ilk derleyicisi olan Yunus el-Kâtib, ez-Zübeyr b. el-Avvâm veya Amr b. ez-Zübeyr'in mevasıdır. Yunus, Medine'de kâtiplik yaptığı için kendisine bu lakap verilmiştir.⁵⁶²

Bunlardan başka İbn Misceh,⁵⁶³ el-Garîd (95/714),⁵⁶⁴ İbn Muhriz,⁵⁶⁵ Cemîle (125/743),⁵⁶⁶ İbn Âişe⁵⁶⁷ ve şair-şarkıcı Ebû Sa'îd⁵⁶⁸ gibi mevaliden olan şarkıcıların adını burada zikretmekle yetinelim.

Gelenekler ve Mevali

Arap olmayan unsurlar Müslüman olduktan sonra, Arap âdet ve geleneklerinden etkilendikleri gibi, Araplar da mevalinin bazı geleneklerini alarak kültürlerinin bir parçası haline getirmişlerdir. Kuşkusuz, milletlerin etkileşimi karşılıklıdır.

Araplar'ın mevaliyle olan etkileşimleri bölgeden bölgeye farklılık arz etmektedir. Söz gelimi İran bölgesinde Farslar'ın etkisi görülebilirken, Kuzey Afrika'da Berberîler'in etkisi uzun süre devam etmiştir.

559 Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1989, II, 423. İbn Süreyc ve şarkıları hakkında geniş bilgi için bk İsfahânî, I, 243-311.

560 Brockelmann, Carl (1956), "İbn Süreyc", *İA*, İstanbul 1993, V/2, 825.

561 İsfahânî, I, 43; Farmer, H. G., "Mâbed", *İA*, VII, İstanbul 1993, VII, 120.

562 Farmer, H. G., "Yûnus Kâtib", *İA*, İstanbul 1986, XIII, 437; İsfahânî, IV, 390 vd.

563 İsfahânî, III, 273.

564 İsfahânî, II, 353.

565 İsfahânî, I, 363.

566 Bk. İsfahânî, VIII, 195-243; Hitti, II, 423-424.

567 İsfahânî, II, 195; Hüseyin, s. 248.

568 İsfahânî, IV, 324.

Kaynaklarımızda belirtildiğine göre Araplar, mevalinin kutladığı, kendilerine has bayramlarda onlarla beraber kutlamalara katılıyorlardı. Buna örnek olarak Araplar, Acemler'in bahar başında kutladığı Nevruz ve kışın başında kutlanan Mihricân bayramı etkinliklerine katılıyorlar ve birbirlerine hediyeler veriyorlardı. Üstelik bu bayramlar mevalinin eski dinî bayramlarıdır.⁵⁶⁹

Araplar'la mevalinin bir arada yaşamasının getirdiği sonuçlardan birisi de günlük hayatta karşılaşılan pek çok âdetin Araplar'a geçmesidir. Bunlar yiyecek, içecek, giyim, sohbet toplantıları, törenler, musikî ve şarkılarda kendini göstermektedir.⁵⁷⁰

Araplar, mevaliyle karşılaştıktan sonra birçok yemek çeşitleri, yemek kapları, edevatı ve yemek adlarına muttali oldular. Tatlı ve hamurlu yiyeceklerin birçok çeşidini öğrendiler. Bunu gösteren önemli delillerden biri, bunlarla ilgili kelimelerin büyük çoğunluğunun Farisî kaynaklı olmasıdır.⁵⁷¹

Araplar'ın mevalinin gelenek ve göreneklerinden etkilenmesi, onlarla münasebetleri vasıtasıyla olabildiği gibi, mevaliden evlendikleri kadınlar ve cariyeler vasıtasıyla da olmuştur.

İsyanlar ve Mevali

Mevalinin muhalefet hareketleri tarafından gerçekleştirilen birçok isyanda yer aldığını görüyoruz. Devletin imkânlarının büyük ölçüde Araplar tarafından kullanılmasını sağlayan uygulamalar ve haksız vergilendirme sistemi⁵⁷² mevalinin Haricîler ve Şiîler gibi muhalefet hareketlerine destek vermelerine yol açtı. Mevali; Muhtâr es-Sekafi, Abdurrahman b. el-Eş'as ve Yezîd b. Mühelleb gibi kimselerin Emevî

569 Mikdâd, s. 210.

570 Mikdâd, s. 210.

571 Bk. Mikdâd, s. 210-211.

572 Vagleri, I, 103.

Devleti'ni yıkmaya yönelik isyanlarına katıldı.⁵⁷³ Özellikle İran asıllı mevali, Ehl-i Beyt tarafından gerçekleştirilen isyanlara büyük destek verdiler.⁵⁷⁴

Kişi Şîî olduğunda mevlaları Şîî, Haricî olduğunda mevlaları Haricî, Ümeyyeoğulları'nı desteklediğinde mevlaları Ümeyyeoğulları'nı destekliyordu.⁵⁷⁵ Ancak bu genel bir kural olmayıp istisnaları vardı.

Emevîler döneminde ortaya çıkan hizipler, hilafet ve devlet anlayışı çerçevesinde ortaya çıkmıştı. Hiziplerin liderliği hep Araplardaydı ve bütün dönemler boyunca da böyle kaldı. Bu, önemli bir hususu teyit eder ki o da Emevîler döneminde ortaya çıkan ayaklanmaların Arap ayaklanmaları olduğu, mevalinin ise bu ayaklanmalara antlaşmalı oldukları kimseler ile ya da onların reisleri olan siyasî hizip liderleri ile birlikte katıldıklarıdır. Doğuda mevalinin kendi bayrakları altında veya kendi inisiyatifleriyle giriştikleri, anılmaya değer bir ayaklanma yoktur.⁵⁷⁶ Ancak Kuzey Afrika'da devleti uzun süre meşgul eden ve liderliğini mevalinin yaptığı bazı isyanlara rastlıyoruz.

Mevalinin isyanlara destek vermelerini sadece ırk faktörüne bağlamak doğru değildir. Etkenler arasında mezhep ihtilafları, bölgesel farklılıklar ve çeşitli sosyal sıkıntılar da vardı.⁵⁷⁷ Mevalinin isyanlara katılımının dinî, ictimâî, siyasî, iktisadî sebeplerinin bulunduğu söylemek mümkündür. Ancak mevalinin isyan hareketlerine katılımı, ırkçı bir zeminde oluşmamıştır. Denebilir ki mevalinin büyük destek verdiği isyanlar sırasında daha çok dinî motifler, Kur'ân ve sünnete çağrı ve Müslümanların eşitliği konuları işlenmiştir. Onların Haricî isyanlarına destek vermeleri de Haricîler'in söylemlerinden kaynaklanmaktadır.

573 Hasan İbrahim Hasan, II, 250.

574 Hasan İbrahim Hasan, II, 298.

575 Mikdâd, s. 265.

576 Durî, s. 64.

577 Yiğit, "Emevîler", *DİA*, XI, 101.

Şîî İsyânlarında Mevali

Muhtâr es-Sekafî'nin İsyânında Mevali

Irak'ta ilk Şîî ayaklanmalarından birisini çıkaran Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafî'nin ayaklanmasında mevalinin önemli desteği vardı. Abdullah b. Mutî'in valiliği sırasında Muhtâr, yeni ayaklandığı sıralarda 300 süvari ve 600 piyadeden meydana gelen bir birliği Nu'aym b. Hübeyre'nin komutasında Şebes b. Rib'î'ye karşı gönderdi. Aralarında meydana gelen çatışmada Nu'aym hayatını kaybetti. Adamlarından yakalananlardan Arap olanların serbest bırakıldığı, mevaliden olanların öldürüldüğü rivayet edilir.⁵⁷⁸ Eğer doğru ise bu tatbikatı anlamak mümkün değildir. Acaba Araplar'ı öldürmenin bazı kabilelerle düşmanlığa sebep olup kan davalarına yol açacağından mı korkuluyordu?

Mus'ab ile yaptığı savaşta Muhtâr, mevaliyi ordusunda komutaya kadar getirdi. Büceyle'nin mevlası Râşid'i 3.000 kişiyle Ubeydullah b. el-Hur el-Cu'fî'ye,⁵⁷⁹ Büceyle'nin mevlası Zirbiyâ'yı Şemir b. Zi'l-Cevşen'in de içinde bulunduğu Hz. Hüseyin'in katillerine karşı 100 süvarinin komutasında gönderdi.⁵⁸⁰ Yine Kûfe'de şurtasının başına Büceyle'nin mevlası Ebû Amre Keysân'ı görevlendirdi.⁵⁸¹ Bununla birlikte Muhtâr'ın gönderdiği valiler Arap olduğu gibi⁵⁸² komutanlarının büyük bir kısmı Araplar'dan meydana geliyordu.

Muhtâr'ın ordusu Mus'ab b. ez-Zübeyr karşısında hezimete uğrayınca Kûfeliler, Muhtâr'dan ve mevaliden intikam alabilmek için

578 Bk. Taberî, VI, 25; İbnü'l-Esîr, IV, 221.

579 ed-Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud (282/895), *el-Ahbârü't-Tivâl*, thk. Abdülmun'im Âmir, Kahire 1960, s. 298. Krş. Mikdâd, s. 274.

580 Dîneverî, s. 301. Krş. Mikdâd, s. 274. Taberî'de Zirbiyya (Taberî, VI, 52), İbnü'l-Esîr'de Zerbâ (İbnü'l-Esîr, IV, 236) şeklinde ismi verilen bu kişinin Muhtâr'ın kölesi olduğu ifade edilmektedir.

581 Dîneverî, s. 292. Krş. İbnü'l-Esîr, IV, 227; Mikdâd, s. 274.

582 Bk. İbnü'l-Esîr, IV, 227.

harekete geçtiler. Mus'ab da onlara cesaret verip teşvik etti. Bunun sonucunda meydana gelen savaşlarda çok kimse öldü ve ekseriyeti mevaliden meydana gelen Muhtâr'ın taraftarlarından pek çoğu Mus'ab'a teslim oldu. Fakat Mus'ab, teslim olanları kılıçtan geçirdi. Onun bu tavrı, Abdullah b. Ömer tarafından eleştirilmiştir.⁵⁸³ Mus'ab'ın bu olayda mevaliden öldürdüğü insan sayısı Abdullah b. Ömer ile Mus'ab'ın konuşması sırasında 7.000 kişi olarak geçerken⁵⁸⁴ başka bir rivayette 6.000 rakamı verilmektedir.⁵⁸⁵

Muhtâr, isyanında mevaliden önemli destek almakla birlikte mevali ile Araplar arasındaki çıkar çatışması, kendisi için bazı güçlükler de doğurmuştur. Mevali, onu Araplar'ın tarafını tutmakla suçlarken, Araplar da mevalinin ganimetlerden herhangi bir pay almasına karşı çıktılar.⁵⁸⁶ Bununla birlikte Muhtâr'ı hareketin başında destekleyen mevalinin sayısı 500'den fazla değilken, onların sayıları gün geçtikçe artmıştır.⁵⁸⁷ Öyle ki Muhtâr es-Sekafî'nin isyanına destek olanların ekseriyeti mevaliden meydana geliyordu. Bazı kaynaklara göre Muhtâr'la bulunan mevalinin sayısı 40.000 kişi civarındaydı.⁵⁸⁸

Araplar, mevalinin kendileri için savaşmalarını iştirilmemiş, yakışsız bir şey addediyorlardı.⁵⁸⁹ Nitekim -daha önce de zikrettiğimiz gibi- Kûfeliler Muhtâr'a, "Bizim mevalimize yöneldin. Oysa onlar ve bütün bu şehirler Allah'ın bize verdiği bir feydir. Mükâfat umarak ve şükür için onlara hürriyetlerini verdik. Sen bunu onlar için yeterli görmeyerek kendilerini feyimize ortak ettin." demişlerdir.⁵⁹⁰

583 Taberî, VII, 113. Krş. *DGBİT*, II, 497-498.

584 Taberî, VI, 113; İbnü'l-Esîr, IV, 278.

585 Taberî, VI, 116; İbnü'l-Esîr, IV, 278.

586 Watt, Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. R. Fırlı, Ankara 1981, s. 54.

587 Wellhausen, Julius (1917), *İslâmiyetin İlk Devrinde Dinî- Siyasî Muhalefet Partileri*, çev. F. Işıltan, Ankara 1989, s. 131.

588 Dîneverî, s. 300. Krş. Mikdâd, s. 274.

589 Wellhausen, *Muhalefet Partileri*, s. 130.

590 Taberî, VI, 44; Mikdâd, s. 249.

Kûfe'nin ileri gelenleri, Şebes b. Rib'î'ye, "Muhtâr'ın kendi nı-
zalarıyla başlarına geçmediğini, mevlalarını bineklere bindirip fey-
lerini onlara verdiğini" söyleyerek şikâyetlerini bildirdiler. Bunun
üzerine Şebes, Muhtâr'la görüşerek eşrafın mevalinin feye ortak ol-
ması meselesini kendisine iletti. Muhtâr ona, mevlalarını bırakıp
feyi kendilerine vermesi halinde onunla birlikte Ümeyyeogulları'na
ve İbnü'z-Zübeyr'e karşı savaşacaklarına dair yemin edip kendisine
güvence verip vermeyeceklerini sordu. Şebes, Muhtâr'ın söyledik-
lerini arkadaşlarına ileteceğini söyledi ve bir daha Muhtâr'ın yanına
gidip meseleyi açmadı. Arkadaşlarıyla yaptığı görüşmede Muhtâr'a
karşı savaşmak hususunda görüş birliğine vardılar.⁵⁹¹ Bu da gösteri-
yor ki Muhtâr'ın, onlara feyden pay vermek suretiyle mevaliyi ken-
disine bağlama planı, Kûfe'de oturan Araplar'a güvenmemesinden
kaynaklanmaktadır. Bunda haksız da değildir.

Wellhausen, Muhtâr'ın isyanının başka önemli bir yönüne par-
mak basmaktadır: "Aşın Şiîliğin mevaliye aktarılması, dünya ça-
pında önemli bir olaydı. Muhtâr, belki Şiî mevaliyi hazır bulmuştu;
ama bunları eyere oturtan ve eyleme sokan o idi."⁵⁹²

Zeyd b. Ali ve Mevali

Zeyd b. Ali, Emevî iktidarının sonuna doğru Kûfe'de, Kûfelilerin
kendisini teşvik etmesiyle isyan etti.⁵⁹³ Başlarda etrafında binlerce kişi
toplanmış; ancak kısa sürede dedesini yalnız bıraktıkları gibi onu da
yalnız bırakmışlardı. Neticede Kûfe valisi Yusuf b. Ömer'in kuvvet-
leri, Zeyd b. Ali'yi öldürdü (122/740).⁵⁹⁴

591 İbnü'l-Esîr, IV, 231.

592 Wellhausen, *Muhalefet Partileri*, s. 155.

593 Zeyd b. Ali'nin isyan nedeni için bk. Taberî, VII, 160 vd.

594 Taberî, VII, 167-169, 180-186. Ayrıca bk. Abdüllâtîf, s. 486-488.

Zeyd'in oğlu Yahya, kaçarak Horasan'a gitti.⁵⁹⁵ Orada önemli destek buldu. Önce tutuklandı sonra Velîd b. Yezîd'in emri üzerine serbest bırakıldı. Ancak Nasr ile aralarında meydana gelen savaşta yenilerek hayatını kaybetti (125/743).⁵⁹⁶ Yahya'nın bir mevla tarafından atılan bir okla öldüğü söylenir.⁵⁹⁷

Zeyd b. Ali'nin ayaklanması sırasında mevaliden kendisine destek olan önemli sayıda insan vardı.⁵⁹⁸ Zeyd ayaklandığında biati, Allah'ın Kitabı ve Elçisi'nin sünnetine bağlılık, zayıfları savunma, atıyyesi kesilenlere yeniden atıyye bağlama, hak edenler arasında feyi âdil bir şekilde bölüştürme, uzak yerlerdeki mücahitleri memleketlerine geri getirme ve Peygamber sülalesini koruma esasları üzerine dayanıyordu. O, kitap ve sünnete, adaleti gerçekleştirmek ve zayıfları korumak için çağırıyordu.⁵⁹⁹ Kanaatimizce biat metninde belirtilen hususlar, mevaliden ziyade, devlete muhalif oldukları için Irak valileri tarafından hakları elinden alınan kimselerin haklarını iadeye yönelikti. Doğal olarak bu haklardan mevalinin de istifade etmesi mevzubahisti.

Abdullah b. Muâviye ve Mevali

Emevîler'in son döneminde ortaya çıkan ayaklanmalardan biri de Abdullah b. Muâviye'nin ayaklanmasıdır. Tam adı Abdullah b. Muâviye b. Abdullah b. Ca'fer b. Ebî Tâlib'dir. Abdullah, vali Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz'i ziyaret etmek için⁶⁰⁰ Kûfe'ye gitti

595 Taberî, VII, 189.

596 Bk. Taberî, VII, 228-230.

597 Taberî, VII, 230.

598 Cemâl Cevde, s. 163.

599 Durî, s. 67. Krş. Taberî, VII, 172; Wellhausen, Muhalefet Partileri, s. 158.

600 Onat, Hasan, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği*, Ankara 1993, s. 134.

(127/744).⁶⁰¹ Önceleri validen ilgi görmüş ve kendisine tahsisat bağlanmış; ancak problem çıkarabileceği endişesiyle hapsedilmiş; daha sonra vali, Mervân b. Muhammed'e karşı onun desteğini sağlamak amacıyla tahsisatını arttırmıştır.⁶⁰²

Abdullah, Kûfe'deki Şiîler'in kendisini isyana teşvik etmesi üzerine ayaklandı. Bu sırada vali Abdullah b. Ömer, Hîre'de bulunuyordu. Rivayete göre Abdullah'ı isyana teşvik edip mescitte Abdullah b. Muâviye adına biat alan kişi Benû İcl'in mevlası Hilâl b. Ebi'l-Verd idi.⁶⁰³ Vali, isyancıların üzerine yürüyüp onlardan birçok kimse hayatını kaybedince Abdullah ve taraftarları savaş alanını terk ederek Kûfe'deki iç kaleye sığındılar. Daha sonra şehri terk etmeleri şartıyla kendilerine emân verildi.⁶⁰⁴

Abdullah, yanındakilerle birlikte İran'a giderek Hulvân, Kûmis, İsfahân, Rey ve İstahr şehirlerine hâkim oldu.⁶⁰⁵ Burada hâkimiyetini pekiştirerek kendi adına para bastı.⁶⁰⁶ Mervân b. Muhammed, iktidarı ele geçirdikten sonra komutanlarından Âmir b. Dubâra'yı Abdullah'a karşı gönderdi. Aralarında meydana gelen savaşta Abdullah'ın yenilmesi üzerine Horasan'a kaçtı (129/746-7).⁶⁰⁷ Burada Abbasîler adına faaliyet gösteren Ebû Müslim'den yardım beklerken hapsedildi; bir süre sonra da öldürüldü.⁶⁰⁸ Abdullah da mevaliden önemli destek almıştır.⁶⁰⁹

601 Taberî, VII, 302.

602 Fiğlalı, Ethem Ruhi, "Abdullah b. Muâviye", *DİA*, İstanbul 1988, I, 118-119.

603 Bk. Taberî, VII, 305.

604 Taberî, VII, 308-309; Fiğlalı, "Abdullah b. Muâviye", *DİA*, I, 119.

605 Taberî, VII, 371. Ayrıca bk. Fiğlalı, "Abdullah b. Muâviye", *DİA*, I, 119.

606 Fiğlalı, "Abdullah b. Muâviye", *DİA*, I, 119.

607 Taberî, VII, 373.

608 Fiğlalı, "Abdullah b. Muâviye", *DİA*, I, 119. Ayrıca bk. Zetterstéén, K. V., "Abdullah", *İA*, İstanbul 1993, I, 36; Wellhausen, *Muhalefet Partileri*, s. 162.

609 Bk. Wellhausen, *Muhalefet Partileri*, s. 162; Fiğlalı, "Abdullah b. Muâviye", *DİA*, I, 119.

Haricîler ve Mevali

Emevî Devleti'nin kuruluşundan itibaren mevalinin Haricî isyanlarına destek verdiğini biliyoruz. Hatta az da olsa mevaliden bazıları lider olarak da isyanlara katılmışlardır. Mevalinin liderlik yaptığı isyanlar, şunlardır:

Doğudaki İsyenlar

Muğîre b. Şu'be'nin Kûfe valiliğı sırasında Ebû Leylâ isimli birisi mescitte "Lâ hukme illa lillah" diyerek isyan etmiş; kendisine mevaliden 30 kişi tabi olmuştu. Muğîre, onun peşine Ma'kıl b. Kays'ı göndermiş ve Kûfe'nin Sevâd'ında öldürölmüşlerdi (42/662).⁶¹⁰

43 (665) yılında Hâris b. Ka'boğulları'nın mevlası olan Ebû Ali, mevaliden bir grupla birlikte isyan etti. Vali onlara karşı Büceyle kabilesinden birisinin komutasında askerî birlik gönderdi. Bâduryâ'da karşılaşan taraflar arasında meydana gelen çatışmada Haricîler'in tamamı öldüröldü.⁶¹¹

Kuzey Afrika'daki İsyenlar

Berberîler, Kuzey Afrika valilerinin kendilerine yaptıkları baskıdan dolayı muhalefet hareketlerine destek olmakta gecikmemişlerdir. Kuzey Afrika'da ortaya çıkan isyanlardan biri, Meysere'nin isyanıdır. Meysere'nin isyan sebebinin, Ubeydullah b. el-Habhâb'ın İfrıkıyye valiliğı sırasında Tanca valisi Ömer b. Abdullah el-Murâdî'nin, halkı itaat altına almak için zulüm yapması gösterilir. Öte yandan Mağrib valileri, halifelere hoşlandıkları Berberî kızlarını gönderirlerdi.

610 el-Belâzürî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahya (279/892-3), *Ensâbü'l-Eşrâf*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttp, No: 597-598, I, 382b; İbnü'l-Esîr, III, 412-413. Krş. Demircan, Adnan, *Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 1993, s. 89; Akyüz, s. 31; Mikdâd, s. 284-285.

611 Ya'kübî, II, 221. Krş. Akyüz, s. 31.

Bu dönemde talep edilen sayıda kız göndermek için zalimce bir politika izlenmişti.⁶¹²

Berberî bir kabileden olan⁶¹³ Meysere, 122'de (740) Hişâm b. Abdülmelik'in İfrikıyye valisi Ubeydullah b. el-Habhâb'a karşı ayaklanarak Tanca'ya vali olarak atanan⁶¹⁴ Ömer b. Abdullah el-Murâdî'yi öldürdü.⁶¹⁵ Daha sonra Sus şehrini ele geçirerek burasının valisini de öldürdü. Bunun üzerine eyalet valisi Ubeydullah, daha önce Sicilya'ya gönderilen komutanı Habîb b. Ebî Abde (Ubeyde)'yi geri çağırıldı. Tanca yakınlarında iki taraf arasında çatışmalar meydana geldi.⁶¹⁶ Meysere, kendi adamları tarafından öldürülünce Haricîler, Meysere'nin yerine yine Berberî olan Hâlid b. Humeyd ez-Zenâtî'yi getirdiler. Gazvetü'l-Eşrâf denilen savaşta Hâlid b. Humeyd, Araplar'ı pusuya düşürerek önde gelenlerden birçok kimseyi öldürdü.⁶¹⁷ Daha sonra Hişâm, Ubeydullah b. el-Habhâb'ı görevinden azlederek yerine Külsûm b. İyâd'ı görevlendirdi. Subû vadisinde meydana gelen savaşta Külsûm dâhil birçok kimse hayatını kaybetti.⁶¹⁸

Bu gelişmeler sırasında isyan eden bir başka Haricî Suriye koluna mensup olan Ukkâşe b. Eyyûb en-Nefzâvî'dir.⁶¹⁹ Ukkâşe'nin adamlarının Berberî Zenâta kabilesinden meydana geldiğini görüyoruz. Onun ayaklanmasına paralel olarak gelişen bir başka isyan hareketi de Hevvâre kabilesine mensup olan Abdülvâhid b. Yezîd el-Hevvârî'nin başlattığı isyandır. Ukkâşe ile Abdülvâhid, Ümeyyeoğulları'nın valisi

612 İbn İzârî el-Merrâkuşî (VIII/XIV), *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. G. S. Golin, E. Levi-Provençal, 3. Basım, Beyrut 1983 (Leiden 1948-1951 tarihli basımından offset), I, 51-52.

613 Abdürrâzık, Mahmûd İsmail, *el-Havâric fî Bilâdi'l-Mağrib*, 2. Basım, Dârü'l-Beydâ (Fas) 1406/1985, s. 63.

614 İbn Haldûn, VI, 156.

615 İbn İzârî, I, 52; İbn Haldûn, VI, 156.

616 İbn İzârî, I, 52-53; İbn Haldûn, I, 156.

617 İbn İzârî, I, 53; İbnü'l-Esîr, V, 192; İbn Haldûn, IV, 424.

618 Demircan, s. 161.

619 Abdürrâzık, s. 69.

Hanzale b. Safvân el-Kelbî'ye karşı birlikte hareket ettiler. Haricîler, başlarda üstünlük sağlayıp bazı savaşları kazanmışlarsa da daha sonra meydana gelen savaşlarda önce Ukkâşe yakalanıp cezalandırılmış; başka bir çarpışmada da Abdülvâhid hayatını kaybetmiştir. Bu son savaşta Haricîler'den 180.000 kişinin öldürüldüğü söylenmektedir.⁶²⁰

Abdullah b. ez-Zübeyr ve Mevali

Emevîler döneminin önemli hareketlerinden biri, Hicaz bölgesinde bir süre halife olarak tanınan, hatta Mervân b. el-Hakem'in hilafete gelişinden önce İslâm dünyasının büyük bir kısmına hâkim olan Abdullah b. ez-Zübeyr'di. İbnü'z-Zübeyr'in idaresini Arap unsuruna dayandırdığı ve mevaliyi ihmal ettiği söylenir. Nitekim mevalinin Muhtâr'ı desteklemesinin sebeplerinden biri olarak Abdullah'ın mevaliyle ilgili politikası gösterilmektedir.⁶²¹ Hatta mevaliyi ihmali, başarısızlığın sebebi olarak da gösterilmiştir.⁶²² Ancak Abdullah'ın Araplar'ı kayırmaya yönelik bir politikası olmadığı gibi, mevaliye karşı olumsuz bir tatbikat içinde olmadığı da açıktır. Öte yandan onun hareketi Hicaz'da geliştiği ve doğal olarak bu bölge mevalinin az yaşadığı bir yer olduğu için hareket içinde mevalinin fazla bir etkisi görülmemektedir.

Abdurrahman b. el-Eş'as ve Mevali

Emevîler döneminde meydana gelen önemli isyanlardan birisi, Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as tarafından başlatılan isyandır. Abdurrahman, başta Haccâc b. Yusuf es-Sekafî'nin Hindistan yakınlarındaki Sicistân bölgesinde valisi iken daha sonra ona karşı isyan etmiştir.

620 Bk. Demircan, s. 163-164.

621 Bk. Mikdâd, s. 289-290.

622 Bk. Mikdâd, s. 290.

Dedesi el-Eş‘as b. Kays, Kinde kabilesi mensuplarıyla Resûlullah’ın (s) yanına gitmiş ve Müslüman olmuş; ancak daha sonra irtidat etmişti. Ridde savaşları sırasında esir edilip Hz. Ebû Bekir’e gönderildi. Ebû Bekir, pişmanlığını kabul ederek onu kız kardeşi Ümmü Ferve ile evlendirdi. Bundan sonra birçok sefere katıldı ve hilafet mücadelesi sırasında Hz. Ali’nin yanında yer aldı. Vefatına kadar Hz. Ali’ye ve onun vefatından sonra Hz. Hasan’a sadakatten ayrılmadı. Tahkim sürecinde Hz. Ali’ye tahkimi kabul ettirmek için takındığı tutumdan dolayı Şiîler, onun hain olduğu kanaatinde idirler.⁶²³ Abdurrahman’ın babası Muhammed b. el-Eş‘as, Hz. Peygamber döneminde dünyaya geldi. İbnü’z-Zübeyr tarafından Musul’a vali olarak gönderildi. Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafî’nin mevaliye yakınlık duymasına karşı çıkanlardan birisidir.⁶²⁴

Abdurrahman, Haccâc’ın valiliği döneminde Haricîler’e karşı savaşlara katıldı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Haccâc daha sonra onu Sicistân’a vali olarak gönderdi. Buradaki önemli görevi Zâbulistan hâkimi Türk hükümdarı Rutbil ile savaşıyordu. Çünkü bu hükümdar vergi ödemeyi reddediyordu. Abdurrahman, Rutbil’e karşı görevini başarıyla yerine getirdi. Rutbil, Abdurrahman’ın ordusu karşısında direnemeyip geri çekilince Abdurrahman, bölgedeki yerleşim merkezlerini fethetti. Ancak Abdurrahman’ın ordusu, hiç tanımadıkları topraklara ulaşınca, daha ileri gitmek istemeyip bir yıl sonra bölgeyi tanıyıp öylece fethetmek istedi.⁶²⁵ Haccâc ile Abdurrahman arasındaki ihtilaf bundan başladı.⁶²⁶

623 Eş‘as b. Kays hakkında bilgi için bk. Çubukçu, Asri, “Eş‘as b. Kays”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 455-456.

624 Abdülmun‘im Mâcid, II, 155.

625 Bk. Ağrakça, Ahmed, *Emevîler Döneminde Kıyamlar*, Gözden Geçirilmiş İlaveli 2. Basım, İstanbul 1994, s. 241.

626 Bk. Taberî, VI, 335.

Muhtemelen Haccâc'ın kendisine karşı takındığı sert tutumdan dolayı İbnü'l-Eş'as, h. 81'de Haccâc'a karşı isyan bayrağı açtı. Bunun üzerine ordusundaki askerler kendisine biat ettiler.⁶²⁷ Bu biat sırasında adamları ona Haccâc'ı görevden uzaklaştırmak üzere biat etmiş; Abdülmelik'i hal etmekten bahsetmemişlerdi.⁶²⁸ Daha sonra İbnü'l-Eş'as, insanların kendisine yöneldiklerini görünce Abdülmelik'i hal ettiğini ilan etti.⁶²⁹ İbnü'l-Eş'as, Irak'a gitmeden önce Rutbil ile bir anlaşma yaptı.⁶³⁰ Haccâc'ın Kirmân, Fâris ve Ahvâz'daki görevlilerini kovarak bu bölgeleri ele geçirdi. Haccâc ona karşı harekete geçti. Ancak öncü birlikleri Düceyl nehri yakınında hezimete uğradı.⁶³¹ Haccâc, Basra yakınlarındaki Zâviye'de karargâh kurdu. İbnü'l-Eş'as, Basra'ya girdi. Burada büyük bir destek gördü. Özellikle mevali, Haccâc'ın kendilerine yaptığı baskıdan dolayı İbnü'l-Eş'as'a destek verdiler.⁶³² Zâviye'de meydana gelen çarpışmalarda İbnü'l-Eş'as üstünlük sağladı ve Haccâc'ı muhasara etti. Ancak sonra Haccâc'a Şam'dan destek geldi. İbnü'l-Eş'as'ın burada yenilmesi üzerine, Basra'yı terk ederek Kûfe'ye gitti.⁶³³ Bu gelişmelerden sonra İbnü'l-Eş'as ile Haccâc arasında pek çok çatışma meydana geldi. Bu çatışmaların 80 civarında olduğu ifade edilir.⁶³⁴ Söz konusu çatışmaların en önemlisi Deyrû'l-Cemâcim'de meydana gelen ve İbnü'l-Eş'as'ın yenildiği savaştır (82/701).⁶³⁵ Bu savaşta İbnü'l-Eş'as'ın ordusundan

627 Bk. Taberî, VI, 336; Abdülmun'im Mâcid, II, 157.

628 Taberî, VI, 336.

629 Abdüllatîf, s. 514.

630 Taberî, VI, 336.

631 Abdülmun'im Mâcid, II, 158. Ayrıca bk. Ağırakça, s. 244.

632 Abdülmun'im Mâcid, II, 158.

633 Dixon, Abdülemîr Abd Hüseyin, *el-Hilâfetü'l-Ümeviyye*, Beyrut 1973, s. 250.

634 Abdülmun'im Mâcid, II, 159.

635 Taberî, VI, 346-350, 357-365. Ayrıca bk. Dixon, 251-252.

pek çok kimse hayatını kaybetti. Bu arada İbnü'l-Eş'as'ı destekleyen kurrâdan çok insan öldürüldü.⁶³⁶ Sa'îd b. Cübeyr de çatışmalara katılarak halkı İbnü'l-Eş'as'a destek olmaya teşvik etmişti.⁶³⁷

Bundan sonra meydana gelen Meskin vakasında Abdurrahman ve adamları yenildiler.⁶³⁸ Bu yenilgilerin ardından İbnü'l-Eş'as, daha önce anlaştığı Rutbil'in yanına kaçtı. Rivayetlere göre Rutbil, Haccâc ile bir anlaşma yaparak İbnü'l-Eş'as'ı teslim etmek üzere Haccâc'a gönderdi; o da yolda bir köşkün damından atlayarak intihar etti.⁶³⁹ İbnü'l-Eş'as'ın Rutbil'in yanındayken hastalanarak vefat ettiği⁶⁴⁰ veya Rutbil tarafından öldürüldüğü de söylenmiştir.⁶⁴¹

İbnü'l-Eş'as'ın isyanı, mevaliden destek gören önemli isyanlardan birisidir. Bu hareket, kurrânın büyük desteğini görmüştür. Olaya katılan kurrânın büyük bir kısmı mevali idi.⁶⁴² Kurrâ, Kur'ân ve sünnete uygun olarak Müslümanlar arasında eşitlik sağlanmasından yanaydı.⁶⁴³

Yezîd b. Mühelleb ve Mevali

Meşhur komutan Mühelleb b. Ebî Sufre'nin oğludur. Özellikle Abdullah b. ez-Zübeyr'in halife olarak tanınmasından sonra Mühelleb b. Ebî Sufre ve ailesinin Irak bölgesinde önemli etkinliği oldu. Bu dönemde Haricîlerle uzun soluklu bir mücadelesi oldu. Abdullah'ın öldürülmesinden sonra Mühelleb, Emevîler'le anlaşmak için gecikmeyerek onlar adına çocuklarıyla beraber Haricîler'e karşı mücadeleye devam etti.

636 Abdülmun'im Mâcid, II, 159.

637 Taberî, VI, 358.

638 Taberî, VI, 366 vd.

639 Dîneverî, s. 320; Taberî, VI, 391.

640 Ağırakça, s. 254; Dixon, s. 255.

641 Dixon, s. 255.

642 Dixon, s. 256.

643 Dixon, s. 259.

Yezîd uzun süre Emevîler'in valiliğini yaptıktan sonra isyan etmiştir. O, Horasan valisi olduğu sırada, Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as'ın isyanının bastırılmasından sonra eyaletine sığınan âsileri imha etti.⁶⁴⁴

Haccâc'la aralarındaki ihtilaftan dolayı 85 (704) yılında valilikten azledilerek yerine kardeşi Mufaddal atandı.⁶⁴⁵ Kısa bir süre sonra Mufaddal da görevden alınarak Kuteybe b. Müslim göreve getirildi.⁶⁴⁶ Daha sonra Yezîd, Haccâc tarafından hapsedildi (86/705).⁶⁴⁷ Yezîd ve kardeşleri dört yıl kadar hapiste kaldıktan sonra kaçmayı başarak⁶⁴⁸ veliaht olan Süleyman b. Abdülmelik'in yönetimi altındaki Remle'ye sığındı (90/708-9).⁶⁴⁹ Süleyman, Yezîd'in affedilmesi için Velîd nezdinde girişimde bulundu; Velîd de onu affetti.⁶⁵⁰

Süleyman b. Abdülmelik'in iktidara gelmesinden sonra Yezîd, Irak valiliğine atandı (97/715-6).⁶⁵¹ Ömer b. Abdülaziz zamanında, daha önce Süleyman'a göndereceğini bildirdiği devlete ait malları göndermediği için hapsedildi.⁶⁵² Bu sefer iki yıl kadar hapiste kaldı.⁶⁵³ Ömer b. Abdülaziz'in ağır hasta olduğu sırada⁶⁵⁴ veya ölümünden sonra hapisten kaçarak ayaklandı.⁶⁵⁵

Yezîd, bundan sonra Basra'ya giderek şehri ele geçirdi ve Yezîd b. Abdülmelik'in valisi Adî b. Ertât el-Fezârî'yi hapsederek yeni ha-

644 Yıldız, Hakkı Dursun, "Yezîd b. Mühelleb", *İA*, XIII, İstanbul 1986, XIII, 413.

645 Taberî, VI, 393.

646 Taberî, VI, 395-396; Yıldız, "Yezîd b. Mühelleb", *İA*, XIII, 414.

647 Yıldız, "Yezîd b. Mühelleb", *İA*, XIII, 414.

648 Taberî, VI, 448.

649 Yıldız, "Yezîd b. Mühelleb", *İA*, XIII, 414.

650 Abdüllatîf, s. 518.

651 Taberî, VI, 523.

652 Bk. Taberî, VI, 557.

653 Bk. Yıldız, "Yezîd b. Mühelleb", XIII, *İA*, 414.

654 Taberî, VI, 564.

655 Yıldız, "Yezîd b. Mühelleb", *İA*, XIII, 414.

lifeyi hal ettiğini ilan etti.⁶⁵⁶ Irak bölgesinde hâkimiyetini pekiştirmek isteyen Yezîd, Kûfe üzerine harekete geçtiyse de Mesleme b. Abdül-melik komutasında bölgeye gelen Suriye ordusu karşısında büyük bir hezimete uğrayarak hayatını kaybetti (102/720).⁶⁵⁷

Yezîd, Basra mescidinde Allah'ın Kitabı'na ve Resûlullah'ın (s) sünnetine davet ettiği sırada Hasan el-Basrî, onu samimi bulmamıştı.⁶⁵⁸ Çünkü Yezîd'in kişisel nedenlerle ayaklandığını düşünüyordu. Bunun için halkı, olaylara taraf olmamaya çağırırdı.⁶⁵⁹ Bununla birlikte rivayet-lerden, iki tarafta da mevali kimselerin yer aldığı anlaşılmaktadır.

el-Hâris b. Süreyc ve Mevali

Horasan bölgesinde isyan eden el-Hâris b. Süreyc de mevaliden destek buldu. Hâris, Benû Temîm'dendir.⁶⁶⁰ Bu kişi Mürcie mezhebine mensup biri olarak gösterilir.⁶⁶¹ H. 116-128 yılları arasında devam eden bu isyanın en önemli destekçileri mevaliydi. Hâris, ayaklandığı zaman Allah'ın Kitabı ve Resûlullah'ın (s) sünnetine uygun hareket etmeye, Müslümanlardan cizyenin kaldırılmasına ve orduda ödenekler konusunda Araplar'la mevali arasında eşitlik sağlanmasına yönelik çağrılarda bulunmaktaydı.⁶⁶² Horasan valisi Âsım b. Abdullah ile aralarında meydana gelen savaşta dîhkânların desteğini almış; ancak 60.000 kişiden meydana geldiği söylenen ordusu yenilmekten kurtulamamıştır.⁶⁶³ 126'da (744) Hâlid b. Ziyâd el-Beddî ve Benû Âmir'in mevlası Hâlid b. Amr, el-Hâris b. Süreyc'e emân almak için

656 Taberî, VI, 578 vd.

657 Taberî, VI, 590-603.

658 Taberî, VI, 587.

659 Taberî, VI, 594.

660 Mikdâd, s. 280.

661 Bk. Mikdâd, s. 280.

662 Durî, s. 68.

663 Bk. Taberî, VII, 96-97.

Yezîd b. el-Velîd'in yanına gittiler. Yezîd'den Hâris'e emân vermesini istediler; o da kendilerine bir belge verdi.⁶⁶⁴ Kendisine verilen emân üzerine Hâris, sığınmış olduğu Türk memleketinden ayrılarak Nasr b. Seyyâr'ın yanına gitti. Daha sonra ona muhalefet ederek kendisine biat aldı.⁶⁶⁵ Ancak kısa süre sonra aynı dönemde Nasr'a karşı harekete geçen Kirmânî'nin adamları tarafından öldürüldü (128/746).⁶⁶⁶

Endülüs'te Berberî İsyanları

Kuzey Afrika'nın itaat altına alınması çok zor olmuş; bölgeye gönderilen valilerin bazı tatbikatları büyük kitle hareketlerinin gelişmesine sebebiyet vermişti. Yukarıda Kuzey Afrika'da ortaya çıkan bazı Haricî isyanlarından kısaca bahsetmiş ve Berberîler'in bu isyanlardaki rolüne işaret etmeye çalışmıştık. Esasen Berberîler, Emevî idarecileriyle anlaşamadıkları için gelişen muhalefet hareketlerine destek olmakta gecikmiyorlardı. Bu ayaklanmalar hem idarî, hem de kültürel olarak İfrikıyye'ye bağlı olan Endülüs'te de kendini göstermiştir.

Endülüs'teki ilk iç mücadele Berberîler'le Araplar arasında meydana geldi. Abdurrahman b. Abdullah el-Gâfîkî'nin Endülüs valiliği sırasında Berberî liderlerinden birisi ayaklanarak Cerdagne'de bağımsızlığını ilan etti (112/730). Ancak önemli bir desteği olmadığı için ayaklanması kolayca bastırıldı.⁶⁶⁷ Abdülmelik b. Katan'ın ikinci valiliği döneminde meydana gelen ve Kuzey Afrika'daki ayaklanmanın ardından başlayan ayaklanma (124/741) bir yıla yakın sürdü. İsyan, Belc b. Bişr komutasında bölgeye gelen Suriyeli askerler tarafından bastırıldı.⁶⁶⁸ Ayaklanmanın sebebi, Endülüs'ün fethini önemli ölçüde

664 Taberî, VII, 293-294.

665 Taberî, VII, 309.

666 Taberî, VII, 340.

667 İmamüddin, s. 56.

668 Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 212; Abdüllatîf, s. 529.

gerçekleştiren Berberîler'e devlet yönetiminde söz hakkı verilmemesi ve verimli arazilerden mahrum edilmeleri idi.⁶⁶⁹

Abbasî Hareketi ve Mevali

Mevalinin desteklediği ve Emevî Devleti'nin yıkılmasına sebep olan hareket, Abbasoğulları tarafından yürütülen isyandır. Abbasî daîlerinin faaliyetleri en çok mevalinin etkili oldukları bölgelerde destekçi bulmuş ve Emevîler'e karşı girişilen isyan hareketleri Kûfe, Horasan gibi şehirlerden yürütülerek başarı sağlanmıştır.

Abbasî hareketi üç hedefi ısrarla vurguluyordu:

- Yönetimde Kur'ân ve sünnete uygun hareket etmek,
- Müslümanlar arasında eşitliğin vurgulanması.
- Âl-i beytin en iyisi adına propaganda yapılması ve propagandistlerin bilmesine rağmen Abbasî soyundan bir imam için alenen çağrıda bulunulmamasıydı.⁶⁷⁰

Abbasî hareketinde mevaliden iki önemli isim etkili rol üstlenmişlerdir. Bunlardan biri, Ebû Seleme'dir. Ebû Seleme, Sebî kabilesinin veya Hâris b. Ka'b kabilesinin mevlasıydı.⁶⁷¹ Abbasî dâisi Bükeyr b. Mâhân'ın ölümünden sonra h. 127-132 tarihleri arasında Kûfe'de hareketin liderliğini yapmıştır.⁶⁷² Devletin kuruluşundan sonra vezirlik yaptığı için "Âl-i Muhammed'in Veziri" lakabıyla anılmıştır.⁶⁷³

Kaynaklarda hareketin başanya ulaştıktan sonra iktidan Abbasoğulları'na teslim etmek istemediği, bu amaçla Ehl-i Beyt'ten bazı kimselerle mektuplaştığı belirtilir. Ebû Seleme'nin iktidara davet ettiği üç Ehl-i Beyt mensubundan birisi İmam Ca'fer es-Sâdık'tır.⁶⁷⁴ Ancak İmam

669 İmamüddin, s. 55-56.

670 Durî, s. 76.

671 Yıldız, Hakkı Dursun, "Ebû Seleme el-Hallâl", *DİA*, İstanbul 1994, X, 228.

672 Lümeylim, s. 96-97; Yıldız, "Ebû Seleme el-Hallâl", *DİA*, X, 228-229.

673 Lümeylim, s. 97.

674 Ebû Seleme'nin mektuplaşıp halifeliği teklif ettiği üç şahıs, Ca'fer es-Sâdık b. Muhammed el-Bâkır b. Ali Zeynelâbidîn b. el-Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib,

Ca'fer, Ebû Seleme'nin teklifini şüpheyle karşılamış ve ona cevap vermemiştir.

Ebü'l-Abbâs'a biat edilmesinden sonra Ebû Seleme, ondan özür dileyerek kendisine biat etti; ancak yukarıda anlattığımız davranışı, onun sonunu getiren başlangıç oldu. Gerçi Ebü'l-Abbâs, onun özrünü kabul etti; hatta onu vezir olarak da görevlendirdi. Ebü'l-Abbâs'ın amacı, ortalığın durulmasını beklemektir. Nitekim çok geçmeden Ebû Müslim'e yazdığı bir mektupla Ebû Seleme'nin ölüm fermanını imzalamış oldu.⁶⁷⁵ Neticede Ebû Müslim'in gönderdiği adamlar Ebû Seleme'yi Enbâr'da öldürttü (132/750).⁶⁷⁶

Abbasî Devleti'nin kuruluşunda en fazla emeği geçenlerden birisi de kuşkusuz Ebû Müslim el-Horâsânî'dir. İsfahan'da doğmuş bir İranlı olması muhtemel görülmektedir.⁶⁷⁷ Soyu ve hür veya köle olma durumu hakkında farklı rivayetler mevcuttur.⁶⁷⁸ Yaygın olan görüş Fars asıllı bir mevali olduğu şeklindedir.

Ebû Müslim, Abbasî hareketinin Horasan'da başarıya ulaşmasını sağlayan en önemli isimdir. Horasan'da Ebû Müslim'in faaliyetlerini kolaylaştıran etkenlerin en önemlisi, oradaki Arap kabileleri arasındaki mücadeleydi.⁶⁷⁹ Nizârî ve Yemânî kabileler arasındaki mücadelede Emevî halifeleri taraf tuttuklarından bölgelerdeki otoriteleri zayıflamıştı.⁶⁸⁰

Abdullah Mahd b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib ve Ömer el-Eşref, Alî b. Zeynelâbidîn b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebî Tâlib idi (Lümeylim, s. 97).

675 Bk. Lümeylim, s. 98-99.

676 Yıldız, "Ebû Seleme el-Hallâl", *DİA*, X, 229.

677 Barthold, Vasiliy Viyadimiroviç (1930), "Ebû Müslim", *İA*, İstanbul 1993, IV, 39.

678 Barthold, "Ebû Müslim", *İA*, IV, 39.

679 Krş. Lümeylim, s. 101; Abdüllatîf, s. 524.

680 Yıldız, Hakkı Dursun, "Ebû Müslim el-Horasânî", *DİA*, İstanbul 1994, X, 197.

Horasan'da Abbasî hareketinin başına geçip 129'da (747) ihtilal hareketini resmen başlatan Ebû Müslim'in çığ gibi büyüyen kuvvetlerinin büyük çoğunluğu İranlı köylülerden meydana geliyordu. Ancak komuta heyeti daha ziyade Araplar'dan oluşmaktaydı.⁶⁸¹

Emevîler'in Horasan valisi Nasr b. Seyyâr, Ebû Müslim'in başlattığı hareketi bastırmak için büyük gayret gösterdiyse de başarılı olamadı. Neticede devletin kurulmasıyla birlikte Ebû Müslim, büyük bir nüfuz elde etti.

Ebû Ca'fer Mansûr'un iktidara gelişinden sonra Suriye valisi olan amcası Abdullah b. Ali isyan etmişti. Ebû Ca'fer, bu isyanın bastırılması görevini Ebû Müslim'e verdi. Ebû Müslim, verilen görevi başarıyla yerine getirdi. Ancak Abdullah b. Ali'nin ele geçirilen mallarının halife tarafından merkeze gönderilmesinin talep edilmesi Ebû Müslim'i kızdırdı. Ebû Ca'fer, onu Horasan'dan uzak tutmak amacıyla Suriye valiliğine atadıysa da o, halifeyi dinlemeyerek Horasan'a gitmek için harekete geçti. Bu durumdan tedirgin olan halife peş peşe heyetler göndererek Ebû Müslim'in yanına gitmesi için kendisini ikna etti. Böylece Ebû Ca'fer Mansûr, Abbasoğulları'nın iktidarı için tehlikeli gördüğü ve daha önce Ebû'l-Abbâs es-Saffâh'a birkaç kez öldürülmesini tavsiye ettiği Ebû Müslim, Rûmiyye'de Ebû Ca'fer'in önceden görevlendirdiği adamları tarafından öldürüldü.⁶⁸²

Fırkalar ve Mevali

Çeşitli milletlere mensup insanların Müslüman olması aynı zamanda farklı kültürleri ve inançları da Müslüman Araplar'la tanıştırdı. Bu durum, elbette bazı inanç tartışmalarının ortaya çıkışını ve mezheplerin doğuşunu hızlandırdı.

681 Yıldız, "Ebû Müslim el-Horasânî", *DİA*, X, 198.

682 Dîneverî, s. 380-382.

Yukarıda Haricîler'in çıkardığı isyanlara mevalinin iltifat ettiğini söylemiştik. Şüphesiz mevalinin, mezheplerin ortaya çıkışına katkıları sadece mezhep mensupları tarafından girilen isyanlara katılma şeklinde olmadı. Esasen akidevî problemlerin ve fikhî meselelerin gündeme getirilmesinde ve tartışılmasında mevalinin etkisi olmuştur. Mesela Şîa düşüncesi Fars kökenli mevali tarafından önemli destek gördü. Muhtemelen Farslar'ın soya dayalı iktidar anlayışları önemli ölçüde Şîa'da itikadileşerek hayatiyetini devam ettirdi. Bununla birlikte Şîa'nın İranlıların mezhebi olduğu algısı, tarihî süreçten beslenerek, ama bugünkü durum sebebiyle ortaya çıkmıştır. Tarihte bütün Farisîler'in Şîî olduklarını söylemek mümkün değildir. Kavmiyetçilik ruhu, mevali arasında özellikle de İran'daki Farisî mevali arasında etkili oldu. Bu ruh, eski İran'ın bazı fikirlerini ve inançlarını diriltiren problemler doğurmuştur ki bunlara zaman zaman İslâmî bir kılıf da giydirilmiştir.⁶⁸³

Dinî-Siyasî Fırkalar

Şîa

Emevîler döneminde ortaya çıkıp gelişen en önemli dinî-siyasî hareketlerden biri kuşkusuz Şiîliktir. Müslümanlardan bir kısmı, daha Râşid Halifeler döneminden itibaren Ehl-i Beyt'in iktidara gelmesini temenni ediyor ve bu arzularını zaman zaman gündeme getiriyorlardı. İslâm Tarihinin ilk dönemindeki baş döndürücü gelişmeler, kısa zamanda bu grubun, çeşitli alt bölümleri olan bir mezhep olarak doğmasını sağladı.

Hız. Ebû Bekir zamanında Hız. Ali'nin iktidara gelmesini temenni eden ve bu niyetlerini halife seçimleri zamanında dile getiren bazı kişiler vardı. Kuşkusuz Ehl-i Beyt taraftarlığı olarak özetleyebileceğimiz

683 Bk. Rufâ'î, s. 252.

bu muhalefetin savaşlara ve çatışmalara dönüşmeye başladığı dönem Emevîler dönemidir. Emevîler döneminde, gerek Ehl-i Beyt mensuplarına gerekse Ehl-i Beyt taraftarlarına karşı sert tavır takınan -özellikle- Irak bölgesi valileri, Şîlîğın zamanla itikadîleşerek ayrı bir mezhep haline gelmesinin birinci derecede müsebbipleri sayılabilir. Daha Emevîler döneminin başında, Muâviye b. Ebî Süfyân döneminde Hucr b. Adî'nin öldürölmesi hâdisesi meydana geldi.⁶⁸⁴

Kendilerine sosyal, malî ve siyasî alanda yapılan zulüm, mevalinin bu zulümlerden kurtulmak umuduyla Şîa'nın gizli ve açık davetine icabet etmesi sonucunu doğurdu.⁶⁸⁵ İşte bu durum, doğal olarak mevalinin Şîa mezhebinin gelişip şekillenmesinde etkili olmasını beraberinde getirdi.

Ahmed Emîn, Şîlîğın İranlılar'ın İslâmîyet'e girmelerinden önce başladığını; ancak o dönemde sade bir hüviyete sahip olduğunu belirttikten sonra, mezhebin Yahudi, Hristiyan ve Mecusi gibi unsurların İslâmîyet'i kabul etmesiyle başka bir şekil aldığını ve İslâmîyet'i kabul eden bu milletlerden her birisinin Şîlîği kendi dininin boyasıyla boyadığını, İslâmîyet'i kabul edenlerin çoğunun Farslar olmasından dolayı onların Şîlîğe tesirinin daha büyük olduğunu ifade eder.⁶⁸⁶

Öte yandan -tarihî şahsiyeti kuşkulu da olsa- Gulât Şîa'ya ait bazı fikirleri ilk kez ortaya atıp bu doğrultuda Sebeiyye adıyla da anılan bir fıkra kurduğu iddia edilen Abdullah b. Sebe, aslen Yemenli bir Yahudi olup Hz. Osman döneminde Müslüman olmuştur.⁶⁸⁷

684 Hucr b. Adî'nin öldürölmesi hâdisesi hakkında geniş bilgi için bk. H. Onat, s. 43-61.

685 Rufâ'î, s. 252.

686 Bk. Ahmed Emîn, s. 396.

687 Abdullah b. Sebe hakkında geniş bilgi için bk. Fiğlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, 3. Basım, İstanbul 1986, s. 289-301. Ayrıca bk. Wellhausen, *Muhalefet Partileri*, s. 149 vd.

Haricîler

Mevali, diğer muhalefet hareketlerine destek olduğu gibi Haricîler'e de destek olmuşlardır. Haricîler'in savundukları eşitlik fikri, onlara uygun geldiği için mevaliden önemli destek görmüşlerdir. Mevalinin liderlik yaptığı birkaç Haricî isyanından daha önce bahsetmiştik. Emevî Devleti'nin son yıllarından itibaren ciddi bir problem olmaya başlayan ve Abbasîler'i uzun yıllar meşgul eden Kuzey Afrika'da mezhebin yayılmasını mevali sağlamıştır.

İtikadî Fırkalar

Emevîler döneminde birçok itikadî konuyu tartışmaya açan ve Hişâm b. Abdülmelik döneminde, halifenin emri üzerine Irak valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî tarafından yakalanıp idam edilen Ca'd b. Dirhem mevalidendir. Onun Süveyd b. Gafele el-Kûfî veya Benû Mervân'ın mevalisinden olduğu söylenir. Ca'd, Mutezile, Cebriyye ve Mürcie'ye nispet edilir.⁶⁸⁸

Mutezile

Mutezile'nin kurucusu kabul edilen Vâsıl b. Atâ (132/749), Basra'daki mevalidendir.⁶⁸⁹ Vâsıl'ın kendisinden ayrıldığı hocası Hasan el-Basrî de mevalidendir. Mutezile mezhebinin diğer kurucusu sayılan Vâsıl'ın arkadaşı ve Hasan el-Basrî'nin bir başka öğrencisi Amr b. Ubeyd de mevalidendir.⁶⁹⁰ Amr'ın bazı arkadaşlarıyla Hasan el-Basrî'den ayrıldıkları ve onlara "mu'tezile" adının verildiği nakledilir.⁶⁹¹

Mutezile mezhebinin doğduğu bölgenin mevalinin çokça bulunduğu bir bölge olması ve mezhebin tartışma konusu yaptığı problem-

688 Bk. Öz, Mustafa, "Ca'd b. Dirhem", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 542-543.

689 Mikdâd, s. 224.

690 Bk. İlhan, Avni, "Amr b. Ubeyd", *DİA*, İstanbul 1991, III, 93.

691 İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 483.

lerin genellikle Arap olmayan unsurların İslâm'a girmesinden sonra ortaya çıkması, bu mezhebin oluşumu aşamasında mevalinin etkisinin fazla olmasını kaçınılmaz kılmıştır. Diğer taraftan, İslâm düşmanı unsurların bazı gayr-ı İslâmî fikirleri İslâm'a sokmak için ortaya koydukları çabalar, yeni mühtedileri daha çok etkisi altına almış; bu durum, sapık birçok fırkanın doğuşunu kolaylaştırdığı gibi, akılcılığı ön plana çıkaran ve felsefeye daha yakın bir yerde duran Mutezile mezhebinin doğuşuna da tesir etmiştir. Mutezile mezhebinin doğuran amillerden bahsedilirken şunlar da söylenmiştir: "Hz. Peygamber'in vefatından sonra İslâm dini Arap yarımadasının dışına çıkmış; kısa bir müddet içinde birçok yerler fethedilerek İslâm dünyasına katılmıştır. Fethedilen bu yeni ülkeler, çeşitli kültür ve inanışlara sahip bulunuyordu. İslâm'ın kültür dairesine giren bu yeni kavimlerin Müslümanlığı kabul edeni de etmeyen de eski inanış ve düşünüşün tesirinden kurtulmuş değildi. Yahudi, Hristiyan, Zerdüşt, Seneviyye (dualist) vesair zümrelerin İslâm dünyası içinde yaydıkları İslâmî esaslara aykırı görüşlere karşı çıkabilmek için kuvvetli bir cedel kabiliyetinin yanında hasmının silahını kullanabilecek geniş bir kültüre de sahip olmak gerekiyordu. Hâlbuki zamanın selef cereyanı bu işin üstesinden gelebilecek durumda değildi. İşte Mutezile'nin ortaya çıkış amillerinden biri de bu olmuştur."⁶⁹²

Cehmiyye

Cehmiyye fırkasının kurucusu Cehm b. Safvân (128/745-6), Ezd kabilesinden Benû Râsib'in azatlı kölesidir.⁶⁹³ Cehm'in fikirlerini Ca'd b. Dirhem'den öğrendiği ve Ca'd'ın fikirlerinin Yahudi kaynaklı olduğu söylenmiştir.⁶⁹⁴ Cehm, daha önce bahsettiğimiz Hâris

692 Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi*, 2. Basım, İstanbul 1985, s. 171-172.

693 Gölcük, Şerafettin, "Cehm b. Safvân", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 233.

694 Ebû Zehra, Muhammed (1974), *İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya, Kerim Aytekin, İstanbul 1983, s. 128.

b. Süreyc'le birlikte hareket etmiş; onun kâtibi ve yardımcısı olarak kendisine hizmet etmiştir.⁶⁹⁵

Cehm'in ilk defa Horasan ve Tirmiz civarında yaymaya başladığı te'vîl, ilâhî sıfatlar, kader, rü'yetullah, ahiret halleri gibi başlıca kelâm meseleleri hakkındaki görüşleri, ciddi tartışmalara konu olmuştur.⁶⁹⁶

Cehmiyye mezhebini meşhur eden görüşleri, "İnsanın ne iradesi, ne de bir fiili vardır." görüşüdür.⁶⁹⁷ Cehm, Nasr b. Seyyâr ile Hâris b. Süreyc arasında çıkan çatışmada Sâlim b. Ahvâz el-Mâzenî tarafından öldürüldü.⁶⁹⁸ Bu fırka, savunduğu görüşlerinden dolayı Mu'attula ve Cebriyye-i Hâlisâ adlarıyla adlandırıldığı gibi bazılarınca zenâdıkadan sayılmıştır.⁶⁹⁹

Cebriyye

Cebriyye düşüncesini, yani kullara ait fiillerin Allah tarafından yaratıldığı, onların gerçek anlamda bir fiile sahip olmadıkları ve cebir altında bulundukları düşüncesini ilk defa Ca'd b. Dirhem ileri sürerek Şam bölgesinde yaymıştır.⁷⁰⁰ Ca'd'ın mevaliden olduğunu yukarıda belirtmiştik. Cebriyye'nin fikirlerinin başta Muâviye b. Ebî Süfyan olmak üzere Emevî halifelerince de desteklendiği söylenir.⁷⁰¹

Kaderiyye

Kaderiyye'nin kurucusu olarak Ma'bed el-Cühenî ve Gaylân ed-Dımaşkî gösterilir. Ma'bed el-Cühenî'nin fikirlerini önce Müslüman olan,

695 Gölcük, "Cehm b. Safvân", *DİA*, VII, 233; Watt, s. 178.

696 Gölcük, "Cehm b. Safvân", *DİA*, VII, 234.

697 Ebû Zehra, s. 130.

698 Gölcük, "Cehm b. Safvân", *DİA*, VII, 233.

699 Gölcük, Şerafettin, "Cehmiyye", *DİA*, VII, İstanbul 1993, VII, 234.

700 İrfan Abdülhamid, "Cebriyye", *DİA*, VII, İstanbul 1993, VII, 206.

701 İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İtikadî Mezhebler ve Akaid Esasları*, çev. M. Saim Yeprem, İstanbul 1983, s. 284.

sonra da Hristiyanlığa geçen Sûsen adındaki bir Iraklı Hristiyan'dan aldığı söylenir.⁷⁰² Gaylân b. Müslim el-Kubû ed-Dımaşkî'nin babası, Hz. Osman'ın azatlı kölesiydi.⁷⁰³ Gaylân, Hişâm b. Abdülmelik döneminde fikirlerinden dolayı idam edilmiştir.⁷⁰⁴

Hâlis Kaderiyye'ye mensup olanlar, kader ve iradeyi kula nispet etmekle kalmamış; ilim ve takdir anlamındaki kaderi de inkâr etmişlerdir. Onlara göre insan kendi amellerini kendi bilgisiyle bizzat kendisi takdir eden bir varlıktır.⁷⁰⁵

Fıkî Mezhepler

Fıkî mezhepler, Abbasîler döneminde kurumsallaşmıştır. Bununla birlikte söz konusu mezheplerden bazılarının, mevaliye mensup milletlerin etkili olduğu Irak bölgesinde gelişmesi, bu mezheplerin mevali kültürünün etkisinde kalması sonucunu doğurmuştur. Mezhepler, bir yandan mezhebin doğduğu bölgede yaşayan toplulukların kültürel etkisinde kalırken diğer yandan da mevaliye mensup âlimlerin etkisi olmuştur. Ancak hemen belirtmek gerekir ki mevalinin ve diğer etkenlerin tesiri, genellikle ayrıntıda kalmış ve İslâm'ın temel prensiplerinden bir uzaklaşmayı getirmemiştir.

Ebû Hanîfe ve arkadaşlarının ehl-i rey, ardından da İmam Mâlik ve arkadaşlarının ehl-i hadis diye anılmasında rey ve hadis ihtilafından ziyade başka etkenlerin de bulunduğu ve mevali- Arap çekişmesinin bunlardan birisi olduğuna işaret edilmiştir.⁷⁰⁶ "İbn Uyeyne'nin rey bidatinin ortaya çıkışını mevaliye bağlayarak şöyle dediği nakledilmiştir: Ebû Hanîfe meydana çıkana kadar Kûfelilerin durumu mu-

702 Watt, s. 103.

703 Watt, s. 104; İrfan Abdülhamid, İtikadî Mezhebler, s. 286-287.

704 Bk. Ebû Zehra, s. 141-144.

705 İrfan Abdülhamid, İtikadî Mezhebler, s. 289. Ayrıca bk. Ebû Zehra, s. 137.

706 Ögüt, S., "Ehl-i Hadis", *DİA*, İstanbul 1994, X, 511.

tedildi. Musa dedi ki: ‘Ebû Hanîfe ümmetin kölelerinin çocuklarından biridir. Reyî ihdas edenler üçtür ve hepsi köle çocuklarıdır. Medine’de Rebîa, Basra’da Osman el-Betû, Kûfe’de Ebû Hanîfe.’ Zührî de bir vesileyle mevalinin rey ile hüküm vererek halkı ifsat ettiği görüşünü dile getirmiştir.”⁷⁰⁷

Şuûbiyye Hareketi ve Mevali

Arapça “şa‘b” kökünden gelen kelime, “İslâm’ın ilk yayıcıları olan Arap unsurunun hukukî ve siyasî tahakküm ve tefevvukuna karşı çıkan ictimâî bir cereyanı ve mensuplarını” ifade eder. Bunlar, bütün Müslüman unsurların eşit olduğunu iddia ettikleri için kendilerine Ehlût-Tasviye yani müsavatçılar lakabını verirler.⁷⁰⁸

Şuûb kelimesinin Arapça’da, Arap kabileleri için kullanılan “kabâil” kelimesinden ayrılmak amacıyla, “Arap olmayan kabileler” anlamında kullanıldığı söylenmişse de “şu‘ûbiyye” kelimesi, çeşitli yerlerde farklı anlamlarda kullanılırdı.⁷⁰⁹ Muhtemelen “şuûbiyye” adı, “Ey insanlar! Biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere (şu‘ûben) ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yanında en değerli olanınız, O’ndan en çok korkanınızdır.”⁷¹⁰ ayetinden alınmıştır.

Araplar’dan ve Arap olmayanlardan olan dindar ve âlimlerin çoğunluğu, eşitliğin İslâm’ın öğretilerine uygun olduğu görüşündeydiler.⁷¹¹ Gibb’e göre orijinal şuûbiyye, dini tabanda, hiç bir kabile veya ırkın üstünlük mirası olmadığı doktrinini ortaya koyan ve özelde Kureys’in

707 Kılıçer, M. Esad, “Ehl-i Rey”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 523.

708 Barthold, Vasilij Viyadimiroviç (1930), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. ve İzhahlar: M. F. Köprülü, 6. Basım, Ankara 1984, s. 98 [F. Köprülü’nün notu]. Ayrıca bk. Rufâ’î, s. 253; Abdülmun‘im Mâcid, II, 328.

709 Bk. Macdonald, D. B., “Şuubiye”, *İA*, İstanbul 1993, XI, 585.

710 *Hucurât* 49/13.

711 Rufâ’î, s. 253.

hilafette kalıtsal hakka sahip olduğu fikrine karşı çıkan Haricîler'dir. Fakat III. yüzyıl şûbîleri, İranlılar'ın (ya da bir diğer Arap olmayan ırkın) Araplar'dan üstün olduğunu iddia ediyor ve iddialarını sosyal ve kültürel olan ama dinî olmayan delillerle savunuyordu.⁷¹²

Araplar'la diğer milletler arasındaki çatışmalar, Emevîler döneminde iki aşamada gelişti. Birincisi, Araplar'ın kendilerini diğer milletlerden üstün görmeleri, ikincisi diğer milletlere mensup insanların kendilerini Araplar'la eşit görmeleri.⁷¹³ Kalplerine iman girmemiş olan veya ırkçılığın etkisinde kalan mevaliden bazı kimseler ise işi, Arap olmayan kabilelerin Araplar'la eşitliğinden daha da ileri götürerek diğer milletlerin Araplar'dan üstün olduğunu ileri sürdüler ve asıllarıyla öğünmeye başladılar.⁷¹⁴

Araplar'a karşı kendi melikleriyle, tarihiyle ve Araplar'ın değer vermedikleri ilimlerdeki başarılarıyla övünen kimseler için kullanılan Şuûbî kelimesi, Araplar'ı küçümseyen ve onlara değer vermeyen kimseler için kullanılır oldu.⁷¹⁵

Şuûbiyye hareketi, şiir ve nesir yoluyla Araplar'la mücadele etti. Bu durum Emevîler'in son otuz yılından itibaren görülmeye başlandı. Bu mücadele, Abbasîler'in ilk asrında çeşitli alanlarda etkisini gösterdi.

Şuûbiyye adına ilk kıpırdanmaların Emevîler döneminde ortaya çıktığını görüyoruz. Şair İsmail b. Yesâr, Halife Hişâm b. Abdülmelik'in huzurunda atalarını öven bir şiir okumuş; bunun üzerine Hişâm ona kızarak Hicaz'a sürmüştür.⁷¹⁶

712 Gibb, s. 82.

713 Hûfî, s. 482-483.

714 Rufâ'î, s. 253.

715 Bk. Abdülmun'im Mâcid, II, 329.

716 Muhammed Bedî Şerîf, s. 34-35; Hüseyin, s. 250-251.

Şuûbiyye içerisinde en etkili olan millet İranlılar olmuştur. Hatta bu hareketin İran milliyetçiliğini temsil ettiği söylenmiştir.⁷¹⁷ İlk dönemlerde baskı olmadan Müslüman olan ve Araplar tarafından küçümsenen İranlılar, kendi millî özelliklerini ön plana çıkarmakta gecikmediler. Dahası yukarıda anlatıldığı gibi Emevîler'in kendilerine karşı takındıkları tavra tepki göstererek ortaya çıkan dinî- siyasî hareketlere katılmaktan geri durmadılar. Özellikle Şiîlik, onlar arasında değer gördü. Herhalde İranlılar'ın Şiîliğe ve Ehl-i Beyt'e karşı duydukları bu sıcak ilginin sebeplerinden biri, Hz. Hüseyin'in son Sasani hükümdarı III. Yazdecird'in kızı ile evlenmesi olmuştur.

717 Mikdâd, s. 282.

Sonuç

Buraya kadar anlatıklarımızla -özellikle Batılı- araştırmacıların bazı rivayetlerden hareketle İslâm Tarihi için genellemelere gitmelerinin yanlış olduğu bir kez daha ortaya konmaya çalışılmıştır. Kaynaklarımızda ideolojik yaklaşımlara kaynak teşkil edebilecek birbirine zıt rivayetler bulmak mümkündür. Tarihçinin bu rivayetleri anlayıp değerlendirmek yerine bazı rivayetlerin arkasına sığınıp bir takım olumsuz görüşler ileri sürmesi ve bu görüşleri savunması doğru değildir. Batılı araştırmacılar, -niyetleri ne olursa olsun- İslâm Tarihini incelediklerinde ne yazık ki çoğu zaman sübjektiflikten kurtulamamışlardır. Bu durumu özellikle eski kuşak oryantalistlerde daha net bir şekilde müşahade ediyoruz.

Emevîler döneminde, mevaliye karşı tek bir siyaset uygulanmadığı söylenmelidir. Farklı bölgelerde ortaya çıkan şartlara göre değişik politikalar izlendi. Bunda biraz da valilerin inisiyatifi ön plana çıkıyordu.

Çalışmamızda görüldüğü üzere mevali kavramı, Cahiliye döneminden itibaren kullanılan bir kavramdır ve bu kavram, -Araplar toplumsal yapılarını büyük ölçüde korudukları için- İslâm döneminde de önemli bir işlev görmüştür. Cahiliye dönemindeki velâ çeşitlerinden İtâka (azatlık) velâsının devam ettiği, diğer velâ çeşitlerinin

yasaklandığı bazı mezheplerce kabul edilmiştir. Durum ne olursa olsun, fetih hareketlerinden sonra Müslüman olan diğer milletlere mensup kimseler mevali olarak isimlendirilmiştir. Çalışmamızda bu isimlendirmenin sebepleri üzerinde durmaya çalıştık.

Hız. Peygamber ve Râşid Halifeler döneminde Araplar'la mevali arasında herhangi bir ayırım yapılmamışsa da ilk Müslümanların büyük bir kısmının Araplar'dan olması, doğal olarak devlette Arap unsurun daha etkin olması sonucunu getirdi.

Emevîler döneminde mevali aleyhinde planlı bir politikanın uygulandığını iddia etmek herhalde doğru olmaz. Mevaliyi küçük görme, hatta -din tarafından kendilerine tanınan- bir takım hakları vermeme gibi bazı ferdî ve bölgesel olayların varlığını inkâr etmek de doğru değildir. Ancak bu ferdî hâdiselerden genellemeler yapmak kanaatimizce uygun değildir.

Emevî idarecilerinin bazı bölgelerde Müslüman olan yerli unsurları baskı altına almalarında, devlete karşı gelişen muhalefet hareketlerine destek olmalarının etkisi vardır. Yine devletin gelirlerindeki azalmayı ortadan kaldırmaya yönelik icraatlar, devlet gelirlerinin büyük bir kısmını karşılayan mevalinin baskı altına alınmasına neden olmuştur. Yeri gelmişken bütün sorumluluğu mahallî idarecilere yüklemenin doğru olmadığını da belirtmek isteriz. Olayı yapanla onu görevlendirenin sorumluluğu bir olmamakla birlikte yerel idarecilerin bağlı oldukları valilerden güç alarak böyle uygulamalara cesaret ettikleri söylenmelidir.

Kabul etmek gerekir ki mevalinin Emevî dönemindeki etkisi her alanda görülebilir. Bu etki Abbasîler döneminde artarak devam edecek; hatta Abbasîlerin iktidara gelişlerinin Fars unsurunun Araplar'a karşı başarısı olarak da değerlendirilecektir.

Mevaliyi muhalefet hareketleri içinde gördüğümüz gibi devlet kuvvetlerinin içinde de görmek mümkündür. Kadılık, valilik, komutanlık görevlerine atanmaları nadir olmuşsa da devlet mekanizması içinde önemli bir etkileri vardır. Bunun için de kurumların gelişmesinde mevalinin etkisi inkâr edilemez.

Mevalinin kesin olarak üstün olduğu ve kendisini ispat ettiği alan ilmî hayattır. Yukarıda da belirtmeye çalıştığımız gibi birçok ilim dalının kurulup gelişmesinde mevaliye mensup âlimlerin büyük etkisi vardır.

Yine siyasî ve dinî hareketlerin gelişip şekillenmesinde mevalinin önemli bir etkisi olmuş; bu arada ortaya çıkan muhalefet hareketlerine de mevaliden önemli destek gelmiştir. Mevalinin muhalefet hareketlerine bu kadar çok destek olmasının altında yatan önemli sebeplerden biri, idarecilerin halkla iyi bir diyalog kurmak istememeleri ve -daha kolay olan- baskı yöntemlerini tercih etmeleridir.

Bibliyografya

- Abdüllatîf, Abdüşşâfi Muhammed, *el-Âlemü'l-İslâmî fî'l-Asri'l-Ümevî*, y.y. 1404/1984.
- Abdûlmun'im Mâcid, *et-Târîhu's-Siyâsî li'd-Devleti'l-Arabiyye*, 7. Basım Kahire 1982.
- Abdürrâzık, Mahmûd İsmail, *el-Havâric fî Bilâdi'l-Mağrib*, 2. Basım, Dârü'l-Beydâ (Fas) 1406/1985.
- Ağırakça, Ahmed, *Emevîler Döneminde Kıyamlar*, Gözden Geçirilmiş İlaveli 2. Basım, İstanbul 1994.
- Ahmed Emîn (1954), *Fecrü'l-İslâm*, çev. A. Serdaroğlu, Ankara 1976.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (241/855), *Müsned*, İstanbul 1401/1981.
- Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı ve Tecdîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, 7. Basım, Ankara 1983.
- Akgündüz, Ahmed, *İslâm Hukukunda Kölelik- Cârîyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*, İstanbul 1995.
- Akyüz, Vecdi, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul 1991.
- Akyüz, Vecdi-Engin, Nihat, "Asr-ı Saadette Kölelik ve Cariyelik", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, İstanbul 1994.
- Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1991.

Aliyyü'l-Kârî, Ebü'l-Hasan Nûruddîn Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî (1014/1605), *el-Esrârü'l-Merfû'a fî'l-Ahbârî'l-Mevdû'a*, thk. Muhammed Lutfî es-Sabbâğ, 2. Basım, Beyrut 1406/1986.

el-Iş, Yusuf, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 2. Basım, Dımaşk 1406/1985.

Bağçeci, M., "Mevlâ", *ŞİA*, IV, İstanbul 1991.

Barthold, Vasiliy Viyadimiroviç (1930), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. ve İzahlar: M. F. Köprülü, 6. Basım, Ankara 1984.

Barthold, Vasiliy Viyadimiroviç (1930), "Ebû Müslim", *İA*, IV, İstanbul 1993.

el-Belâzürî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahya (279/892-3), *Ensâbü'l-Eşrâf*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttap, No: 597-598.

el-Belâzürî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahya (279/892-3), *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Muhammed Hamidullah, 3. Basım, Kahire 1987.

el-Belâzürî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahya (279/892-3), *Fütûhu'l-Büldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ, Ömer Enîs et-Tabbâ, Beyrut 1407/1987.

Becker, Carl Heinrich (1933), "Cizye", *İA*, III, İstanbul 1993.

Ben Cheneb, Moh., "Kisâî", *İA*, VI, İstanbul 1993.

Bilmen, Ömer Nasuhi (1971), *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul 1985.

Brockelmann, Carl (1956), "İbn Süreyc", *İA*, V/2, İstanbul 1993.

el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl (256/870), *Sahîh*, İstanbul 1401/1981.

Buhl, Frantz (1932), "Medine", *İA*, VII, İstanbul 1993.

Demircan, Adnan, *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 1993.

- ed-Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud (282/895), *el-Ahbârü't-Tivâl*, thk. Abdülmun'im Âmir, Kahire 1960.
- Dixon, Abdülemîr Abd Hüseyin, *el-Hilâfetü'l-Ümeviyye*, Beyrut 1973.
- Durî, Abdülaziz, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, İstanbul 1991.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed.H. D. Yıldız, İstanbul 1986.
- el-Câhız, Ebû Amr b. Bahr b. Mahbûb (255/869), *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Beyrut 1968.
- Cevâd Ali (1987), *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, 3. Basım, Beyrut- Bağdat 1980.
- Cihân, Sadık, "Şuubiye Hareketi ve Uydurma Hadislerle Münasebeti", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI, Erzurum 1986.
- Cemâl Cevde, *el-Avdâ'ü'l-İctimâ'îyye ve'l-İktisâdiyye li'l-Mevâlî fî Sadri'l-İslâm*, Ammân 1409/1989.
- Cerrahoğlu, İsmail, "Atâ b. Ebû Rebâh", *DİA*, IV, İstanbul 1991.
- Çağatay, Neşet, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara 1989.
- Çağatay, Neşet, "Zeyd b. Hârise", *İA*, XIII, İstanbul 1986.
- Çubukçu, Asri, "Eş'as b. Kays", *DİA*, XI, İstanbul 1995.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as (275/888), *Sünen*, İstanbul 1401/1981.
- Ebû Nu'aym el-İsfahânî (430/1038), *Kitâbü Zikri Ahbâri İsbahân*, Leiden 1931.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm (224/839), *Kitâbü'l-Emvâl*, çev. C. Saylık, İstanbul 1981.
- Ebü'l-Ulâ Mardin (1957), "Harac", *İA*, V/1, İstanbul 1993.

- Ebû Yusuf Ya'kûb b. İbrahim b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî (182/798), *Kitâbü'l-Harâc*, çev. A. Özek, 2. Basım, İstanbul 1973.
- Ebû Zehra, Muhammed (1974), *İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya, Kerim Aytekin, İstanbul 1983.
- Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul (t.y.).
- Engin, N., (Bk. Akyüz).
- Erkal, Mehmet, "Cizye", *DİA*, VIII, İstanbul 1993.
- Fayda, Mustafa, *H. Ömer Zamanında Gayrimüslimler*, 2. Basım, İstanbul 1989.
- Fayda, Mustafa, "Bâzân", *DİA*, V, İstanbul 1992.
- Fayda, Mustafa, "Bilâl-i Habeşî", *DİA*, VI, İstanbul 1992.
- Farmer, H. G., "Mâbed", *İA*, VII İstanbul 1993.
- Farmer, H. G., "Yûnus Kâtib", *İA*, XIII, İstanbul 1986.
- Fârûk Ömer Fevzî, "Beşşâr b. Bürd ve Siyâsetu Asrih", *el-Mevrid*, cilt: 16, sayı: 1, Bağdat 1987.
- el-Feyrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb eş-Şîrâzî (817/1414), *el-Kâmusü'l-Muhît*, 2. Basım, Beyrut 1407/1987.
- Fırlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, 3. Basım, İstanbul 1986.
- Fırlalı, Ethem Ruhi, "Abdullah b. Muâviye", *DİA*, I, İstanbul 1988.
- Gibb, Hamilton A. R. (1971), *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev. Kadir Durak vd., İstanbul 1991.
- Gölcük, Şerafettin, "Cehm b. Safvân", *DİA*, VII, İstanbul 1993.
- Gölcük, Şerafettin, "Cehmiyye", *DİA*, VII, İstanbul 1993.
- Güç, A., "Mevâlî", *ŞİA*, IV, İstanbul 1991.
- Halîfe b. Hayyât (240/854), *Târîh*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1414/1993.

- Hallâk, Hassân Ali, *Ta'rîbu'n-Nukûd ve'd-Devâîn fî'l-Asri'l-Ümevî*, 2. Basım, Beyrut-Kahire 1986.
- Hammâş, Necde, *el-İdâre fî'l-Asri'l-Ümevî*, Dımaşk 1400/1980.
- Hasan İbrahim Hasan (1968), *Siyasî Dinî Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit vd., İstanbul 1985-1986.
- Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1989.
- Hodgson, Marshall G. S. (1968), *İslâm'ın Serüveni*, çev. İ. Akyol vd., İstanbul 1993.
- el-Hudârî, Muhammed, *Muhâdarât Târîhi'l-Ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Ümeviyye*, thk. Muhammed el-Osmanî, Beyrut 1406/1986.
- el-Hûfî, Ahmed Muhammed, *Edebü's-Siyâse fî'l-Asri'l-Ümevî*, Beyrut (t.y.).
- Hüseyn, Muhammed Muhammed, *el-Hicâ ve'l-Heccâûn fî Sadri'l-İslâm*, Beyrut (t.y.).
- Işıltan, Fikret, "Mervân II", *İA*, VII, İstanbul 1993.
- İbn Abdilhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman (257/871), *Fütûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, thk. Charles C. Torrey, Leiden 1920.
- İbn Abdirabbih el-Endelüsî, Ahmed b. Muhammed (328/939), *el-Ikdü'l-Ferîd*, thk. Muhammed Saîd el-Uryân, Dârü'l-Fikr, y.y. (t.y.).
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî el-kureşî (597/1200), *Kitâbü'l-Mevzû'ât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, 2. Basım, Dârü'l-Fikr, y.y. 1403/1983.
- İbnü'l-Esîr, İzzuddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fî't-Târîh*, Beyrut 1402/1982.

- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb (245/859), *Kitâbü'l-Muhabber*, nşr. İlse Lichtenstadter, Beyrut (t.y.), (H. 1361 Haydarâbâd basımından ofset).
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbüddîn Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali (852/1449), *Tehzîbü't-Tehzîb*, Haydarâbâd 1326.
- İbn Haldûn, Abdurrahman (808/1406), *Târîh İbn Haldûn*, nşr. Halîl Şehhâde, Süheyl Zekkâr, 2. Basım, Beyrut 1408/1988.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (218/833), *Sîretü'n-Nebî*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid, Kahire (t.y.).
- İbn İzârî el-Merrâkuşî (VIII/XIV), *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. G. S. Golin, E. Levi-Provençal, 3. Basım, Beyrut 1983 (Leiden 1948-1951 tarihli basımından ofset).
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ali Şîrî, Beyrut 1408/1988.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (276/889), *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadis (Hadis Müdâfaası)*, çev. H. Kırbaşoğlu, 2. Basım, İstanbul 1989.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (276/889), *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe, Kahire 1992.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse*, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Beyrut (t.y.).
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (275/888), *Sünen*, İstanbul 1401/1981.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukkarrem el-İfrikî el-Mısırî (711/1311), *Lisânü'l-Arab*, Beyrut (t.y.).

- İbn Sa‘d, Muhammed (230/844), *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, Beyrut 1405/1985.
- İbnü’s-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şerizûrî (643/1245), *Ulûmü’l-Hadis*, thk. Nuruddîn İtr, Halep 1386/1966.
- İrfan Abdülhamid, *İslâm’da İtikadî Mezhebler ve Akaid Esasları*, çev. M. Saim Yeprem, İstanbul 1983.
- İrfan Abdülhamid, “Cebriyye”, *DİA*, VII, İstanbul 1993.
- İlhan, Avni, “Amr b. Ubeyd”, *DİA*, III, İstanbul 1991.
- İmamüddin, S. Muhammed, *Endülüs Siyasi Tarihi*, çev. Yusuf Yazar, Ankara 1990.
- el-İsfahânî, Ebü’l-Ferec (356/967), *el-Eğânî*, thk. Abd A. Ali Mehannâ, Beyrut 1407/1986.
- Kal‘acî, Muhammed Ravvâs, *Mevsû‘atu Fıkh İbrahim en-Nahâî As-ruh ve Hayâtuh*, Mekke 1979.
- Kandemir, M. Yaşar, *Mevzû Hadisler*, 3. Basım, Ankara 1984.
- Kazıcı, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1996.
- Kılıçer, M. Esad, “Ehl-i Rey”, *DİA*, X, İstanbul 1994.
- el-Kindî, Muhammed b. Yusuf (350/961), *Vulâtü Mısır*, thk. Hüseyin Nassâr, Beyrut (t.y.).
- Kitapçı, Zekeriya, *Saadet Asrında Türkler: İlk Türk Sahabe ve Tabîi ve Tebea Tabîileri*, Konya 1993.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis İstılahları*, 2. Basım, Ankara 1985.
- Küçük, Raşit, “Abâdile”, *DİA*, I, İstanbul 1988.
- el-Lümeylim, Abdülaziz Muhammed, *Vad‘u’l-Mevâlî fi’d-Devleti’l-Ümeviyye*, Beyrut 1414/1993.
- Macdonald, D. B., “Şuubiye”, *İA*, XI, İstanbul 1993.
- Mantran, *İslâm’ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, çev. İ. Kaya-oğlu, Ankara 1981.

- Mâverîdî, Ebü'l-Hasan (450/1058), *el-Ahkâmu's-Sultâniyye (İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku)*, çev. Ali Şafak, İstanbul 1976.
- el-Mısırî, Cemîl Abdullah Muhammed, *el-Mevâlî Mevkîfû'd-Devleti'l-Ümeviyye minhum*, Ammân 1408/1988.
- el-Mikdâd, Mahmûd, *el-Mevâlî ve Nizâmü'l-Velâ mine'l-Câhiliyye ilâ Avâhiri'l-Asri'l-Ümevî*, Dımaşk 1408/1988.
- Miquel, Andre, *İslâm ve Medeniyeti*, çev. Ahmet Fidan, Hasan Mentesh, Ankara 1991.
- el-Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd (285/898), *el-Kâmil*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, Kahire (t.y.).
- Muhammed Bedî Şerîf, *es-Sırâ beyne'l-Mevâlî ve'l-Arab*, Mısır 1954.
- Muhammed Kürd Alî, *Ümerâü'l-Beyân*, 3. Basım, Beyrut 1388/1969.
- Muhtar, Cemal, "Beşşâr b. Bürd", *DİA*, VI, İstanbul 1992.
- Müslim b. Haccâc, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî (261/874), *Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, İstanbul 1401/1981.
- en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb (303/916), *Sünen*, İstanbul 1401/1981.
- Onat, Hasan, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği*, Ankara 1993.
- Öğüt, S., "Ehl-i Hadis", *DİA*, X, İstanbul 1994.
- Özaydın, Abdülkerim, "Arap", *DİA*, III, İstanbul 1991.
- Öz, Mustafa, "Ca'd b. Dirhem", *DİA*, VI, İstanbul 1992.
- Özdemir, Mehmet, "Endülüs", *DİA*, XI, İstanbul 1995.
- Özel, Ahmet, "Atâ b. Yesâr", *DİA*, IV, İstanbul 1991.
- er-Rayyis, Muhammed Ziyâuddîn, *el-Harâc ve Nüzümü'l-Mâliyye li'd-Devleti'l-İslâmiyye*, 5. Basım, Kahire 1985.

- er-Rufâ'î, Enver, *el-İslâm fî Hadâratihî ve Nüzumih*, 3. Basım, Dımaşk 1406/1986.
- Sandıkçı, Kemal, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, Ankara 1991.
- Sarı, Mehmet Ali, "Âsım b. Behdele", *DİA*, III, İstanbul 1991.
- Sezgin, Fuat, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, Arapça'ya çev. Mahmûd Fehmî Hicazî, Fehmî Ebü'l-Fadl, Kahire 1977-1978.
- Suphi es-Salih, *İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri (Doğuşu-Gelişmesi)*, çev. İ. Sarmış, İstanbul 1981.
- Sümer, Faruk, "Dihkân", *DİA*, IX, İstanbul 1994.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, 4. Basım, Kahire 1989.
- et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (279/892), *Sünen*, İstanbul 1401/1981.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi*, 2. Basım, İstanbul 1985.
- Tuğ, Salih, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Neşre Hazırlayan: M. Erkal, İstanbul 1984.
- Uğur, M., *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992.
- Uzunpostalcı, Mustafa, "Ebû Hanîfe", *DİA*, X, İstanbul 1994.
- Vagleri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. İlhan Kutluer, İstanbul 1989.
- Van Vloten (1903), *Araştırmalar*, çev. M. S. Hatiboğlu, Ankara 1986.
- Watt, Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. R. Fırlalı, Ankara 1981.
- Wellhausen, Julius (1917), *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. F. Işıltan, Ankara 1963.

- Wellhausen, Julius (1917), *İslâmiyetin İlk Devrinde Dinî- Siyasî Mu- halefet Partileri*, çev. F. Işıltan, Ankara 1989.
- el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (284/897), *Târîhu'l- Ya'kûbî*, Beyrut 1412/1992.
- Yâkût, Şihâbüddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî (626/1229), *Mu'cemu'l-Büldân*, Beyrut 1986.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Ebû Seleme el-Hallâl", *DİA*, X, İstanbul 1994.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Ebû Müslim el-Horasânî", *DİA*, X, İstanbul 1994.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Yezîd b. Mühelleb", *İA*, XIII, İstanbul 1986.
- Yiğit, İsmail, "Emevîler", *DİA*, XI, İstanbul 1995.
- ez-Zebîdî, Muhibbuddîn Ebî Fayd Muhammed Murtazâ el-Hüseynî el-Vâsıtî, *Tâcü'l-Arûs, Dârü'l-Fıkr*, y.y. (t.y.).
- Zetterstéen, K. V., "Abdullah", *İA*, I, İstanbul 1993.
- Zeydan, Corcî (1914), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Z. Meğamiz, İstanbul 1972.
- ez-Zuhaylî, Vehbe, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, çev. Ahmet Efe vd., İstanbul 1994.

A

A'âcim 34

Abâdile 109

Abbâd b. el-Husayn 86

Abbâd b. Ziyâd 86

Abbas 23

Abbasî 114, 132, 133, 134

Abbasîler 16, 63, 108, 122,
137, 140, 142, 146

Abbasoğulları 132, 134

Abdullah b. Abbâs 106, 109

Abdullah b. Avn b. Ertabân
60

Abdullah b. Cüd'ân 19, 23

Abdullah b. Derrâc 74

Abdullah b. Ebî Kesîr 60

Abdullah b. el-Habhâb 70, 76

Abdullah b. Muâviye 121,
122

Abdullah b. Muhâcir el-Ensârî
69

Abdullah b. Ömer 62, 63, 78,
109, 114, 119, 121, 122

Abdullah b. Sebe 136

Abdullah b. Subay 91

Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd
85

Abdullah b. Yesâr 64

Abdurrahman b. Abdullah el-
Gâfîkî 131

Abdurrahman b. Avf 41

Abdurrahman b. Derrâc 77

Abdurrahman b. Ebî Bekir
104

Abdurrahman b. Ebî Bekre 91

Abdurrahman b. el-Eş'as 116,
125

Abdurrahman b. Muhammed
b. el-Eş'as 125, 129

Abdurrahman b. Zeyd b. Es-lem 109	Ahnef 55, 89
Abdülaziz b. Mervân 68, 69, 94	Ahnef b. Kays 55, 89
Abdülaziz Durî 100	Ahvâz 127, 139
Abdülaziz Muhammed el-Lümeylim 16	Âişe 42, 104, 115
Abdülhamid b. Abdurrahman b. Zeyd b. el-Hattâb 76	Alâ b. Vehb el-Âmirî 79
Abdülhamid b. Yahya 77, 79	Ali b. el-Hüseyn 62, 63
Abdülhamid el-Kâtib 79	Ali b. Hamza el-Kisâî 112
Abdûlmelik 30, 51, 57, 60, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 94, 97, 105, 106, 114, 124, 127, 129, 130, 131, 137, 140, 142	Almanya 15
Abdûlmelik b. Katan 131	A'meş 107
Abdûlmelik b. Mervân 51, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 81, 84, 94, 105	Âmir b. Dubâra 122
Abdûlvâhid 124, 125	Âmir b. Lüey 73
Abdûlvâhid b. Yezîd el-Hevvârî 124	Âmir b. Rebîa 26
Adî b. Ayyâş 81	Ammâr 39
Adî b. Ertât el-Fezârî 81, 129	Amr b. Dînâr 64, 112
Ahmed Emîn 35, 112, 113, 114, 136	Amr b. el-Âs 71, 109
	Amr b. el-Hâris 73
	Amr b. el-Husayn 113
	Amr b. ez-Zübeyr 115
	Amr b. Meymûn 85
	Amr b. Ubeyd 137
	Araplar 11, 14, 17, 18, 26, 27, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 69, 71, 72, 79, 88, 89, 90, 91, 96, 100, 103, 106, 107, 108, 111, 115, 116, 118, 119, 120,

124, 125, 130, 131, 134,
141, 142, 143, 145, 146
Aristo 105
Âsım 21, 112, 130
Âsım b. Abdullah 130
Âsım b. Ebi'n-Necûd 112
Asr-ı Saadet 32
Astahr Ebü'z-Zübeyr 73
Atâ b. Ebî Rebâh 106, 109,
112
Atâ b. Yesâr 63, 107
Aynü't-Temr 113

B

Bâduryâ 123
Bahreyn 45
Basra 48, 52, 55, 60, 65, 66,
80, 81, 87, 91, 102, 104,
106, 107, 109, 127, 129,
130, 137, 141
Bedir 31, 43, 45
Belâzüri 13, 31, 40, 46, 47,
48, 68, 69, 70, 74, 75,
97, 104, 123
Belh 70
Benû Âmir 130
Benû Cumah 73
Benû Esed 112
Benû Haddân 113

Benû Hâşim 23
Benû Mahzûm 60, 69
Benû Mervân 137
Benû Muhârib 81
Benû Râsib 138
Benû Riyâh 64
Benû Selûl 70, 76, 77
Benû Şeybân 78
Benû Zühre 41
Benü'l-Anber 58
Benü'l-Hâris b. Ka'b 76, 77
Benü'l-Harîş 73
Berberîler 53, 54, 69, 71, 115,
123, 131, 132
Berîd 86
Berka 69
Beşşâr 114
Beşşâr b. Bürd 114
Bilâl 38, 39, 40, 41, 43, 60,
66, 80
Bilâl b. Ebî Bürde (Bekre?)
60
Bilâl el-Habeşî 38, 39, 40, 41
Buhâra 87
Buhâriyye 87
Buhturî b. Mücâhid 78
Büceyle 118, 123
Bükeyr b. Mâhân 132

- Ca'd b. Dirhem 137, 138, 139
 Ca'fer b. Ebî Tâlib 42, 121
 Ca'fer es-Sâdık 132
 Cahiliye 11, 17, 18, 23, 24,
 26, 29, 30, 32, 34, 35,
 36, 37, 38, 39, 40, 56,
 59, 61, 71, 89, 90, 145
 câr 16, 22, 25, 36
 Cebriyye 137, 139
 Cebriyye-i Hâlisâ 139
 Cehm b. Safvân 138, 139
 Cehmiyye 138, 139
 Cemâl Cevde 15, 17, 18, 19,
 20, 22, 24, 26, 28, 30,
 32, 33, 34, 35, 41, 48,
 50, 51, 57, 58, 59, 60,
 61, 63, 65, 66, 71, 72,
 74, 75, 76, 79, 80, 81,
 82, 84, 85, 86, 87, 88,
 89, 90, 91, 102, 103,
 104, 105, 110, 121
 Cemîl Abdullah Muhammed
 el-Mısrî 15
 Cemîle 115
 Cenâh 73
 Cerceryâ 104
 Cezîme (Cüzeyme)oğulları

- Cezîre 75, 80, 85, 107
 civâr 22
 Cizye 54, 93, 95, 96, 98, 99
 Crone 15
 Cübeyr 64, 65, 66, 76, 79, 83,
 85, 106, 109, 112, 128
 Cüfeyne 47

D

- Davud ez-Zâhirî 110
 Deyrül-Cemâcim 127
 Dîneverî 13, 19, 44, 69, 118,
 119, 128, 134
 Divânü'l-Atâ 45
 Divânü'l-Berîd 86
 Divânü'l-Cünd 76, 103
 Divânü'l-Harâc 74, 75, 76
 Divânü'l-Hâtem 72, 73
 Dîvânü'l-Hâtem 72, 73, 74
 Divânü'r-Resâil 72
 Durî 51, 92, 96, 100, 101,
 117, 121, 130, 132

- Düceyl 127
 Dürre bt. Ebî Leheb 41

E

- Ebnâ 18, 42
 Ebû Abdullah 21, 39, 64, 109

Ebû Amr 26, 41, 89, 106
 Ebû Amr b. Hafs b. el-Muğîre
 41
 Ebû Amre Keysân 118
 Ebû Bekir 45, 48, 64, 126,
 135
 Ebû Bekre 68, 76, 104
 Ebû Bürde 85
 Ebû Ca'fer 43, 134
 Ebû Ca'fer Mansûr 134
 Ebû Cehm 41
 Ebû Eyyûb 64, 82
 Ebû Hanîfe 110, 111, 118,
 140, 141
 Ebû Huzeyfe 44
 Ebû Lü'lüe 45, 47
 Ebû Müslim 122, 133, 134
 Ebû Müslim el-Horâsânî 133
 Ebû Nu'aym 64, 108
 Ebû Rüveyha Abdullah b. Ab-
 durrahman el-Has'amî
 40
 Ebû Sa'id 81, 115
 Ebû Seleme 132, 133
 Ebû Süfyân 43
 Ebû Ubeyd 46, 47, 83, 94,
 95, 98
 Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh 40

Ebû Ubeyde el-Esved 83
 Ebû Üsâme Hammâd b.
 Üsâme 64
 Ebû Yusuf 45, 46, 82, 93
 Ebû Zer el-Gıfârî 39
 Ebü'l-Abbâs 31, 42, 46, 114,
 123, 133, 134
 Ebü'l-Abbâs el-A'mâ 114
 Ebü'l-Âliye 64
 Ebü'l-Muhâcir 68
 Ebü'l-Muhârik Mâlik 80, 81
 Ebü'l-Muhtâr 80
 Ebü'z-Zinâd Abdullah b.
 Zekvân 76, 107
 Ebü'z-Zu'ayzi'a 72, 81
 Ebü'z-Zübeyr 64, 73
 Ehl-i Beyt 117, 132, 135, 136,
 143
 Ehl-i Sünnet 17
 Enbâr 133
 Endülüs 49, 69, 70, 72, 131
 Enes 21, 60, 91, 104, 107,
 110
 Enes b. Mâlik 21, 60, 91, 104,
 107
 Esed b. Abdullah el-Kasrî 70
 Esed b. Huzeyme 112
 Esmâ bt. Yezîd el-Ensâriyye
 85

Esved b. Abdüyağûs 26
Eş'as b. Kays 48, 126
Eşras b. Abdullah es-Sülemî
95
Evs 19
Eyyûb es-Sahtiyânî 107
Ezd 113, 138

F

Fadl b. Dükeyn b. Hammâd
64
Fâris 127
Fâtıma bt. Kays 41
Ferazdak 106
Filistin 52
Fudâle 28

G

Gâlib b. Mes'ûd 83
Garîd 115
Gaylân b. Müslim el-Kıbtî ed-
Dımaşkî 140
Gaylân Ebû Sa'îd 81
Gaylân ed-Dımaşkî 139
Gazvetü'l-Eşrâf 124
Gibb 105, 141, 142

H

Habîb b. Ebî Abde (Ubeyde)
124

Haccâc 14, 21, 53, 55, 57, 64,
65, 66, 70, 72, 75, 76,
77, 79, 84, 87, 94, 97,
99, 100, 101, 106, 125,
126, 127, 128, 129
Haccâc b. Yusuf es-Sekafî 66,
72, 125

Hadîce 27

Hakem b. en-Nu'mân 78

Hakem b. Keysân 19

Hakîm b. Hizâm b. Huveylid
64

Hâlid b. Abdullah el-Kasrî
66, 137

Hâlid b. Amr 130

Hâlid b. Bermek 70

Hâlid b. er-Reyyân 81

Hâlid b. Humeyd 124

Hâlid b. Humeyd ez-Zenâtî
124

Hâlid b. Ziyâd el-Beddî 130

Hâlid el-Hazzâ 107

Hâlid el-Kasrî 74, 78, 85

halîf 16, 19, 20, 26, 56, 58

Halîfe b. Hayyât 13, 69, 70,
72, 73, 74, 75, 76, 77,
78, 80, 81, 82, 83, 84,
85, 87

- Hâlis Kaderiyye 140
- Hamrâ 34, 84
- Hamza 40, 112
- Hamza ez-Zeyyât 112
- Harâc 45, 51, 55, 74, 75, 76,
77, 85, 93, 95, 97, 98,
99
- Harâcü'r-Re's 96
- Haricîler 86, 87, 102, 113,
116, 117, 123, 124, 125,
126, 128, 135, 137, 142
- Hâris b. Ka'b 76, 77, 132
- Hâris b. Ka'boğulları 123
- Hâris b. Kubâ 60
- Hâris b. Süreyc 130, 138, 139
- Harîş 73, 83
- Harre 87
- Hasan b. Ebi'l-Hasan el-Basrî
80
- Hasan el-Basrî 80, 106, 107,
109, 111, 130, 137
- Hâşimoğulları 59, 114
- Hattâb b. Nüfeyl 26
- Hayyân en-Nıbtî 71
- Hazrec 19
- Hecîn 28, 58
- Hemdân 18
- Hicaz 24, 53, 110, 125, 142
- Hilâl b. Ebi'l-Verd 122
- hıl 18, 19, 20, 21, 22, 25, 30,
34
- Himyer 80, 81
- Hind bt. el-Avvâm 41
- Hişâm b. Abdülmelik 51, 73,
76, 77, 78, 79, 81, 114,
124, 137, 140, 142
- Hişâm b. İsmail 60
- Horasan 49, 51, 57, 70, 71,
87, 92, 94, 95, 103, 106,
121, 122, 129, 130, 132,
133, 134, 139
- Hucr b. Adî 84, 136
- Hulvân 122
- Humeyd et-Tavîl 107
- Humrân b. Ebân 48, 60, 91
- Huşeyn 74, 75, 76
- Hürmüzân 45, 46, 47
- Hüseyn b. Mutîr 113
- I**
- Irak 49, 51, 52, 53, 55, 58, 72,
76, 78, 87, 92, 100, 114,
118, 121, 127, 128, 129,
130, 136, 137, 140
- Irakayn 70, 75
- İbn Abdilhakem 13, 68, 69,
71, 74, 90, 94

- İbn Abdirabbih 13, 14, 55, 57,
58, 62, 63, 65, 73, 74,
76, 77, 78, 79, 80, 81,
82, 83
- İbn Âişe 115
- İbn Cüreyc 106, 113
- İbn Habîb 13, 43, 57, 82, 83
- İbn Haldûn 13, 68, 69, 124
- İbn Huceyre 94
- İbn Kesîr 13, 70, 80, 85, 86,
95, 106, 107, 110
- İbn Kuteybe 13, 19, 26, 44,
60, 64, 66, 68, 69, 75,
76, 79, 85, 104, 105,
106, 107, 110, 112, 113,
137
- İbn Manzûr 16, 17
- İbn Mes'ûd 65, 66
- İbn Mischeh 115
- İbn Muhriz 115
- İbn Süreyc 114, 115
- İbn Şihâb ez-Zührî 105
- İbnü'l-Esîr 13, 66, 68, 71, 75,
77, 80, 81, 82, 86, 99,
118, 119, 120, 123, 124
- İbnü'l-Eş'as 53, 55, 100, 101,
127, 128
- İbnü'l-Mevlâ 113
- İbnü'z-Zübeyr 120, 125, 126
- İbrahim b. el-Velîd 57, 83
- İfrikayye 68, 69, 70, 99, 123,
124, 131
- İkinci Akabe Biati 30
- İkrime 106, 109, 112
- İkrime b. Abdullah el-Berberî
106
- İmrân b. Sâlih 77
- İran 42, 46, 51, 53, 105, 114,
115, 117, 122, 135, 143
- İranlılar 53, 136, 142, 143
- İsfahân 122
- İshâkoğulları 48
- İskender 105
- İsmail b. Abdullah b. Ebi'l-
Muhâcir 69
- İsmail b. Yesâr 113, 142
- İsmailoğulları 47
- İstahr 122
- K**
- Kâbe 95
- Ka'b el-Ahbâr 47, 113
- Kahzam 76, 78
- Kahzam b. Ebî Süleym 76
- Kâsım b. Muhammed b. Ebî
Bekir 62, 63
- Katan 78, 83, 131

Kays b. es-Sâib el-Mahzûmî

64

Kays b. Mahreme b. Abdül-

muttalib b. Abdümenâf

113

Kelb 19, 28, 76, 81

Kîkâniyye 87

Kirmân 127

Kirmânî 131

Kisâî 112

Kölelik Mevlaları 45

Kudâ'a 75

Kûfe 50, 52, 55, 65, 66, 74,
79, 80, 84, 86, 87, 106,
107, 109, 118, 120, 121,
122, 123, 127, 130, 132,
141

Kûfeliler 118, 119

Kûmis 122

Kureyş 23, 41, 50, 59, 69,
111, 141

Kureyşliler 20, 21, 44

Kuteybe b. Müslim 57, 103,
114, 129

Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî
103, 114

Kuzey Afrika 53, 67, 115,
117, 123, 131, 137

Külsûm b. İyâd 124

Kürt 57

L

Leys b. Ebî Rukıyye 73, 78

Leys b. Sa'd 110

M

Ma'bed b. Vehb 115

Ma'bed el-Cühenî 139

Mağrib 68, 69, 70, 123, 124

Mahmûd el-Mikdâd 15

Mâlik 19, 21, 60, 72, 81, 91,
104, 107, 110, 140

Mâlik b. Enes 110

Ma'mer b. el-Müsennâ 114

Ma'mer b. Râşid 107, 113

Maskala 71

Maverâünnehir 95

Mâverdî 98, 99

Mecusi 18, 45, 136

Medine 18, 19, 30, 31, 40, 60,
62, 65, 66, 68, 76, 84,
87, 89, 107, 109, 115,
141

Mekhûl 79, 110

Mekke 18, 19, 27, 30, 39, 40,
89, 106, 109, 112

Mercü Râhıt 86

Merdânşâh 75	76, 77, 80, 81, 82, 84,
Mervân b. Atıyye 78	85, 86, 87, 91, 102, 104,
Mervân b. el-Hakem 82, 125	121, 122, 136, 139
Mervân b. Muhammed 57, 74, 77, 79, 82, 83, 122	Muâviye b. Ebî Süfyân 136, 139
Mesleme b. Muhalled el- Ensârî 68	Muâviye b. Hudeyc 71
Mevâli'l-Civâr 24	Muâviye b. Yezîd 77
Mevâli'l-Hilf 24	Mudar 23
Mevâli'l-İslâm 56, 104	Mudarî 49
Mevâli'l-Îtâka 24, 56	Mufaddal 129
Mevâli'l-Karâbe 24	Muğîre b. Ebî Ferve 77
Mevâli'l-Mükâtebe 23	Muğîre b. Şu'be 123
Mevâli'r-Rıkk 45	Muğîre el-Mahzûmî 26
Mevla'l-Muvâlât 18	Muhammed b. Abdülmelik b. Mervân 70
Mevla'n-Ni'me 32	Muhammed Bedî Şerîf 15, 58, 62, 63, 65, 142
Meymûn b. Mihrân 64, 75, 80, 85, 107, 112	Muhammed b. el-Eş'as 125, 126, 129
Meymûn b. Mihrân er-Rakkî 107	Muhammed b. İshâk 113
Meysere 123, 124	Muhammed b. Mervân 85, 114
Mısır 51, 52, 58, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 85, 94, 106, 110	Muhammed b. Müslim 64
Mihricân 92, 97, 116	Muhammed b. Sîrîn 60, 64, 91, 104, 106, 107, 109
Mikdâd b. Amr el-Behrânî 26	Muhammed b. Yezîd 39, 42, 69, 70
muâhât 21, 30	Muhammed b. Yusuf 71, 85, 97
Muâviye 41, 55, 68, 71, 74,	

Muhammed b. Yusuf es-Sekafî 85
 Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafî 118, 126
 Muhtâr es-Sekafî 116, 118, 119
 Mus'ab b. ez-Zübeyr 60, 87, 118
 Musa b. Ebî Hâlid 71
 Musa b. Nusayr 68, 72
 Mu'te 42
 Mutezile 137, 138
 Mut'im b. Adî 22
 Mücâhid b. Cebr 64, 109, 112
 mükâtebe 51
 Mükâtebe 23
 Mürcie 130, 137
 Müslim b. Akîl 86

N

Nadr b. Kinâne 111
 Nâfi b. Cübeyr b. Mut'im 65
 Nasr b. Seyyâr 71, 78, 131, 134, 139
 Nevrûz 92, 97, 116
 Nizârî 133
 Nîzek b. Sâlih 71
 Nu'aym b. Ebî Selâme 73
 Nu'aym b. Hübeyre 118

Nu'aym b. Selâme 73
 Nu'mân b. el-Münzir 27, 58
 Nusayr 68, 72, 81

O

Osman 19, 44, 45, 48, 50, 64, 68, 74, 76, 87, 91, 95, 104, 106, 108, 113, 136, 140, 141
 Osman b. Affân 19, 48, 87, 91
 Osman el-Bettî 141
 Ömer 11, 34, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 51, 55, 62, 63, 69, 72, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 90, 94, 95, 96, 97, 98, 101, 103, 107, 109, 114, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 129, 133
 Ömer b. Abdullah el-Murâdî 123, 124
 Ömer b. Abdülaziz 55, 69, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 94, 96, 97, 103, 114, 121, 129
 Ömer b. el-Hattâb 62, 85
 Ömer b. Hübeyre 76, 78, 114

R

Rayyis 51, 55, 75, 85, 92, 93,
96, 97, 103
Rebî b. Sâbûr 73
Rey 122, 141
Reyyân b. Hâlid b. er-Reyyân
81
Reyyân b. Müslim 77
Rûh b. Yezîd es-Seksekî 84
Rûmiyye 134
Ruşudîn 78
Rutbil 126, 127, 128

S

Sâibe 23
Sa'îd b. Abdûlmelik 73, 78
Sa'îd b. Atıyye 78
Sa'îd b. Beşîr 107
Sa'îd b. Cübeyr 64, 66, 76,
79, 85, 106, 109, 112,
128
Sa'îd b. el-Âs 50
Sa'îd b. el-Müseyyeb 84, 109
Sa'îd b. Ukbe 76, 77
Saklâb 82, 83
Salih b. Abdurrahman 74
Sâlih b. Abdurrahman 75, 77
Sâlim 44, 62, 63, 66, 73, 77,
78, 105, 139

Sâlim b. Abdullah b. Ömer b.
el-Hattâb 62
Sâlim b. Ahvâz el-Mâzenî
139
Sasani 84, 93, 143
Sasaniler 47
Sebeiyye 136
Sefîne 64
Sellâm 46, 82
Selmân 38, 39, 46
Selmân el-Fârisî 38, 46
Semerkand 95
Semüre b. Cündeb 55
Sercûn b. Mansûr er-Rûmî
74, 76
Sevbân 28, 64
Sevvâr b. Abdullah 58
Sîbeveyh 114
Sicistân 68, 84, 125, 126
Sikâb 83
Subû 124
Sudeyf 114
Suheyb 19, 37, 43, 44
Suheyb er-Rûmî 19, 37, 44
Suriye 52, 124, 130, 134
Sus 124
Sûsen 140
Süfyân es-Sevrî 110, 111

Süleym 75, 76, 83

Süleyman b. Abdülmelik 60,
69, 73, 75, 78, 81, 83,
129

Süleyman b. Hişâm b. Abdül-
melik 114

Süleyman b. Nu'aym el-
Himyerî 78

Süleyman b. Sa'd 74, 75, 76

Süleyman b. Yesâr 107, 109

Sümeyye 39

Süveyd b. Gafele el-Kûfî 137

Şam 15, 41, 42, 51, 53, 58,
60, 65, 74, 75, 79, 106,
107, 110, 127, 139

Şebes 118, 120

Şebes b. Rib'î 118, 120

Şebîb 72, 87, 114

Şebîb el-Hâricî 72, 87

Şehr b. Havşeb el-Eş'arî eş-
Şâmî 85

Şemir b. Zi'l-Cevşen 118

Şîa 17, 113, 135, 136

Şiîler 66, 116, 122, 126

Şiîlik 143

Şu'ayb en-Nu'mânî 72

Şureyh 80, 109

Şuûbiyye 108, 141, 142, 143

T

Taberî 13, 43, 44, 47, 55, 59,
68, 70, 71, 72, 73, 74,
75, 77, 78, 79, 80, 81,
84, 86, 87, 95, 97, 99,
104, 118, 119, 120, 121,
122, 126, 127, 128, 129,
130, 131

Tanca 68, 123, 124

Târik b. Ziyâd 72

Tarîf b. Mâlik 72

Tâvus 110

Tâvûs b. Keysân 64, 85, 107,
112

Temîm 72, 75, 87, 91, 110,
130

Temîm ed-Dârî 110

Temîmoğulları 75

Teymullah b. Sa'lebe 110

Tirmiz 139

U

Ubeyd b. Amr 84

Ubeyde b. el-Habhâb 70, 77

Ubeydullah b. el-Habhâb 70,
123, 124

Ubeydullah b. el-Hur el-Cu'fî
118

Ubeydullah b. Ziyâd 86, 87,
102

Ukkâşe 19, 124, 125

Ukkâşe b. Eyyûb en-Nefzâvî
124

Ulûc 34

Utbe b. Ebî Süfyân 74

Ümeyye b. Abdüşems 26

Ümeyyeoğulları 44, 57, 68,
75, 113, 114, 117, 120,
124

Ümmü Ferve 126

Ümmü Külsûm bt. Ukbe b.
Ebî Mu'ayt 41

Ümmü'l-Benîn 57

Ümmü'l-Hakem bt. Ebî
Süfyân 73, 78

Ümmü'l-Veled 57

Üsâme 41, 42, 46, 64, 75, 76,
77, 85

Üsâme b. Zeyd 41, 42, 46, 75,
76, 77, 85

V

Vaddâh 71

Vagleri 22, 36, 50, 52, 53, 63,
89, 116

Van Vloten 65, 92, 101, 104

Vâsıl b. Atâ 112, 137

Vehb b. Münebbih 80, 112,
113

Velâü'l-Akd 33

Velâü'l-Akîde 20

Velâü'l-Hıdme 33

Velâü'l-Hilf 20

Velâü'l-İnkîta 33, 34

Velâü'l-İslâm 33, 110

Velâü'l-İtâka 32, 110

Velâü'l-Muvâlât 33

Velîd b. Abdülmelik 51, 57,
68, 72, 76, 78, 81, 82

Velîd b. el-Muğîre 19

Velîd b. Yezîd 57, 73, 78, 83,
121

W

Wellhausen 53, 55, 88, 92,
94, 96, 119, 120, 121,
122, 136

Y

Yahudiler 18, 89, 96, 113

Yahya b. Ebî Hafsa 60

Yahya b. el-Hâris ez-Zimârî
112

Yahya b. Vessâb el-Kûfî 112

Ya'kûbî 13, 48, 68, 81, 82,
83, 84, 123

Yemânî 133

Yemen 18, 28, 39, 42, 73, 80,
85, 97, 106, 107, 110,
113

Yemenî 49

Yezdecird 57, 143

Yezîd b. Abdülmelik 57, 70,
73, 76, 81, 83, 85, 97,
129

Yezîd b. Dabba 113

Yezîd b. Ebî Habîb 95

Yezîd b. Ebî Kebşe 70

Yezîd b. Ebî Müslim 70, 77,
99

Yezîd b. el-Hur 84

Yezîd b. el-Mühelleb 85

Yezîd b. el-Velîd 57, 73, 78,
79, 82, 83, 131

Yezîd b. Muâviye 81, 82, 87

Yezîd b. Mühelleb 75, 77,
116, 128, 129

Yezîd b. Ömer b. Hübeyre 76,
114

Yezîd b. Rûmân 113

Yunus el-Kâtib 115

Yusuf b. Ömer 76, 78, 120

Yusuf b. Ömer es-Sekafî 76

Z

Zâdân Ferrûh 75, 77

Zâdân Ferrûh b. Bîrî el-Fârisî
77

Zâhiriyye 111

Zekvân 26, 76, 107

Zeyd b. Ali 87, 120, 121

Zeyd b. el-Hattâboğulları 60

Zeyd b. Hârise 26, 27, 28, 37,
40, 41, 42

Zeyd b. Sâbit 107, 110

Zeyneb bt. Cahş 40

Zirbiyâ 118

Ziyâd b. Ebîh 75, 77, 89, 104

Zübeyr b. el-Avvâm 64, 115

Zübeyroğulları 113

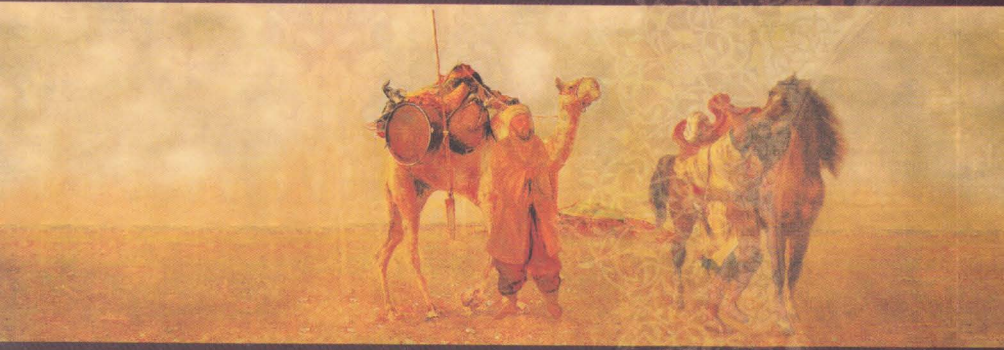
Züheyr b. Kays el-Belevî 69

Zührî 105, 106, 141

Prof. Dr. Adnan Demircan

B Ü T Ü N E S E R L E R İ

1. Hz. Ali'nin Hilafet Hakkı Meselesinde Gadîr-i Hum Olayı
2. Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri
3. İslâm Tarihi'nin İlk Asrında İktidar Mücadelesi
4. İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi
5. Nebevî Direniş Hicret
6. Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi
7. Ali-Muâviye Kavgası
8. Hz. Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt
9. Cahiliyeden İslâm'a Kadın ve Aile
10. Kabile Topluluklarından Akide Toplumu
11. Kerbela: Keder ve Belâ
12. Tarihin Akışını Değiştiren Son Peygamber
13. Râşid Halifeler
14. Cahiliye Arapları
15. Fitne: Kardeşlerin Savaşı
16. İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Önderler ve İhtilaflar
17. Emevîler
18. Allah'ın Elçisi ve Mesajı
19. Çağdaş Hâricîlik Düşüncesi (*Ahmed M. A. Celi'den çeviri*)
20. Nehcü'l-Belâğa: Hz. Ali'nin Konuşmaları, Mektupları ve Hikmetli Sözleri, (*Derleyen: eş-Şerîfer-Radî*)

Hulefa-i Raşidin dönemindeki fetihlerde kısa süre içinde hayal edilemeyecek başarılar elde edildi. Müslüman Araplar fethedilen bölgelere yerleşerek, Arap olmayan unsurlarla yüzyüze geldiler. Arap olmayan milletler, İslâm devletinin zimmi tebaları olarak Müslümanların hâkimiyetini tanıdılar. Kısa zamanda zimmilerin büyük bir kısmı çeşitli sebeplerden dolayı Müslüman oldular. Araplar, Arap olmayan yeni mühtedilere mevali adını verdiler. Bu kitap Arap-Mevali ilişkisini siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik boyutlarıyla ele almaktadır.

9 789754 731644

www.beyanyayinlari.com.tr

10 ₺